

828.1

राज/का

हरिदास संस्कृत ग्रन्थमाला १४

103

॥ श्रीः ॥

काव्यमीमांसा

संस्कृत-हिन्दी-व्याख्याद्रयोपेता

(पञ्चमाध्यायपर्यन्ता)

828.1
राज/का
1-5

चौखम्बा संस्कृत सीरीज ऑफिस, वाराणसी-१

॥ श्रीः ॥

हरिदास संस्कृत ग्रन्थमाला

१४

कविराजश्रीराजशेखरविरचिता

काव्यमीमांसा

संस्कृत-हिन्दीव्याख्याद्रयोपेता

(पञ्चमाध्यायान्ता)

व्यख्याकारः

श्री पं० मधुसूदनमिश्रः

काशीहिन्दूविश्वविद्यालयस्य संस्कृतकालेजाध्यापकः

वीरवन्धा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी-१

१९७७

प्रकाशक : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी

मुद्रण : चौखम्बा प्रेस, वाराणसी

संस्करण : पंचम, वि० सं० २०३४

मूल्य : ३-००

© चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस

के० ३७/६६, गोपाल मन्दिर लेन

पो० बा० ८, वाराणसी-२२१००१ (भारत)

फोन : ६३१४५

अपरं च प्राप्तिस्थानम्

चौखम्बा अमरभारती प्रकाशन

के० ३७/११८, गोपाल मन्दिर लेन

पो० बा० १३८, वाराणसी-२२१००१

(भारत)

THE
HARIDAS SANSKRIT SERIES

14

KĀVYAMĪMĀMSĀ
OF
RAJASEKHARA

Edited with
The Sanskrit and Hindi Commentaries

BY

S'RĪ MADHŪSUDANA MIS'RA

THE
Chowkhamba Sanskrit Series Office
VARANASI-221001

1977

© The Chowkhamba Sanskrit Series Office

K. 37/99, Gopal Mandir Lane

Post Box 8, Varanasi-221001 (India)

1977

Phone : 63145

२२००९
२६३ / ५१
(९-५)

Fifth Edition

1977

Price Rs. 3-00

Also can be had of

Chaukhamba Amarabharati Prakashan

Oriental Publishers & Book - Sellers

Post Box No. 138

K. 37/118, Gopal Mandir Lane, Varanasi-221001

(INDIA)

आमुखम्

म. म. श्रीबालकृष्णमिश्रः

काशीहिन्दूविश्वविद्यालयप्रधानाचार्यः

साहित्याचार्यवर्यश्रीमधुसूदननिश्चेणाहिताग्निना व्याख्यानसामान्यशून्य-
तया स्थलविशेषेष्वर्थतत्त्वं मनागप्यनाकलयतामन्तेवासिनामसहनीयक्लेशावे-
शादुद्दिधीर्षया स्वकीयशेषमुषीबलं केवलमवलम्ब्य निर्माणकर्मकृता प्रथित-
ग्रन्थान्तरसंवादविधुरतयाऽपि दुरधिगमायाः काव्यमीमांसायाः सरलतरपदा
विशदीकृताशया लेखकपरम्पराप्रमादसमुत्पादिताशुद्धिबहुलतामुपन्यासपुरस्सरं
युक्तिप्रदर्शनेन निरस्यानुकूलमूलपाठमपि परिकल्पयन्ती विवृतिस्तेषामि-
तरेषामपि साधारणभतीनामतितमामुपकारिका भविष्यतीति दृढतरो मे
विश्वास इति ।

—बालकृष्णमिश्रः

1887

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY

ASTOR LENOX AND TILDEN FOUNDATIONS

1887

1887

1887

1887

1887

कतिपयप्ररोचनाशब्दाः

विदितमेव तत्रभवतां भवतां गीर्वाणवाणीवर्णनानिपुणानां परमपवित्रचरित्र चित्रितपत्रनिकराणां धीवराणां पूर्वेषां समेषां भारती रतिप्रदापि विरतिप्रदा सरला विषमेति । तत्रापि नवीननवीनमार्गं (विशिष्टराजमार्गं) जिगमिषावतः चिकुरनिर्मोकनिष्कोषणवद्वस्तुतत्त्वचिन्तकस्य राजशेखरस्य सा भगवती कीदृशी विलक्षणा अपूर्वनूतनोत्प्लेखशालिनी इत्यपि न तिरोहितं तत्तद्ग्रन्थपरिशीलन-सेवाहेवाकिमनसां विदुषाम् । प्रस्तुतस्यास्य ग्रन्थस्य प्रणेता महाकवी राजशेखरः यथाऽयमप्रतिमप्रतिभाशाली तथा 'मुरारेस्तृतीयः पन्था' इतिवत् पदार्थसार्थलेख-पद्धतिधीरेयः । तथाहि काव्यमादौ कथं प्रसृतमिति जिज्ञासायामिदमेकमेव प्रत्न-मुत्तरं वाल्मीकिरेव पूर्वपुरुषः काव्यप्रवर्तकेषु, अयमेव भगवानादिकविः, अस्यैव कृतिः आदिकाव्यं, ब्रह्मण एव छन्दसा छन्दस्वती वाक् उदभूदस्य मुखादिति पादम् कथानकमासीत् । किन्तु महाशयस्यास्य कृतिमवलोकयतां मनसि सर्वं प्रागुक्तमपहस्तितं भवति । अनेनास्य क्रम एवमुपकान्तः । पूर्वं शिवेन ब्रह्मादिभ्यः, ब्रह्मणा च स्वशिष्येभ्यः काव्यमुपदिष्टम् । ब्रह्मशिष्येषु कश्चित्काव्यपुरुषोऽवर्तत । अनेनैव लोके काव्यमादौ प्रसारितमिति । अत्र वाल्मीकेर्नामापि न निर्दिष्टम् । प्रत्युत काव्यपुरुषवृत्तान्तावसरे प्रसंगप्राप्तः सवालमीकिः पुत्रावेषणकव्यं सरस्वत्यै तद्वृत्तमचकथत् । श्रुततद्वृत्तया तथा प्रसन्नया तस्मै निभृतं छन्दोवद्धा वाक् प्रदत्ता इत्युपवर्णितम् । अथ वेदाङ्गानां निरूपणावसरे 'उपकारकत्वादलंकारः सप्तममङ्गम्' इति अलंकारस्य सप्तमाङ्गत्वनिरूपणम् । चतुर्दशविद्यास्थानानां निर्देशप्रसङ्गे 'सकलविद्यास्थानैकायतनं पञ्चदश काव्यं विद्यास्थानम्' इति काव्यस्य पञ्चदशविद्यास्थानत्वनिर्देशः, विद्यानां व्याख्यावसरे 'पञ्चमी साहित्यविद्या' इति साहित्यस्य पञ्चमविद्यात्वोक्तिः सर्वतः प्रथममनेनैव प्रादु-र्भाविता । किं बहुना, एतत् सिपाघयिपुणैवानेन शास्त्रनिर्देशाख्यो द्वितीयाध्यायो न्यरूपि । अन्यथा केवलं शास्त्राणां नामगणनायाः कोऽभिप्रायः । नहि प्रमेय-मागमन्तरा नाममात्रेण शास्त्रैः काचिदपीदृशसिद्धिः । अथ 'कोऽयं काव्यपुरुषः' इति जिज्ञासायां मार्गमाणैरप्यस्माभिः नहि कुत्रापि एतादृशस्तृतीयाध्यायोपवर्णितो बृहन्तोऽलम्भि । कारयित्रीभावयित्री द्वे प्रतिभे दश च कवेरवस्था भवन्ति इति

सर्वमस्यैव प्रतिभाप्रसूतिमिति आकलये । किमस्य मूलमिति विचारे तु स्पष्टमेव प्रतिपत्तुं शक्यते यदस्य लेखनं सत्यं शिवं सुन्दरं चेति । अनुप्राणितमेतदस्मा-
मिस्तत्तत्प्रसङ्गे । पाकस्वरूपनिरूपणं विवेचापूर्वकं विशद्य दर्शयन् यादृशी विधा
प्रदर्शिता नेदृशी ग्रन्थकारैरन्यैरिति सोत्साहं वक्तुं प्रभवामः । यो हि प्रदेश एनं
महापुरुषमाविर्भावयामास स पुण्यभक्तमो देशः कस्मिन् दष्टिऽयं भुवमवततार
इत्यादि सर्वं बहुवक्तव्यत्वादेतद्ग्रन्थीयसम्पूर्णमुद्रणसमापनानेहति विवेक्ष्यामहे
विस्तृतप्रस्तावनायाम् । पठनपाठनादिषु विरलप्रचारतया दुरुहस्य महतः
प्रबन्धस्य मादृशैः प्रणेतुमशक्यस्यापि यट्टीकाप्रणयनं तत्र तत्रमवतां गुरूणां
प्रधानाध्यापकपदेन विश्वविद्यालयमलं कुर्वतां श्रीबालकृष्णमिश्रशास्त्रणामनुग्रह-
एवाग्रहग्रहिलोऽभवत् । येनात्र प्रवृत्तानां कृते सूर्यस्यारातिकप्रदीप इव ममैष
प्रयत्नः स्यादिति सम्भावये ।

यद्यपीदमीयं सम्पादनं मम कार्यान्तरव्यासक्तचेतस्कतया नातिविशुद्धं
जातं तथापि गुणैकपक्षपातिनः तत्त्वमिनिवेशिन सहृदयाः क्षमिष्यन्ते । इत्येष
मामकीनो निश्चयः ।

यद्येतया विवृत्या छात्राणामन्येषां केषांचन कीदृशोऽप्युपकारः स्यात्तर्हि स्वं
कृतार्थं मंस्ये ।

अस्माकमादर्शपुस्तकं तु दलालमहोदयमुद्रापितनेव । एतत्पुस्तकोद्धरणकर्मणा
दलालमहाशयेन संस्कृतसाहित्यस्य कियानुपकारः कृतस्तदर्थं शुष्कघन्यवादमन्तरा
नहि किमपि प्रत्युपकर्तुं शक्येत ।

इदानीमतिदुष्करेपि काले संस्कृतभाषागौरवसमुज्जृम्भणकृते बद्धपरिकराः
चौखम्बापुस्तकालयाध्यक्षाः श्रेष्ठिजयकृष्णदासगुप्तादयोऽपि घन्यवादपात्राणि ।

सर्वोऽपि प्राणिवर्गो यावद्बुद्धिबलोदयं चेष्टते तथापि—

गच्छतः स्खलनं क्वापि भवत्येव प्रमादतः ।

किन्तु—हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः ॥ इति

निवेदयति

विदुषामाश्रवो मधुसूदनः

॥ श्रीः ॥

काव्यमीमांसा

संस्कृत-हिन्दोव्याख्याद्वयोपेता

कविरहस्यम्

अथ प्रथमोऽध्यायः

शास्त्रसंग्रहः १

अथातः काव्यं मीमांसिष्यामहे, यथोपदिदेश श्रीकण्ठः परमेश्वरेकु-

अग्निष्टोममुखा यज्ञाः संस्कारा देवता अपि । यमाश्रित्योपजीवन्ति सोऽग्निः शं विदधातु मे ॥
मीमांसान्यायशास्त्रं वेदवेदान्तपारगम् । पितरं रामजोलालं नमामि गुणिनां वरम् ॥
सर्वतन्त्रस्वतन्त्राणां श्रीदामोदरशास्त्रिणास् । गुरुणां चरणौ वन्दे मध्वाचार्यपदे स्थितौ ॥
स्तौमि देवीप्रसादं यश्चात्राणां वृन्दशः कृते । तरणिः सन्तितो पूर्णा साहित्यामृतसागरं ॥
बालकृष्णगुरुभौ मिसर्वविद्यास्वरूपिणः । अज्ञानासुरनाशाय कृष्णो भ्याजेन सोऽतरत् ॥
यद्वचोमन्थमादाय गम्भीरं शास्त्रवारिधिम् । निर्मध्य विपुलं रत्नं प्रापुश्छात्राः सहस्रशः ॥
दुर्ध्याख्यां काव्यमीमांसां पूर्वं विवृतामपि । विवृणोमि यथाबुद्धि बालव्युत्पत्तिहेतवे ॥
आरिप्सितस्य ग्रन्थस्य निरन्तरायपरिसमाप्तये सदाचारपरम्परापरिप्राप्तं श्रुत्वा
श्रेयःसाधनं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै ग्रन्थवटकीकुर्वन् श्रोतृप्रवृत्त्यर्थं विषयसम्बन्ध-
प्रयोजनान्याह—अथेति ॥ अथशब्दोऽत्रारम्भार्थः । तथाच काव्यस्य मीमांसा-

शृङ्ग चार अरु पाद तीन हैं, सात हाथ जिसके दो शिर हैं ।

त्रिधाबद्ध जो वर्षणकारी है, प्रसिद्ध जग में ध्वनिकारी ॥

आरब्ध ग्रन्थ की निर्विघ्नतापूर्वक समामि के लिए सज्जनाचरित मंगल को—जो कि
श्रवणमात्र से श्रेयःसम्पादक है—ग्रन्थ में निविष्ट करते हुए पाठकों की प्रवृत्ति के लिए
ग्रन्थ का विषय, सम्बन्ध और प्रयोजन ग्रन्थकार लिखते हैं । अथेति । अब यहाँ से काव्य
की मीमांसा करेंगे । अर्थात् यह काव्य सबसे पहले संसार में कहाँ से आया, कैसे
बनता है और कौन २ इसके बनाने के उपाय हैं, इत्यादि विषयों का विचार करेंगे ।

ण्ठादिभ्यश्चतुःषष्ठये शिष्येभ्यः । सोऽपि भगवान्स्वयम्भूरिच्छाजन्मभ्यः
स्वान्तेवासिभ्यः । तेषु सारस्वतेयो वृन्दीयसामपि वन्द्यः काव्यपुरुष आसीत् ।

आरभ्यत इति पर्यवसितम् । मङ्गलं तु नास्याभिधेयोऽर्थः, किन्तु श्रुत्याऽस्य मङ्गलप्रयोजकता । तदुक्तं शारीरकभाष्ये—‘अर्थान्तरप्रयुक्तोऽथशब्दः श्रुत्या मङ्गलप्रयोजनो भवती’ति । ‘ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकाबुभावि’त्यनेनापि तस्य श्रवणेनैव मङ्गलसाधनत्वमुक्तं भवति । अतः शब्दो हेतुवचनः । एवं हि शब्दसाधुत्व-पदार्थज्ञानादिकारिणीभूतपाणिनीयकणभुजो-यादि-मतपर्यालोचनानन्तरं यतः काव्यं निर्मातुमालोचयितुं च जिज्ञासोदयः, अतो हेतोः काव्यं लोकोत्तरं कविकर्म । यदुक्तम्—

यज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता । तदनुप्राणनाज्जीवद्वर्णनानिपुणः कविः ॥

तस्य कर्म स्मृतं काव्यम् । इति ।

मीमांसिष्यामहे कथमिदं काव्यामृतमादौ लोके प्रसूतं, काव्यस्य कारणानि, कीदृशोऽन्तेवासिनोऽस्य ग्रहणे योग्याः, के चास्य रचनोपायाः, कियन्तोऽस्य भेदाः, किमात्मकं चेदमित्यादि सर्वं विचक्ष्यामहे । एवं मीमांस्यं काव्यं विषयः, तज्ज्ञानं प्रयोजनम्, प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धः ।

अस्य शास्त्रस्य परम्परं सूचयन्नागमविशुद्ध्यर्थं गुहपूर्वकमं दर्शयति ऋष्यधेति॥ यथा यादृशं काव्यं, श्रीः हलाहलधारणजन्या शोभा कण्ठे यस्यासौ महेश्वरः, परमेष्ठी ब्रह्मा, विगता कुण्ठा प्रतिबन्धिका शक्तिर्यस्यासौ विष्णुः, अनयोरितरेतरयोगद्वन्द्वः । तौ आदी येषां तेभ्यः तथाभूतेभ्यः । आदिशब्दात् रुद्रगुहवृहस्पतिभार्गवादीनां ग्रहणम् । चतुःषष्ठये ‘विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययो’रिति कोपादेकवचनम् । शिष्येभ्य उपदिदेश अनुशशास, तादृशं काव्यं, मीमांसिष्यामहे इति पूर्वगणानुषङ्गः । ॥सोऽपीति॥ सोऽपि श्रीकण्ठाद् गृहीतोपदेशोऽपि भगवान् पद्मेश्वर्यसम्पन्नः, तदुक्तम्—ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञान-

इस तरह सिद्ध हुआ कि काव्य इसका विषय है, ग्रन्थ का और विषय का परस्पर में प्रतिपाद्य-प्रतिपादकभाव सम्बन्ध है (ग्रन्थ प्रतिपादक है, विषय प्रतिपाद्य है), उसका जानना प्रयोजन है, इसके जानने की इच्छा रखने वाला अधिकारी है ।

इस शास्त्र की अविच्छिन्न-परम्परा सूचित करते हुए आगम-शुद्धि के लिए पूर्व गुरुओं का क्रम दिखाते हैं—यथेति । शिवजीने ब्रह्मा, विष्णु प्रभृति चौसठ शिष्यों को इस शास्त्र का उपदेश दिया । इसके बाद ब्रह्माजी ने अपने अपने मानस पुत्र मरीच्यादियों को पढ़ाया । उन ब्रह्माजी के शिष्यों में सरस्वती का पुत्र देववन्दनीय काव्य-पुरुष भी था । सर्वसिद्धान्तवेत्ता एवं दिव्यज्ञान से भविष्य-द्रष्टा उस काव्य पुरुष को त्रैलोक्य में प्रजाओं

तं च सर्वसमयविदं दिव्येन चक्षुषा भविष्यदर्थदर्शिनं भूर्भुवःस्वस्वितय-
वत्तिनीषु प्रजासु हितकाम्यया प्रजापतिः काव्यविद्याप्रवर्तनार्थं प्रायुक्तः ।

वैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा ॥ इति । स्वयम्भुव्रह्मा इच्छातो जन्म-
येषां तेभ्यो मनसा निर्मितेभ्यो मरीच्यादिभ्यः । स्वे आत्मीया अन्तेवासिन
श्छात्रास्तेभ्यः, उपदिदेशेति शेषः । श्लेषेति ॥ तेषु शिष्येषु सारस्वतेयः
सारस्वतीपुत्रः । स्त्रीभ्यो ढक् । वृन्दीयसां देवानाम् । वृन्दारकशब्दादीयसुनि
'मित्रस्थिरोरुबहुले'ति वृन्दादेशः । वन्द्यः पूज्यः । काव्यप्रवर्तकः पुरुषः काव्य-
पुरुषः । अयमेवादौ लोके काव्यं प्रवर्तितवान् । तथा च वक्ष्यति ग्रन्थकृत अनुपद-
मेव—तमिर्यादिना । 'एवदुपहमयातश्छन्दस्वद्वचः प्रवर्त्यति' इत्यादिना सारस्वते-
र्युक्तत्वाच्च । अथवा काव्यरूपः पुरुषः काव्यपुरुषः । काव्यैकरूपत्वाच्च सारस्वते-
येऽपि काव्यपुरुष इति भक्त्या प्रयुज्यत इति ग्रन्थकारोक्तेः । आसीत् अभवत् ।
श्रुतं चेति ॥ सर्वान् समयान् सिद्धान्तान् 'समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः'
इत्यमरः । वेत्तीति तम् । अखिलसिद्धान्तज्ञातारम् । दिव्येन चक्षुषा दिव्यदृष्ट्या
भविष्यदर्थस्य दर्शिनं दर्शकं तं पूर्वोक्तम् । भूर्भुवःस्वस्वयो लोकाः । तन्त्रितयवत्तिनीषु
प्रजासु आसां मध्य इत्यर्थः । हितकाम्यया आसोमेवोपकारेच्छया । काव्यस्योप-
योगिनी विद्या काव्यविद्या काव्यनिर्माणपर्यालोचनोपदेशिकेति यावत् । तस्याः

के हित के लिए काव्यविद्या फैलाने को नियुक्त किया । उसने अट्ठारह अधिकरणों वाली
काव्यविद्या का शिष्यों को उपदेश दिया । उन शिष्योंमें इन्द्रने (१) कविरहस्य, उक्तिगर्भं ने

(१) हमने जहाँ तक अन्वेषण किया है वहाँ तक हमको यही मालूम हुआ है कि
काव्यमीमांसा संगृहीत ग्रन्थ है । जिसका हवाला स्थान २ पर देने की कोशिश हम करेंगे ।
और विवृति लिखते समय जो बातें हम नहीं दिखा सकें वे सब बातें भी दिखायेंगे ।
राजशेखर ने यह जो लिखा है कि—शिव ने ब्रह्मा प्रभृति को काव्य का उपदेश
दिया और ब्रह्मा ने अपने शिष्यों को काव्य पढ़ाया, उनमें एक काव्य-पुरुष भी था,
जिसकी काव्यविद्या फैलाने की आज्ञा दी । उसने इन्द्रादि अट्ठारह शिष्यों को पृथक् २
काव्यविद्या के अट्ठारह अधिकरण पढ़ाये— वे सब लेख कोरी कल्पनामात्र है, इसका
मूल कुछ भी नहीं है । वास्तविक तत्त्व यह है कि रुद्रट ने काव्यालंकार ग्रन्थ लिखा है ।
उस ग्रन्थ के प्रथम अध्याय में कवियों के लिए कुछ एवं जानने योग्य बातें लिखी गयी हैं
(जो महाशय देखना चाहें वे रुद्रट काव्यालंकार को देख लें) । उसी के अनुसार
राजशेखर ने कविरहस्य की कल्पना की है और उसी के दूसरे अध्याय में रीतियों के
वतलाने के बाद वक्रोक्ति, अनुप्रास, यमक, श्लेष और चित्र ये पाँच शब्दालंकार बतलाए

सोऽष्टादशाधिकरणीं दिव्येभ्यः काव्यविद्यास्नातकेभ्यः सप्रपञ्चं प्रोवाच ।
तत्र कविरहस्यं सहस्राक्षः समाग्नासीत् , ओक्तिकमुक्तिगर्भः, रीतिनिर्णयं
सुवर्णनाभः, आनुप्रासिकं प्रचेता, यमकं यमः, चित्रं चित्राङ्गदः, शब्दरत्नेषं

प्रवर्त्तनायैतां प्रसारयितुमिच्छति । प्रजापतिर्ब्रह्मा प्रायुङ्क्त न्ययुङ्क्त । *सेति* । स प्रजा-
पतिनियुक्तः अष्टादश अधिकरणानाम् । अधिक्रियन्ते विषयीक्रियन्तेऽवान्तरप्रमेय-
रूपाणि प्रकरणानि येषु तेषां समाहारस्तामष्टादशाधिकरणीम् , अष्टादशाधिकरणेषु
विभक्तावयवां काव्यविद्यां 'दिव्येभ्यः स्वर्गसमुद्धृतेभ्यः । ये कविस्वकामाः काव्य-
विद्योपविद्याग्रहणाय गुरुकुलमुपासते ते तद्विद्यायां स्तानकास्तेभ्यः । सप्रपञ्चं सवि-
स्तरं प्रोवाच उपदिदेश ।

तेभ्यः प्रोवाचेति सामान्याकारेणोक्तम् , कस्मै किं प्रोक्तं तत्र केन किमभ्य-
स्तमिति जिज्ञासायामाह—ऋतत्रेति॥ तत्र तेषां काव्यविद्यास्नातकानां मध्ये
सहस्राक्ष इन्द्रः कवीनां रहस्यं मार्मिकं वस्तु यस्मिन्नस्तीति । अर्शादिस्वादच् ।
तन्नामाधिकरणं समाग्नासीत् अभ्यास्थत । समाग्नासीदस्यस्य सर्वत्रोत्तरत्रानुपङ्गः ।
तत्र कविभिः कथं व्यवहर्त्तव्यम् कथं कीदृशे च काव्यनिर्माणादौ प्रयतनीयम् ,
इत्याद्युपदेशकं यत् छात्रसंग्रह इत्यारम्भ भुवनकोश इत्येतावत्पर्यन्तं ग्रन्थकृद्भिर्दिष्टं
प्रथमाधिकरणं कविरहस्यं तादृशं किमपि पपाठेत्यर्थः । उक्तिः उच्चारणक्रियालक्षणं
'पठन्ति लभटं लाटाः' इत्यादिपाठप्रतिष्ठारूपमधिधानं सा व्याख्यायतेऽस्मिन्स्तदधि-
करणमौक्तिकम् , उक्तिगर्भस्तन्नामा शिष्यः । रीयते चरति वाङ्मधुधाराऽनया वा
रिणन्ति गच्छन्ति गुणा अनयेति रीतिमार्गः । तस्या निर्णयः । त्रिविधा पद्विधा
वेत्यादिरूपः यत्रास्तीति । अर्शाद्यच् । तन्नामाधिकरणं सुवर्णनाभः । रसाद्यनुगतत्वेन
वर्णानां प्रकृष्ट आसः अनुप्रासः । स व्याख्यायत इति पूर्ववत् । आनुप्रासिकमधिकरणं,
प्रचेता वरुणः । 'प्रचेता वरुणः पाशी'त्यमरः । यमं युग्मभावं कायतीति यमकं तदस्मि-
न्नस्तीति । अर्शाद्यच् । यमकाधिकरणं यमो यमराजः । मुद्रितपुस्तकेषु तु अत्र महान-
पपाठः । अन्ये जीर्णपुस्तकाद्वरेषु सम्भ्रान्तत्वाद् विभिन्नयोः यमप्रचेतसोः प्रचेतायम-

और (?) (वक्रो) क्तिक, प्रचेता ने आनुप्रासिक, यम ने यमक, सुवर्णनाभ ने रीतिनिर्णय,

हैं । बाद में अध्याय-समाप्तिपर्यन्त वक्रोक्ति और अनुप्रास के भेद-प्रभेद बतलाए हैं ।
तीसरे अध्याय में अन्त तक केवल यमक के भेद-प्रभेद बतलाए हैं और चौथे अध्याय
में केवल श्लेष कहा है तथा पाँचवें अध्याय में सिर्फ चित्रालङ्कार का वर्णन किया है ।
वक्रोक्ति दो तरह की वहाँ कही हैं—एक श्लेषवक्रोक्ति दूसरी काकुवक्रोक्ति और दोनों के
लक्षण रुद्रट ने ऐसे लिखे हैं—

शेषः, वास्तवं पुलस्त्यः, औपम्यमौपकायनः, अतिशयं पराशरः, अर्थश्ले-

हस्येकीकृत्य, तथा यमकानि चित्रं चित्रांगदः इति मृदणा विहिता । अधिकरण-
नियतसंख्यासमसंख्याकत्वेन शिष्याणां परिगणनायां तेषां सप्तदशत्वमेव भवति ।
अतः प्रचेता यम इति विभज्य पाठ्यम् । यमकानि, इत्यत्र यमकमित्येकवचनान्तेन
भवितव्यम्, अधिकरणस्यैकत्वात् । तत्रापि 'यमकं यम' इत्येव सुपाठः । यतोऽत्र
पूर्वं द्वितीयान्तस्य पश्चात् प्रथमान्तपदस्य पाठो विहितः, अतस्तथैव पाठो उया-
यान्, अन्यथा भवनप्रक्रमाख्यो दोषः प्रसज्येत । यो हि आत्मानं कविराजं मनुते
तस्य तु दोषकणिकाऽपि निकारास्पदं किमुत साक्षाद् दोषः । वर्णस्थानस्वराकारगतिब-
न्धानुकूलो नियमाश्चरमेतन्नामालङ्कारः । 'पञ्चाक्षाकारहेतुत्वे वर्णानां चित्रमुच्यते' इति
दर्पणोक्तेः । तदस्मिन्नस्तीति पूर्ववत् । तदधिकरणं चित्राङ्गदः । शब्दस्य श्लेषः संभेदः ।
सोऽस्मिन्नस्तीति तदधिकरणं शेषः शेषनागः । वस्तु भावः । भावश्च क्रिया । एवं
वस्तु भावं क्रियामिति यावत् वर्णनीयत्वेन अधिकृत्य कृतमधिकरणं वास्तवं स्वभा-
वोक्तिसम्बन्ध्यधिकरणं पुलस्त्यः ब्रह्ममानसपुत्रातिरिक्तः कश्चनान्यः शिष्यः । तस्य तु
काव्यपुरुषस्य सतीर्थत्वात् । औ (१) पम्यमुपमैव (चतुर्वर्णादिवात् स्वार्थं व्यञ्ज्)

चित्रांगद ने चित्र, शेष ने शब्दश्लेष, पुलस्त्य ने वास्तव, औपकायन ने औपम्य, पराशर
ने अतिशय, उतथ्य ने अर्थश्लेष, कुबेर ने उमयालंकारिक, कामदेव ने वैनोदिक, भरत ने

बक्त्रा तदन्यथोक्तं व्याचष्टे चान्यथा तदुत्तरदः । वचनं यत्पदमङ्गदीया सा श्लेषवकोक्तिः ॥
विस्पष्टं क्रियमाणादङ्किष्टा स्वरविशेषतो भवति । अर्थान्तरप्रतीतिर्यत्रासौ काकुवकोक्तिः ॥
अनुप्रास वगैरह के लक्षण ये लिखे हैं—

एकद्वित्रान्तरितं व्यञ्जनमविवक्षितस्वरं बहुशः । आवर्त्यते निरन्तरमथवा यदसावनुप्रासः ॥
तुल्यश्रुतिक्रमागमन्यार्थानां मिथस्तु वर्णानाम् । पुनरावृत्तिर्यमकं प्रायश्छन्दांसि विषयोऽस्य ॥
बक्तुं समर्थमर्थं सुश्लिष्टाङ्किष्टविषयवदसन्धि । शुगपदनेकं वाच्यं यत्र विधीयते स श्लेषः ॥

मङ्गयन्तरकृततरकमवर्णनिमित्तानि वस्तुरूपाणि ।

सांकांनि विचित्राणि च रच्यन्ते यत्र तच्चित्रम् ॥

इस तरह पाँच शब्दालंकार बतला कर सातवें अध्याय में चार अर्थालंकार बतलाए हैं । नैसे—

अर्थस्यालंकारा वास्तवमौपम्यमतिशयः श्लेषः । एषामेव विशेषा अन्ये तु भवन्ति निःशेषाः ॥
अर्थात् वास्तव, औपम्य अतिशय और श्लेष ये चार अर्थके अलंकार हैं और जितने

भी अलंकार हैं, वे सब इन्हीं के अवान्तर-विशेष हैं, जिसमें वास्तव अलंकार का लक्षण

और उसके २३ भेद इस तरह बतलाए हैं—

(१) 'औपम्यं हि नाम अन्येनान्यस्य सादृश्यमधिकृत्य प्रकाशनम्' इति चरके ।

षमुत्तथ्यः, उभयालङ्कारिकं कुबेरः, वैनोदिकं कामदेवः, रूपकनिरूपणीयं भरतः, रसाधिकारिकं नन्दिकेश्वरः, दोषाधिकरणं धिषणः, गुणोपादानिकमुपमन्युः, औपनिषदिकं कुचुमारः, इति । ततस्ते पृथक्पृथक् स्वशास्त्राणि

तदस्मिन्नस्तीति तदधिकरणम्, औपकायनः । अतिशयोऽस्मिन्नस्तीति सोऽतिशयः, अत्यन्तातिशयोक्तिर्नामकालङ्कारः, तन्निरूपकाधिकरणं पराशरो व्यासपिता । अर्थस्य श्लेषोऽस्मिन्नस्तीति तदुत्तथ्यो बृहस्पतेर्ज्येष्ठभ्राता । उभयालङ्कारिकं शब्दार्थोभयनिष्ठोऽलङ्कारो व्याख्यायतेऽस्मिन्स्तत्कुबेरः । विनोदो यासु ता वैनोदिकाः चतुःषष्टिकलापास्ता अस्मिन्नधिकरणे सन्ति तदधिकरणं चतुःषष्टिकलानाञ्चतुःशतोपकलानाञ्चोपदेशकमिति यावत् । कामदेवः रूपकाणां नाटकप्रकरणादीनां निरूपणं प्रयोगः अभिनय इति यावत् रूपकनिरूपणम् । तदधिकृत्य कृतमधिकरणं भरतो नाट्यशास्त्रप्रणेता । रसस्याधिकारः प्रकरणम् । तद् व्याख्यायत इति पूर्ववत् । एवं रसाधिकारिकमधिकरणं नन्दिकेश्वरः । दोषस्य निरूपकमधिकरणं दोषाधिकरणं धिषणः । गुणानामुपादानं ग्राह्यत्वं, गुणोपादानम् तद् व्याख्यायत इति पूर्ववत् उत्तरपदवृद्धिश्च । उपमन्युः उपनिषद्-रहस्यम् । सा व्याख्यायतेऽस्तिस्तदधिकरण-मौपनिषदिकम् । कामस्य शास्त्रं द्विविधम् । तन्त्रावापमेदाभ्याम् । तत्र तन्व्यते जन्यते रतियेन तत्तन्मालिङ्गनादि । समन्ताद्वावाप्यन्ते स्त्रियः पुरुषाश्च येन स आवापः संगमोपायः । ते यैरधिकरणैरुपदिश्येते तान्यपि ताभ्यां व्यपदिश्यन्ते । तदर्थत्वात् । एवं च सांप्रयोगिक-कन्यासंप्रयुक्तक-भार्याधिकारिक-पारदारिक-वैशिकाधिकरणानि तन्त्रावापाभ्यां व्यपदिश्यन्ते । आभ्यामसिद्धे योपिदभिमुखीकरण-

रूपकनिरूपणीय, नन्दिकेश्वर ने रसाधिकारिक, धिषण ने दोषाधिकरण, उपमन्यु ने गुणोपा-

वास्तवमिति तज्ज्ञेयं कियते वस्तुस्वरूपकथनं यत् । पुष्टार्थमविपरीतं निरूपममतिशयमश्लेषम् ॥

तस्य सहोक्तिसमुच्चयजातियथासंख्याभावपर्यायाः ।

विषयानुमानदीपकपरिकरपरिवृत्तिपरिसंख्याः ॥

हेतुः कारणमात्रा व्यतिरेकोऽन्योन्यमुत्तरं सारम् । सूक्ष्मं लेशोऽवसरो मीलितमेकावली भेदाः ॥

आठवें अध्याय में औपन्य का लक्षण और उसके २१ भेद कहे हैं, जैसे—

सम्यक्प्रतिपादयितुं स्वरूपतो वस्तु तत्समानमिति । वस्त्वन्तरमभिदध्यादक्ता यस्मिन्स्तदौप्यम् ॥

उपमोत्प्रेक्षारूपकमपह्नुतिः संशयः समासोक्तिः । मत्वमुत्तरमन्योक्तिः प्रतीपमर्थान्तरन्यासः ॥

उभयन्यासभ्रान्तिमदाक्षेपप्रत्यनोक्तदृष्टान्ताः । पूर्वसहोक्तिसमुच्चयसाम्यस्मरणानि तद्भेदाः ॥

फिर नवें अध्याय में अतिशय अलङ्कार का लक्षण और उसके १२ भेद कहे हैं । जैसे—

यत्रार्थधर्मनियमप्रसिद्धिबाधादिपर्ययं याति । कश्चित्कचिदतिशयोक्तं सा स्यादित्यतिशयस्तस्य ॥

पूर्वविशेषोत्प्रेक्षाविभावनातद्गुणाधिकविरोधाः । विषमासंगतिपिहितव्याघाता हेतवो भेदाः

विरचयाञ्चक्रुः । इत्थङ्कारञ्च प्रकीर्णत्वात् सा किञ्चिदुच्चिचच्छिदे । इतीयं

रूपकर्मणि औपनिषदिकं प्रयुज्यते । नायकयोः सुभगंकरणं, बशीकरणम्, वृष्या-
योगाः, यत्र येषां स्वभावतः अवस्थाया वा नष्टो रागः प्रयोगात् प्रस्थानीयते तत्रष्ट-
रागप्रस्थायनप्रकरणम्, लिंगवृद्धिविषयः अन्तर्धानादिसम्पत्तये चित्रा योगा, इत्येवं
रूपविषयविभागसंवलितमधिकरणम् । तस्कुचुमारः समागनासीत् अधिजगे ।
इतिः समाप्तौ ।

अध्ययनफलमाह—ःततः । ततोऽध्ययनान्तरं ते सहस्राद्यादयः पृथक्
पृथक् स्वाधीतविद्यां स्वेच्छाविषयीभूतविद्यां वाऽवलम्ब्य शास्त्राणि ग्रन्थान् विरच-
याञ्चक्रुः ।

स्वस्य शास्त्रप्रणयनवृत्तिकारणमाह—ःइत्थमितिः । एवं पार्थक्येन शास्त्र-
प्रणयनात् प्रकीर्णत्वाद् ग्रन्थानां विच्छिन्नत्वात् । प्रकीर्णं ग्रन्थविच्छेद इति जटाधरः
सा काव्यविद्या किञ्चिद्वस्त्वुच्चिच्छिदे उच्छिन्ना । क्वचिद् दृश्यमानत्वात् किञ्चिदिति
निर्देशः । इति हेतोः प्रयोजकानि काव्यग्युत्पत्तौ कारणानि यानि अङ्गानि तदीयप्र-
धानफलजनकव्यापारजनकत्वे सति तदीयप्रधानफलाजनकत्वविशिष्टरूपाणि तद्वती

दानिक, कुचुमार ने औपनिषदिक नामक अधिकरण का अभ्यास किया । अभ्यास करने के
बाद उन्होंने अपने २ पृथक् पृथक् शास्त्र बनाये । इस तरह अलग २ शास्त्र बनाने से
वह काव्यविद्या कुछ नष्टप्राय हो गई । इस वास्ते हमने काव्यौपयिक सम्पूर्ण पदार्थों को

दशवें अध्याय में श्लेष अलंकार और उसके दश भेद कहे हैं—

यत्रैकमनेकार्थैर्वाक्यं रचितं पदैरनेकस्मिन् । अर्थे कुरुते निश्चयमर्थश्लेषः स विशेषः ॥
अविशेषविरोधाधिकवक्रव्याजोक्त्यसंभवावयवा । तत्त्वविरोधाभासाविति भेदास्तस्य शुद्धस्य ॥

इसके बाद ११ वें अध्याय में अर्थदोष और पहले छठे अध्याय में शब्ददोष कहे हैं ।
उद्भटाचार्य ने पुनरुक्तवदामास वगैरह उभयालंकार कहे हैं । और भामह ने भी एक अध्याय
में गुणों को उपादेय बतलाकर उनका वर्णन किया है । भरत ने नाट्यशास्त्र बनाया है, यह
सभी जानते हैं । और कामसूत्र में लिखा है कि दिव्यसहस्र वर्ष पर्यन्त महादेव और पार्वती
ने रति की, उस समय नन्दिकेश्वर द्वारपाल था । द्वार पर रहते हुए उसने रतिशास्त्रीय
सब विषय पढ़ा और तदनुसार ग्रन्थ बनाया और लिखा है कि कुचुमार ने औपनिषदिक
अधिकरण बनाया है । उसी जगह कामसूत्र में ६४ कलाओं का स्वरूपतः वर्णन किया है ।
बस इन्हीं सब विषयों की आलोचना करके अनुप्रास मिछाते हुए 'रतिनिर्णयं सुवर्णनाभः,
औक्तिकमुक्तिगर्भः, आनुप्रासिकं प्रचेताः, यमकं यमः, शब्दश्लेषं शेषः, चित्रं चित्राङ्गदः' इत्यादि
अधिकरणों की कल्पना की है । मूल वस्तु देखी जाय तो कुछ भी नहीं है । किंतु जो
लिखा है वह सब युक्तिपूर्वक लिखा है । और नूतन प्रकार दिखाने का साहस किया है ।

प्रयोजकाङ्गवती संक्षिप्य सर्वमर्थमल्पग्रन्थेन अष्टादशप्रकरणी प्रणीता । तस्या अयं प्रकरणाधिकरणसमुद्देशः । १ शास्त्रसंग्रहः, २ शास्त्रनिर्देशः, ३ काव्यपुरुषोत्पत्तिः, ४ शिष्यप्रतिभे, ५ व्युत्पत्ति-कवि पाकाः, ६ पदवाक्य-विवेकः, ७ वाक्यविधयः, ८ काकुप्रकाराः, ९ पाठप्रतिष्ठा, १० काव्याथे-योनयः, ११ अर्थानुशासनं, १२ कविचर्या, १३ राजचर्या, १४ शब्दार्थ-हरणोपायाः, १५ कविविशेषः, १६ कविसमयः, १७ देशकालविभागः, १८ भुवनकोशः, इति कविरहस्यं प्रथममधिकरणमित्यादि ।

इयं काव्यमीमांसा सर्वमर्थं संक्षिप्य अखिलं काव्यौपशिकं पदार्थजातं सूचयमा-
दिशा निर्दिश्य अल्पग्रन्थेन स्वल्पसन्दर्भेण अष्टादशप्रकरणानां प्रक्रियन्ते प्रकर्षण-
व्युत्पाद्यन्ते अर्था येषु तेषां समाहारः । अष्टादशप्रकरणी प्रणीता प्रणितेति स्वीय-
कविरहस्याधिकरणस्य पूर्णता सूच्यते !

अतस्तस्या हस्यादिनाऽऽ स्वग्रन्थस्यार्थावयवानाचष्टे—तस्या अष्टादशप्रकरणेषु
स्वस्वरूपमाविर्भावयन्त्याः काव्यमीमांसाया अयं सन्दर्भ्यमाणः प्रकरणैर्घटितस्य
अधिकरणस्य । मध्यमपदलोपो समासः । समुद्देशः संक्षेपेण निर्देशः संक्षिप्तस्वरूप-
क्रमेयत्ताख्यानमित्यर्थः । क्रियते हेति शेषः ।

अशास्त्रसंग्रह इतिऽऽ । इमानि अष्टादशप्रकरणार्थबोधकानि तत्संख्याकानि
सूत्राणि । अत्र मुद्रितपुस्तके त्रुटितः अस्तव्यस्तश्च पाठः, तथा पञ्चदश सूत्राणि
वर्तन्ते, अस्माभिस्तु अध्यायान्ते ग्रन्थकृत्तिर्दिष्टं नाम अध्यायोक्तविषयज्ञाकलय-
यथैषां सूत्राणां विच्छेदो मा मवेत्तथा अष्टादशप्रकरणीयं प्रणीतेति प्रतिज्ञानुसारेण
अष्टादश सूत्राणि सत्रुटिपूर्णं यथाक्रमं निर्दिष्टानि सामान्यतो निगदव्याख्याता-
न्येतानि तत्प्रकरणव्याख्याचसरे विशेषं व्याख्यास्यामः । इदन्तु अवधेयम् । अत्र
कविरहस्ये अष्टादशाध्यायैः शास्त्रसंग्रह इत्यारभ्य देशकालविभाग इत्यन्तानि सप्तदश
सूत्राण्येव ग्रंथकर्त्रा व्याख्यातानि केवलं भुवनकोश इति सूत्रं व्याख्यातुं पृथग्रंथो
विनिर्मितः, तदुक्तं तेनैव सप्तदशाध्यायान्तं ।

इयं देशविभागो मुद्रामात्रेण सूचितः सुधियाम् ।

यस्तु जिगीषस्यधिकं पश्यतु मद्भुवनकोशमसौ ॥ इति ।

इतिः स्वरूपे । कविरहस्यानामकं प्रथममधिकरणम् । इतिः समासौ ।

संक्षेप में निर्देश करके अल्प संदर्भ के द्वारा काव्य-व्युत्पत्ति में कारणीभूत इस विद्या की
अष्टादश प्रकरणों में रचना की । जिसका नाम काव्यमीमांसा रखा है । उस काव्यमीमांसा
के प्रकरणघटित अधिकरण का यह संक्षिप्त स्वरूप है । शास्त्रसंग्रह प्रभृति अष्टारह सूत्र जो कि
एक २ प्रकरण के सूचक हैं इन्हीं का समुदायभूत कविरहस्य नामक पहला अधिकरण है ।

इति सूत्राण्यथैतेषां व्याख्याभाष्यं भविष्यति ।
समासव्यासविन्यासः सैष शिष्यहिताय नः ॥
चित्रोदाहरणैर्गुर्वी ग्रन्थेन तु लघीयसी ।
इयं नः काव्यमीमांसा काव्यव्युत्पत्तिकारणम् ॥
इयं सा काव्यमीमांसा मीमांसा यत्र वाग्लवे ।

ग्रन्थमानस्य विशृङ्खलतानिरासपूर्वकं स्वरचनाशैलीमाह—ऋतीति॥ इति एव-
मुक्तप्रकारेण सूत्राणि अर्थात् ग्रन्थस्य प्रकरणानि सूत्ररूपेण निर्दिष्टानि । अथ सूत्रा-
नन्तरमेतेषां सूत्राणां व्याख्या भाष्यं च भविष्यति अस्माभिर्निर्मास्यत इति भावः ।
स एष नोऽस्माकम् । समासश्च व्यासश्चेति समासव्यासौ ताभ्यां विन्यासो विरचनं
शिष्याणां छात्राणां हिताय बुद्धिवैशद्यरूपेष्टसाधनाय वर्तत इति शेषः । कथं समा-
सव्यासाविष्यत आह—ऋचित्रेति॥ चित्रैर्नानाभेदप्रभेदभिन्नैरुदाहरणैः प्रकृतार्थो-
पपादकदृष्टान्तैः गुर्वी महती अनेन व्यासो निर्दिष्टः । ग्रन्थेन तु शास्त्रेण (ग्रन्थते
विरच्यते इति ग्रन्थः शास्त्रम् कर्मणि घञ्) लघीयसी अवपीयसी । तुभ्यं दे ग्रन्थोदा-
हरणयोर्भेदोऽस्तीति भावः । एवं समासोऽप्युक्तः प्रकरणान्तःपातिपदार्थक्रमनिश्चि-
तत्वद्वयामोहः समासफलम् । जीर्ण्यमानप्रकृतिपदार्थस्फुटविचारो व्यासफलम् ।
इदमेव समासव्यासविन्यासतत्त्वम् ।

ग्रन्थस्य फलमाह—ऋयमिति॥ बुद्धिस्था नोऽस्माकं काव्यमीमांसा काव्य-
व्युत्पत्तौ काव्यस्य विशिष्टज्ञाने कारणं हेतुः । अवीतयाऽनया काव्यस्य विशिष्टज्ञानं
भवतीति सारः ।

एवं काव्यस्य फलमुक्त्वा सप्रतिज्ञं काव्यमीमांसापदं निर्वक्ति—ऋयमिति॥ इयं
विरच्यमाना सा काव्यमीमांसा वर्तते इति शेषः । यत्र यस्यां वाचो वाग्या लये
खण्ड एकदेश इति यावत् अर्थात् महावाङ्मयस्यैकदेशे काव्ये मीमांसा पूज्यविचारः ।
किं नाम काव्यम्, उपदेष्टव्यं नोपदेष्टव्यं वा, काव्येषु वर्णनीयार्थः कीदृशः, तत्त्वमीमां-

इस तरह ये सूत्र बतला दिए । अब इनका यथावसर व्याख्या भाष्य होगा ।

इमने जो यह सूत्र एवं व्याख्याओं के द्वारा संक्षिप्त और विस्तृत रचना की है वह
शिष्यों के हित के लिए ही की है । जिसमें नाना प्रकार के उदाहरणों से यह पुस्तक बढ़ी
है, ग्रन्थरूप में अल्प है ।

ग्रन्थ का फल बतलाने है । यह हमारी काव्यमीमांसा काव्य की व्युत्पत्ति में कारण है
इस तरह ग्रन्थ का फल कहकर प्रतिष्ठापूर्वक काव्यमीमांसा पद का निर्वचन करते हैं ।

वाग्लवं न स जानाति न विजानाति यस्त्विमाम् ॥
 यायावरीयः सङ्क्षिप्य मुनीनां मतविस्तरम् ।
 व्याकरोत्काव्यमीमांसां कविभ्यो राजशेखरः ॥
 ॥ इति राजशेखरकृतौ काव्यमीमांसायां कविरहस्ये प्रथमेऽधिकरणे
 प्रथमोऽध्यायः शास्त्रसङ्ग्रहः ।

तारश्च कीदृशाः, इत्यादिविचारो ग्रंथकर्त्रा करिष्यते । प्रतिज्ञामाह—ः इतिः । यस्तु (तु समुच्चये) यः कोपि इमां मया निर्मास्यमानां काव्यमीमांसां न विजानाति स काव्यं न जानाति कविकाव्ययोः सूक्ष्माणां विधानां ज्ञानमेतदध्ययनेनैव भावि नान्यथा । तस्मात् काव्यबुभुक्षुभिरियमवश्यमादर्तयेति भावः । अत्र मुद्रितपुस्तके मीमांसा यत्र वाग्लव इत्यत्र वाग्लव इति प्रथमान्तः पाठोऽपपाठः । सप्तम्यन्तः पाठः साधीयान् । तस्मिन्साधयिषया मीमांस्य इति कल्पने यमकभङ्गापत्तिर्द्वारा । तस्मात्स एव साधुः ।

स्वकीर्त्यनुवृत्तये स्वकुलनामनी सूचयन् स्वकपोलकल्पनाव्युदासार्थं पूर्वाचार्यः समतत्त्वमेतद्ग्रन्थस्य व्यवस्थापयति—ः यायावरीय इतिः । यायावरीयो यायावरकुलोत्पन्नो राजशेखर एतस्मात्मा कविः मुनीनां मतस्य शास्त्रस्य विस्तरं संक्षिप्य समासीकृत्य काव्यमीमांसां काव्यविषयकपूज्यविचारं कविभ्यः काव्यनिर्मातृपर्यालोचयितृभ्यो व्याकरोत् व्याख्यत् । यायावरस्य गोत्रप्रवर्त्तकस्य कस्यचिन्महापुरुषस्यापत्यं यायावरीयः । एषा कुलक्रमादागता संज्ञा । राजशेखर इति सांस्कारिकी संज्ञा । इतिः अध्यायसमाप्तिसूचकः । अध्यायः प्रमेयविरतिस्थानम् । 'प्रमेयविरतिस्थानमध्यायश्च प्रपाठक' इति वैजयन्ती ।

इति प्रथमोऽध्यायः ।

यह वह काव्यमीमांसा है, जिसमें काव्यविषयक विवेचना की गई है । जो इसको नहीं जानता है वह काव्य को नहीं जानता ।

कीर्ति फैलाने के लिये अपना और अपने कुल का नाम सूचित करते हुए—यह मेरी कोरी मनगढ़न्त कल्पना नहीं है किन्तु पूर्वाचार्यों के मत के अनुकूल है—इस बात को बतलाते हैं—यायावर कुल में पैदा हुये राजशेखर ने मुनियों के नानामतों को संक्षिप्त करके कवियों के लिये यह काव्यमीमांसा ग्रन्थ बनाया है ।

‘बालक्रीडा’ में शास्त्रसंग्रह नामक प्रथम अध्याय समाप्त ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः

शास्त्रनिर्देशः २

इह हि वाङ्मयमुभयथा शास्त्रं काव्यं च । शास्त्रपूर्वकत्वात् काव्यानां

शारदां सारदां देवीं बन्दे बन्धपदां सदा ।

विशदा कौमुदी यस्याः सादयत्यनिशं तमः ॥

अथ समुद्देशनिर्देशक्रमेण सूत्राणि व्याचिख्यासुः—‘न स शब्दो न तद्वाक्यं न सा विद्या न सा कला । जायते यन्न काव्याङ्गमहो भारो महान् कवेः ॥’ इत्यभिप्रायवान् अवसरप्राप्तं सूत्रमासूत्रयति—‘शास्त्रेति’ । अनेन अनन्तरवक्तव्यस्वरूपावसरसङ्गतिरपि दर्शिता । शास्त्राणां निर्देशः शास्त्रनिर्देशः, क्रियत इति शेषः । तत्प्रसङ्गेन काव्येषु पृथक् पृथक् शास्त्रीयविषयस्य वर्णितत्वेन तेषां काव्यानां ज्ञानं दुर्लभम् । यथा—‘साध्ये निश्चितमन्वयेन घटितमि’त्यत्र न्यायसिद्धान्तस्य, ‘फलभाजि समोद्योक्तेबुद्धे-भोग इवात्मनी’त्यत्र सांख्यस्य, ‘स्वेद्यमामज्वरं प्राज्ञः कोऽभिसा परिषिञ्चयेदि’त्या-युर्वेदस्य, ‘मरणं प्रकृतिः शरीरिणां विकृतिर्जीवनमुच्यते बुधैरि’ति वेदान्तस्य ज्ञान-मन्तरा एषां पद्यानां ज्ञानं दुर्लभमेव । अतस्तदर्थं शास्त्राणां नामतो निर्देशोऽस्माभिः क्रियते । प्रमेयभागस्तु तत्तद्गुरुभ्यो ज्ञेयः । इति भावः ।

तस्मिन् शास्त्रमित्याकाङ्क्षायां वाङ्मयमुखेन तद्दर्शयति—‘इह हीति’ । इह लोके वाङ्मयम् (स्वरूपार्थं मयट्) वाणीस्वरूपम्, उभयथा द्विविधं—शास्त्रं काव्यञ्चेति’ शास्त्रकाव्यभेदादित्यर्थः । केचित्तु शब्दस्य प्राधान्ये शास्त्रम्, अर्थस्य तत्त्व आख्या-नम्, द्वयोर्गुणत्वे व्यापारप्राधान्ये काव्यम्, इति त्रिविधं वाङ्मयमाचक्षते । तदुक्तम्—

शब्दप्रधानमाश्रित्य यत्र शास्त्रं पृथग्विदुः ।

अर्थे तत्त्वेन युक्ते तु वदन्त्याख्यानमेतयोः ॥

द्वयोर्गुणत्वे व्यापारप्राधान्ये काव्यगीर्भवेत् ॥ इति ।

केचिदस्य चातुर्विध्यमाचक्षते । तथा चोक्तम्—

शास्त्रं काव्यं शास्त्रकाव्यं काव्यशास्त्रं च भेदतः ।

चतुःप्रकारः प्रसरः सतां सारस्वतो मतः ॥ इति ।

अथ समुद्देश में बतलाए हुए क्रम के अनुसार सूत्रों का व्याख्यान करने की इच्छा से अवसरप्राप्त द्वितीय सूत्र को कहते हैं—शास्त्रनिर्देशः । इस अध्याय में शास्त्रों का निर्देश करेंगे ।

इसका आशय यह है कि काव्यों में स्थान स्थान पर शास्त्रीय विषयों का वर्णन किया

पूर्वं शास्त्रेष्वभिनिविशेत् । न ह्यप्रवर्तितप्रदीपास्तमसि सत्त्वार्थसार्थमध्यक्ष-
यन्ति । तच्च द्विधा अपौरुषेयं पौरुषेयं च । अपौरुषेयं श्रुतिः । सा च
मन्त्रब्राह्मणे । विवृतक्रियातन्त्रा मन्त्राः । मन्त्राणां स्तुतिनिन्दाव्याख्यान-

शास्त्रेति । काव्यानां, शास्त्रं पूर्वं प्रथमं येषां तेषां भावस्तरत्वं तस्मात्, विनाप्राथ-
म्यात् पूर्वं शास्त्रेषु न्यायादिषु अभिनिविशेत् अध्यवश्येत् । पूर्वोक्तमर्थं दृष्टान्तेन
समर्थयति-अनङ्गीतेऽङ्ग । अप्रवर्तितः प्रदीपो यैस्ते अप्रज्वालितप्रकाशसाधनः पुरुष-
स्तमसि अन्धकारे तत्त्वं वस्तुनस्तादात्म्यम्, अर्थो वस्तु, तयोः सार्थं समूहं नाध्यक्ष-
यन्ति न प्रत्यक्षयन्ति । अन्धकारे पदार्थज्ञानाय प्रदीपानामिव काव्यार्थज्ञानाय शा-
स्त्राणामावश्यकता इति भावः । शास्त्रं विभजते-अतच्चेति-तच्छास्त्रमपौरुषेयमेकम्,
पौरुषेयमनेकमिति द्विधा । अपौरुषेयं कर्तृत्वेन पुरुषसम्बन्धरहितम्, तथात्वादंवास्य
अदुष्टस्वमनमिशङ्कनीयत्वञ्च । पौरुषेयं कर्तृत्वेन पुरुषसम्बन्धसहितम् । तथात्वा-
देवास्य दुष्टस्वम्, पुरुषाणां रागादिभिरविद्यया चोपप्लुतत्वात् । 'किमिदं सत्त्वं
मिथ्या वेति' अभिशङ्कनीयत्वं च । तथा चाहुः—

दोषाः सन्ति न सन्तीति पौरुषेयस्य युज्यते ।

वेदे कर्तुरभावात्तु दोषशङ्कैव नास्ति नः ॥ इति ।

अपौरुषेयस्य भेदोपभेदानुपवर्णयति-अपौरुषेयमिति-अपौरुषेयम् पुरुष
निमित्तं यन्न भवतीति तत् श्रुतिर्वेदः । सा च 'मीनशरीरावच्छेदेन भगवद्वाक्यरूपा'
इति नैयायिकाः, 'धर्मब्रह्मप्रतिपादकापौरुषेयरूपा' इति वेदान्तिनः, 'ब्रह्ममुख-
निर्गतधर्मज्ञापकशास्त्रमिति' पौराणिका वदन्ति । सा च । चोऽप्यर्थकः । श्रुतिरपि

गया है, इसलिए जब तक उन शास्त्रों के पदार्थ को नहीं जान लिया जायगा तब तक उन
काव्यों का जानना कठिन होगा अतः शास्त्रों को बतला देना आवश्यक होगा ।

वाङ्मय के दो भेद हैं । एक (१) शास्त्र दूसरा काव्य । शास्त्रोंय नियमों के अनुसार
काव्य चलते हैं इसलिए पहले शास्त्रों में परिश्रम करना चाहिये क्योंकि अँधेरे में
रक्खी हुई वस्तु तब तक नहीं मिल सकती जब तक किसी तरह के प्रकाश की सहायता न
ली जायगी ।

वह शास्त्र दो तरह का है । एक अपौरुषेय दूसरा पौरुषेय । अपौरुषेय वह होता है
जो कि किसी पुरुष का बनाया हुआ नहीं हो । ऐसा शास्त्र वेद है । वह वेद मन्त्र ब्राह्मण
स्वरूप है अर्थात् मन्त्र और ब्राह्मण का नाम वेद है । जिनसे वागादि क्रियायें विस्तार से

(१) प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा । पुंसां येनोदीर्यतेऽत्र तच्छास्त्रमभिधीयते ॥

विनियोगादिग्रन्थो ब्राह्मणम् । ऋग्यजुः सामवेदान्त्रयी । अथर्व तुरीयम् ।
तत्रार्थव्यवस्थितपादा ऋचः । ताः सगीतयः सामानि ! अच्छन्दांस्य-

मन्त्रश्च ब्राह्मणं चेति । विवृता विस्तृताः क्रिया यागादयस्तन्त्राणि वेदशास्त्राविशेषाश्च येस्ते अननान्मन्त्राः ! यत्राभियुक्तानां विषयतासम्बन्धेन मन्त्रप्रदवाच्यस्व-
प्रकारिकोपस्थितिः स मन्त्रः । मन्त्रस्वमखण्डोपाधिर्वेदस्ववत्, इति तच्चाद्वेषु
मन्त्राख्येति मीमांसासूत्रानुसारि लक्षणम् । मन्त्राणां स्तुतेः प्रशंसायाः निन्दायाः,
व्याख्यानस्य निर्वचनस्य, विनियोगस्य विधेः, आदिशब्दात् हेतु संशय-परक्रिया,
पुराकल्पानां ग्रहणम् । तथा चैतेषां बोधको ग्रन्थो ब्राह्मणम् ।

वस्तुतस्तु ब्राह्मणस्य लक्षणं निर्देष्टुमशक्यम् । स्तुत्यादीनां मन्त्रेष्वपि दृष्टतया
अव्याप्यतिव्याप्योनिराकरणीयत्वात् । तद्यथा-‘वायुर्वै चेपिष्ठा देवता’ इति स्तुतिः,
‘अमेध्या वै माषा’ इति निन्दा, ‘यदधात्तद्धनो दधिरवमि’ इति व्याख्यानम् (निर्वचनम्)
‘यजमानसम्मितौ दुग्धवरी भवती’ इति विनियोगः । इत्यादयो यथा ब्राह्मणे तथा
‘अग्निर्मूर्धादिव’ इति स्तुतिः, ‘मोघमन्नं विन्दते अप्रचेता’ इति निन्दा, उद्दानिषु-मही
रिति तस्मादुदकमुच्यते’ इति व्याख्यानम् (निर्वचनम्), ‘वसन्ताय कपिञ्जलाना-
लभेत’ इति विनियोग इत्यादयो मन्त्रेष्वपि तस्मात् ‘शेषे ब्राह्मणशब्दः’ इति मोमां-
सामूत्रानुसारि मन्त्रातिरिक्तवेद एव ब्राह्मणम् । ऋक् च यजुश्च साम चेति ऋग्यजुः
सानानि तान्येव वेदास्तथा । त्रयी गद्यपद्यगीत्यात्मकरचनाशाली वेदख्यौशब्देन
व्यद्विष्यत इति भावः । तत्र गद्यारम्भको यजुर्वेदः । पञ्चात्मक ऋगथर्वणी । गीतिरूप
साम । तथा चोक्तम्—

विनियोक्तव्यरूपश्च त्रिविधः सप्रदर्श्यते । ऋग्यजुः सामरूपेण मन्त्रो वेदचतुष्टये ॥ इति ।

ॐ अथेति ॥ अथ लोकमङ्गलाय अर्घ्यते प्रस्तूयते यत् (अथपूर्वस्य अर्घ्यतेः कर्मणि
अनिप् शकन्ध्वादित्वात्पररूपम्) तत् भेषज्यराजनीत्यादिप्रतिपादको वेदः अथर्व-
तुरीयं चतुर्थम् । नपुंसकमथर्वपदाभिप्रायेण ।

ऋगादीनां स्वरूपं निर्दिशति— ॐ तत्रेति ॥ तत्र त्रय्या मध्ये अर्थेन अर्थवशेन
अर्थात् एकान्वयित्वेन व्यवस्थिताः शास्त्रनिरूपितविधानमापन्नाः पादा अनुष्टुबादयो

करा सके वे मंत्र हैं । उन मन्त्रों की स्तुति, निन्दा, विनियोग आदि का बोधक ग्रन्थ ब्राह्मण
होता है । ऋक्, यजु, साम ये तीन वेद हैं और चौथा अथर्ववेद । जिसमें अर्थ के
अनुकूल पादों की व्यवस्था हो वह ऋग्वेद है । अगर ये ही ऋचाएँ गीतमयी हों तो साम
कहलाती हैं । अर्थात् जिन ऋचाओं के स्वरूप गानमय हों वह साम है जो छन्दोबद्ध
नहीं हो और गाया भी नहीं जा सके उसको यजुर्वेद कहते हैं । जिसमें औषधि और
राजनीति बतलाई गई हो वह अथर्ववेद है । इस तरह ये चार वेद हुए और इन चारों के

गीतानि यजूंषि । ऋचो यजूंषि सामानि चाथर्वाणित इमे चत्वारो वेदाः ।
इतिहासवेदधनुर्वेदो गान्धर्वोयुर्वेदावपि चोपवेदाः । 'वेदोपवेदात्मा सार्व-

यासु ता ऋच्यन्ते प्रस्तूयन्ते देवा अभिरिति ऋचः । यदुक्तम्-ऋक्प्रातिशाख्यवृत्तौ
'यः कश्चिपाददानमन्त्रो युक्तश्चाक्षरसंख्यया । स्वरयुक्तोऽवसाने च तामृचं परिजानते ॥
इति । ता ऋचः सगीतयः गीतिभिः सहिताः स्यति छिनत्ति दुःखं गेयत्वात् वा स्यति
दुःखयति दुरध्येयत्वात्, वा स्यति पापं ब्रह्मानननिर्गतत्वात् साम । 'पोऽन्तकर्मणि'
इत्यस्मात् 'सातिभ्यां मनिन् मनिनौ'—इति मनिन् । अच्छन्दांसि गद्यमयत्वात्
अगीतानि गीतिरहितानि इज्यत एभिस्तानि यजूंषि । तदुक्तं तिथ्यादितरत्रे—
'यन्मन्त्रजातं प्रश्लिष्य पठितं गानादिविच्छेदरहितं तद्यजुरिति' परिगणय्यदर्शयति-
ऋक्च इति॥ ऋचो यजूंषि सामानि चाथर्वाणि त इमे पूर्वोक्ताश्चत्वारो वेदाः ।
वेदशब्दस्य बहुप्रकारा व्युत्पत्तयो वर्तन्ते तासु काश्चित् प्रदर्शयन्ते, विद्यन्ते ज्ञायन्ते
धर्मादिपुरुषार्थचतुष्टयोपाया एभिरिति वा विद्यन्ते ज्ञायन्ते लभ्यन्ते धर्मादिपुरुषार्था
एभिरिति वेदाः । अस्मिन् करणयजन्तपक्ष उब्धादीनां चेत्यन्तोदात्तत्वम् । इष्टानिष्ट-
प्रातिपरिहारयोरलौकिकमुपायं यो ग्रन्थो वेदयति स वेद इति कर्तृवजन्तपक्षे वृषा-
दीनां चेत्याद्युदात्तत्वं बोध्यम् ।

इत्थं वेदान् प्रदर्शयोपवेदान् प्रदर्शयति-ऋइतिहासेति॥ इति ह पारम्पर्योपदेश
आस्तेऽस्मिन्, इति इतिहासः । (आधारे घञ्) तदुक्तम्—
धर्मार्थकाममोक्षाणामुपदेशसमन्वितम् । पूर्ववृत्तकथायुक्तमितिहासं प्रचक्षते ॥ इति ।
स चासौ वेदः । धनुषो वेदः धनुर्वेदः । द्वयोरितरेतरयोगद्वन्द्वः । गान्धर्वस्येवं
गान्धर्वम्, तदलक्षणं यथा—

षदस्थस्वरसंघातस्तालेन संगतस्तथा । प्रयुक्तश्चावधानेन गान्धर्वमभिधीयते ॥ इति ।
शरीरेन्द्रियसत्त्वादिसंयोगोधारि जीवितमायुः । तस्य वेदः । आयुर्वेदः । वेत्ति विन्त्यो-
रेकस्मात् करणे घञ् । गान्धर्वश्चायुर्वेदश्च तौ । उपवेदास्तद्व्यपूज्यत्वात् तत्तुल्या
इत्यर्थः । वेदनिर्देशक्रमेण उपवेदानां निर्दिष्टत्वात्तेषां क्रमशस्तदुपवेदत्वं सूचितम् ।
यथा ऋग्वेदस्य इतिहासवेदः । यदुषो धनुर्वेदः । साम्नो गान्धर्ववेदः । अथर्वण आयु-
र्वेदः । चरणव्यूहे तु—ऋग्वेदस्यायुर्वेद इत्युक्तम् । जस्माकन्तुल्लेखः, इह खलवायु-
र्वेदो नाम यदुपाङ्गमथर्ववेदस्येति, 'विधाताऽथर्वसर्वस्वमायुर्वेदं प्रकाशयन्' इति
सुश्रुतभावप्रकाशयोर्मताभ्याम् ।

चार इतिहासवेद, धनुर्वेद, आयुर्वेद और गान्धर्ववेद ये उपवेद हैं । वेद और उपवेदों से
सार लेकर बनाया गया जिसको खी, शूद्र वगैरह पढ़ सकें ऐसा पाँचवाँ नाट्य वेद है ऐसा
भरत का मत है ।

वणिकः पञ्चमा नाट्यवेदः' इति द्रौहिणिः । 'शिक्षा, कल्पो, व्याकरणं,

एवं वेदोपवेदान् प्रदर्श्य परकीयमतेन नाट्यस्यापि वेदात्वं व्यवस्थापयति—
 वेदेति । वेदाश्चोपवेदाश्चेति वेदोपवेदाः । ते आत्मानः जनकतया यस्यासौ । सर्वैर्वर्णैः
 पठितुं योग्यः । (तदर्हतीति टक्) सार्ववर्णिकः पञ्चमो नाट्यवेदः नाट्यसंज्ञो वेदः ।
 इति द्रौहिणस्य ब्रह्मणः अयं द्रौहिणिः तदनुयायी भरतः । द्रौहिणिनामग्रहणं पूजा
 र्थम् । अनेनैतदुक्तं भवति वेदेषु शूद्रादीनामनधिकृतत्वात् वेदोपवेदेभ्यः सारमाकृत्य
 तैरप्यध्येतुं शक्यः पञ्चमो नाट्यवेदः ब्रह्मणा पृथक् सृष्टेः । तदुक्तं नाट्यशास्त्रे—
 महेन्द्रप्रमुखैर्देवैरुक्तः किल पितामहः । क्रीडनीयकमिच्छामो दृश्यं श्रव्यं च यद्भवेत् ॥
 न वेदद्रव्यवहारोऽयं संश्राव्यः शूद्रजातिषु । तस्मात्तु जायते वेदं पञ्चमं सार्ववर्णिकम् ॥
 एवमस्त्विति तानुक्त्वा देवराजं विसृज्य च । सस्मार चतुरो वेदान् योगमास्थाय तत्स्ववित् ॥
 धर्ममर्थं यशस्यं च सोपदेशं ससङ्ग्रहम् । भविष्यतश्च लोकस्य सर्वकर्मनुदर्शकम् ।
 सर्वशास्त्रार्थसम्पन्नं सर्वशिल्पप्रदर्शकम् । नाट्यसंज्ञमिमं वेदं सेतिहासं करोम्यहम् ॥
 एवं संकल्प्य भगवान् सर्ववेदानुस्मरन् । नाट्यवेदं ततश्चक्रे चतुर्वेदार्थसम्भवम् ॥
 जग्राह पाठ्यमृगवेदात् सामभ्यो गीतिमेव च । यजुर्वेदादभिनयान् रसानाथवर्णादपि ॥
 वेदोपवेदैः सम्बद्धो नाट्यवेदो महारमना । एवं भगवता सृष्टो ब्रह्मणा ललितारमकः ॥ इति
 मुद्रितपुस्तकेषु 'चतुर्वेद' इति पाठो वर्तते । स तु अनवधानमूलः । नाट्य-
 वेदैकदेशस्यापि तस्य गान्धर्ववेदरूपेण स्वतन्त्रतया स्वीकारात् प्रयुत एवमुपव-
 र्णितस्वरूपस्य नाट्यवेदस्यैव द्रौहिणेरुक्तत्वाच्च । तथाहि—
 पप्रच्छुस्ते महारमानो नियतेन्द्रियबुद्धयः । नाट्यवेदः कथं ब्रह्मज्ञापकः कस्य वा कृते ।
 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा मुनीनां भरतो मुनिः । प्रयुवाच ततो वाक्यं नाट्यवेदकथां प्रति ।
 श्रूयतां नाट्यवेदस्य संभवो ब्रह्मनिर्मितः । इति ।

एवं वेदोपवेदान् परिगणय्य अङ्गानि परिगणयति—*शिक्षेति* । एषां लक्षणमग्रे
 वक्ष्यति ग्रन्थकृत् स्वयमेव । षट् षट्संख्याकानि, अङ्गयते उपक्रियते उपपाद्यते
 वेदार्थं एभिरिति अङ्गानि वेदार्थोपकारकाणि इति, आचार्याः धर्मार्थकाममोक्षवादिनः
 वदन्तीति शेषः । तदेव हि शिक्षादीनामङ्गत्वं नाम यद्वेदार्थस्योपपादकत्वमुपकारकत्वं
 वा । एवं चैतादृशमुपकारकत्वमलंकारेष्वपि । तस्मादलंकारोऽपि वेदस्य सप्तम-

शिक्षा वगैरह लक्षो वेद के अंग हैं ऐसा प्राचीनों का मत है । राजशेखर का कहना
 है कि अङ्गों का प्रयोजन है वेदार्थ का उपपादन करना । ऐसा वेदार्थोपपादकत्व अलंकार-
 शास्त्र में भी है । क्योंकि जबतक अलंकार का ज्ञान नहीं होगा तबतक स्थलविशेष में
 वेदार्थ का ज्ञान नहीं होगा । जैसे—'द्वा सुपर्णा' यह वेद का मंत्र है । यहाँ पर एक शरीर में
 रहने वाले जीव और ईश्वर के वैलक्षण्य का दो पक्षियों के व्याज से प्रतिपादन किया गया है,

निरुक्तं, छन्दोविचितिः, उयौतिपं च षडङ्गानि' इत्याचार्योः । 'उपकार-
कत्वादलङ्कारः सप्तममङ्गम्' इति यायावरीयः । ऋते च तत्स्वरूपपरिष्ठा-
नाद्देदार्यो नवगतिः । यथा—

‘द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।

मङ्गल-इत्याशयेनाह—*उपेति* । उपकारकत्वाद्वदार्थोपपादकत्वादलङ्कारोऽलङ्कार-
शास्त्रं सप्तममङ्गम् । इति यायावरीयः । स्वनामक्रीर्तनेन मङ्गुपज्ञ एवायमर्थः, इति
ध्वन्यते । कथमलङ्कारस्याङ्गत्वमित्यत आह—*ऋते चेति* । तस्य स्वरूपं तत्स्वरूपं
तस्य परिज्ञानं तस्मात् काव्यस्वरूपावबोधोपाद् ऋते विना वेदार्थस्यानवगतितरपरि-
ज्ञानम् । यथा सेयं ‘द्वा सुपर्णावि’तिरूपा शास्त्रीया श्रौती उक्तिः । दुर्बोधेति शेषः ।
अयं भावः—विरुद्धशोकानन्दधर्मिणोरेकस्मिन् शरीरे नियम्यनियन्तृभावेन स्थितयो-
र्जीवेश्वरयोर्वैलक्षण्यं भगवती श्रुतिरतिशयोक्तिनामालङ्कारेणोपदिशति । यावच्चात्ति-
शयोक्तेः स्वरूपं न विज्ञायते तावदस्याः श्रुतेर्भावाकलनं दुःशकम् । तज्ज्ञानं च,
अलङ्कारशास्त्राधीनम् । तस्मात् सुष्ठूक्तम् उपकारकत्वादलङ्कारः सप्तममङ्गमिति ।

द्वा सुपर्णाविति । द्वा द्वावित्यर्थः । अत्र सर्वत्र ‘सुपर्णा सुलुगि’ति सूत्रेण औ-
स्थाने आ—इत्यादेशो विहितः । द्वित्वसंख्याविशिष्टौ पक्षिणौ जीवेश्वररूपौ सुपर्णौ
शोभनपक्षशालिनौ । पक्षान्तरे वृक्षात् पृथग्भूतपक्षिणाविव देहात् पृथग्भूतौ ।
सयुजौ मिलितौ । पक्षान्तरे सदृशौ चिद्रूपावात् । सखायौ समानशीलव्यसनौ ।
पक्षान्तरेऽपि तथैव, अवियोगादुपकार्योपकारितया स्थितत्वाच्च । समानमेकम् ।
वृक्षं त्रुम् पक्षान्तरे वृश्च्यत इति वृक्षो देहः । ‘ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्रादुर-
व्ययम्’ इति स्मृतेः । तं परिषस्वजात आश्रित्य स्थितावित्यर्थः । तयोर्मध्येऽन्यो
र्जाधरूपः । स्वादु मधुरं पक्षान्तर आपातरमणीयम् । पिप्पलं पिप्पलस्य फलम्
पिप्पलम् (फले लुक्) पक्षान्तरे कर्मफलं सुखदुःखादिकमस्ति भक्षयति अनुभवति ।

अतः यद्वा अतिशयोक्ति अलंकार है । जद्वा पर प्रस्तुत का अर्थात् जिसका वर्णन करना
हमको अभीष्ट है उसका अपने शब्दों में नहीं कहकर अप्रस्तुत के साथ अभेद किया जाता
है वद्वा अतिशयोक्ति अलंकार होता है । जब तक अतिशयोक्ति अलंकार को नहीं जानेगा
तबतक उसके मंत्रार्थ का ज्ञान नहीं होगा । और अतिशयोक्ति का ज्ञान अलंकार शास्त्र
के पढ़ने से होगा । अतः सिद्ध हुआ कि वेदार्थोपपादक होने से अलंकार शास्त्र में
सातवां अङ्क है ।

‘द्वा सुपर्णा’ इस मंत्र का अर्थ ऐसा है—दो जीव और ईश्वर रूप पक्षी हैं । वे दोनों
सुन्दर पंखों वाले हैं । जीवपक्ष में वृक्ष से पृथग्भूत पक्षियों की तरह देह से अलग हैं ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥’

सेयं शास्त्रोक्तिः । प्रत्यधिकरणं च ऋचं यजुः सामाथर्वणं ब्राह्मणं
चोदाहृत्य भाषामुदाहरिष्यामः । तत्र वर्णानां स्थानकरणप्रयत्नादिभिः
निष्पत्तिनिर्णयिनी शिक्षा आपिशलीयादिका । नानाशाखाधीतानां मन्त्राणां

अन्य ईश्वररूपः अनश्नन्, अस्मादन् कर्मफलविषयोपभोगरहितः सन्, अभिचाक-
शीति प्रकाशने निरयानन्दतृप्तत्वात्, अत्र जीवेश्वरयोः पश्चितादाभ्येनाध्यवसानात्त-
योरतिशयः प्रतीयते, इति ‘निगीर्याध्यवसानं तु प्रकृतस्य परेण यद्भि’ति स्वरूपा-
तिशयोक्तिः । अपस्तुताभ्यां पश्चिभ्यां पस्तुतयोः जीवेश्वरयोः निगीर्य पृथगनिर्दिश्य
अध्यवसानमाहार्याभेदनिश्चय इति लक्षणसङ्गतिः । भेदेऽभेदाध्यवसायात्मिकाति-
शयोक्तिरियम् । एनमेवार्थमधिकृत्य श्रीमद्भारगवतेऽप्युक्तम्—

सुपर्णावेतौ सदृशौ सखायौ यदृच्छयैतौ कृतनीडौ च वृक्षे ।

एकस्तयोः खादति पिप्पलाजमन्यो निरक्षोऽपि बलेन भूयान् ॥ इति ॥

प्रत्यधिकरणम्, अधिकरणमधिकरणं प्रतीति तथा । प्रत्येकाधिकरणे । भाषां
लोकोक्तिम् । उदाहरिष्यामो निरूपयिष्यामः ।

प्राङ्निर्दिष्टपङ्क्तानां लक्षणं निर्वक्ति-‘तत्रेति’ । तत्र पङ्क्तेषु वर्णानां कचटत-
पादीनां स्थान तात्त्वादि, करणबाह्यप्रयत्नः, यश्च आभ्यन्तरप्रयत्नः, त आद्यौ येषां
तैः । निष्पत्तेः निर्णयिनी निश्चायिका शिक्षा । सा च आपिशलीयादिका । आदिपदान्
पाणिनियोजनवक्त्यादिनिर्मितानां ग्रहणम् । नानाशाखासु नैकविधवेदभागेषु । एक-
विंशतिः शाखा ऋचः, शतं शाखा यजुषः, सहस्रं शाखाः साम्नः, नव शाखा अथर्वणः,
इत्येवं शाखानां नानात्वम् । अधीतानां पठितानां मन्त्राणां विनियोजकं यो यमर्थ-
मभिधानेन संस्कृत्तुं समर्थो मन्त्रस्तस्य तत्र विनियोग इत्येवंबोधकं सूत्रं कात्यायन

सयुजौ—दोनों मिले जुले हैं, पक्षान्तर में चैतन्यस्वरूप होनेसे समान हैं । दोनों भिन्न हैं ।
दोनों शरीररूपी एकवृक्ष पर बैठे हैं । उनमें से एक जीवरूपी पक्षी, आपातरमणीय कर्मफल-
रूपी पिप्पलफलों (विषयभोगों) को खाता (अनुभव करता) है । दूसरा ईश्वररूप पक्षी कर्म-
फलोंका उपभोग नहीं करता हुआ भी प्रकाशमान होता है क्योंकि वह नित्यानन्द तुल्य है ।
यह शास्त्रोक्ति अलंकारीय ज्ञान के बिना नहीं जानी जा सकती ।

प्रत्येक अधिकरण में वेदों का उदाहरण देकर लौकिक उदाहरण देंगे । जहाँ स्थान और
प्रयत्नों के द्वारा वर्णों की उत्पत्ति का विचार हो वह शिक्षा कहानी है । जैसे आपिशलीया
शिक्षा । नाना शाखाओं में पढ़े हुए मन्त्रों का विनियोजक सूत्र कल्प है । यह ध्वज न विद्या
कहाती है । शब्दों का साधुस्व बतलाने वाला व्याकरण कहालाता है । जिसमें तात्पर्यानुकूल

विनियोजकं सूत्रं कल्पः । सा च यजुर्विद्या । शब्दानामन्वाख्यानं व्याकरणम् । निर्वचनं निरुक्तम् । छन्दसां प्रतिपादयित्री छन्दोविचितिः । ग्रहगणितं ज्योतिषम् । अलङ्कारव्याख्यानं तु पुरस्तात् । पौरुषेयं तु पुराणम् आन्वी-

बोधायनाश्वलायनापस्तम्बप्रभृतिनिर्मितं शास्त्रं कश्चो यागक्रियासमर्थक इति यावत् । सा पूर्वोक्ता । कल्परूपा इत्येतद्विद्यया यजुर्विजनं तस्य विद्या शास्त्रम् । शब्दानां सुसिद्धान्तपदानामन्वाख्यानं (कर्त्तरि ल्युट्) साधकं व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते साधु शब्दा अस्मिन्, इति व्याकरणम्, तदुक्तम्—

प्रकृतिप्रत्ययोपाधिनिपातादिविभागशः ।

पदान्वाख्यानकरणं शास्त्रं व्याकरणं विदुः ॥ इति ।

छनिर्वचनमिति॥ निर्वचनं निश्चयेन कथनं निरुक्तम् । वर्णागमादिभिर्निश्चयेनोक्तमित्यर्थः । उक्तञ्च यतः—

वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरो वर्णविकारनाशौ ।

आतोस्तदर्थान्तिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥

नन्वेवं निरुक्तं व्याकरणज्ञातिरिच्यते वर्णागमादीनां तत्रापि दृश्यमानत्वात् । सत्यम् । किन्तु अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषशेषिभावः कल्प्यते । न हि निरुक्तादृतेऽन्यदङ्ग वाऽन्यच्छास्त्रमस्ति तात्पर्यं यद्दशैवान् शब्दान् निर्धेयात् । यच्च व्याकरणेषु निर्वचनं तच्छब्दमात्रस्यैव । तस्माच्छब्दमात्रनिर्वचनं व्याकरणम् । तात्पर्यं शब्दनिर्वचनं निरुक्तमिति भेदः । छन्दसामिति॥ चन्दयन्त्याह्लादयन्ति (चदि आह्लादे 'चन्देरादेश्च छः' इत्यसुन् चकारस्य छः) छन्दांसि ह्रस्वदीर्घयति नियमबोधकवाक्यानि, तेषां प्रतिपादयित्री बोधिका छन्दोविचितिशब्दः प्रत्यायकं शास्त्रम् । *ग्रहेति* । ग्रहाणां गणितम्, ज्योतिः सूर्यादिग्रहाणां गत्यादिकं प्रतिपाद्यताऽस्यस्मिन्निति । ज्योतिषम् । अलङ्कारस्य काव्यशोभाकरधर्मस्य व्याख्यानं पुरस्तादग्रे पुस्तकान्तरे वक्ष्याम इति शेषः । अस्मिन्नधिकरणेऽस्यादृष्टत्वात् । पौरुषेयमिति॥ यद्यप्यङ्गानामपि पौरुषेयत्वं वर्त्तते तथापि शास्त्राभिप्रायेणैवमुक्तिः । अङ्गानां तूपशास्त्रत्वमतोऽतिक्रम्य पौरुषेयमिति युक्तिरिति न भ्रमिष्यम् । पुरा अथ पुराणम्, वेदव्यासप्रणीतं सर्गादिपञ्चलङ्कगान्वितं शास्त्रम् । अवणात् प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यां वेदितव्यार्थस्य अनु पञ्चादीनां पर्यालोचनमन्वीषा,

शब्दों का निर्वचन हो वह निरुक्त कहाता है । छन्दों का प्रतिपादन करने वाली छन्दो-विचिति कहाती है । जिसमें ग्रहों का गणित बतलाया हो वह ज्योतिष कहाता है ! अलंकारों को फिर किसी पुस्तक में कहेंगे । पौरुषेय वह होता है जिसे किसी पुरुष ने बनाया हो जैसे पुराण, आन्वीक्षिकी, मीमांसा और स्मृतियाँ ये चार शास्त्र हैं । उनमें, प्रायः वेदों की

क्षिकी, मीमांसा, स्मृतितन्त्रमिति चत्वारि शास्त्राणि । तत्र वेदाख्यानोप-
निबन्धनप्रायं पुराणमष्टादशधा । यदाहुः—

‘सर्गः प्रतिसंहारः कल्पो मन्वन्तराणि वंशविधिः ।

जगतो यत्र निबद्धं तद्विज्ञेयं पुराणमिति ॥’

‘पुराणप्रविभेद एवेतिहासः’ इत्येके । स च द्विधा परक्रियापुरा-
कल्पाभ्याम् । यदाहुः—

सा प्रयोजनमस्याः सा आन्वीक्षिकी अनुमानविद्या । मीमांसा पूज्यविचारकारिशा-
स्त्रम् । वेदार्थस्मारकत्वात् स्मृतिः । तस्यास्तन्त्रं मन्वादिप्रणीतधर्मशास्त्रम् । इतीत्थं
चत्वारि चतुःसंख्याकानि शास्त्राणि विद्याः । तत्र पौरोषेयशास्त्रमध्ये । वेदसम्ब-
न्धुपाख्यानस्य निबन्धबहुलं पुराणं ब्राह्मपाञ्चशैवभेदादष्टादशप्रकारम् । यदाहुः
भारत इति शेषः ।

ॐसर्ग इति॥ यत्र वेदेषु ग्रन्थेषु सर्गो महदहङ्कारतन्मात्रादिनवधा सृष्टिः । प्रति-
संहारः प्रतिरूपः सर्गः । ब्रह्मणः सृष्ट्यनन्तरं दत्तादीनां सृष्टिः । तथा चोक्तम्—

रुद्रो विराट् मनुर्दक्षो मरीच्याद्यास्तु मानसाः ।

यं यं सर्गं पृथक् चक्रुः प्रतिसर्गः स सम्मतः ॥

ॐकल्प इति॥ कल्पयति नाशमिति कल्पः सप्तविधचतुर्दशमनुसमयसंमितः ।
स च श्वतवाराहनीललोहितवामदेवप्रभृतिप्रत्यक्षिशस्त्रसंख्यात्मकः । मनोः स्वायम्भु-
वादेरन्तराणि अवसराः । वमयुद्धिरति पूर्वपुरुषान् विधया जन्मना धनेन वा ख्या-
त्तानां प्राणिनामेकलक्षणः सन्तानः, अपत्यधारा वा वंशः । तस्य विधिः । एतत्प-
ञ्चकं निबद्धं तत्पुराणं विज्ञेयमिति ।

ॐपुराणेति॥ पुराणप्रविभेद एव पुराणविशेष इतिहासः परक्रियापुराकल्पाभ्यां
द्विधा द्विप्रकारः । परिक्रियेतीकारघटितः पाठोऽपपाठः । स्तुतिनिन्दापरकृतिपुराकल्प-

आख्यायिकाओंकी जिसमें अधिक रचना हो वह पुराण होता है । वह अष्टादश प्रकारका
है । शास्त्र का लक्षण आचार्यों ने इस प्रकार कहा है—

पुराण किसे कहते हैं यह बतलाते हैं । जिसमें संसार के सर्ग (सृष्टि), प्रतिसर्ग ब्रह्मा
की सृष्टि के बाद दक्षदिकों की सृष्टि, कल्प, प्रलय, स्वायम्भुवादि चौदह मनुओं के समय,
और वंशविधि उपनिबद्ध हों वह पुराण है ।

पुराण ही का भेद इतिहास है, ऐसा कोई आचार्यों का मत है । यह दो प्रकार का
है । एक परक्रियास्वरूप दूसरा पुराकल्पस्वरूप ।

‘परक्रिया पुराकल्प इतिहासगतिद्विधा ।

स्यादेकनायका पूर्वा द्वितीया बहुनायका ॥’

तत्र रामायणं भारतं चोदाहरणे । आन्वीक्षिकीं तु विद्यावसरे
वक्ष्यामः । निगमवाक्यानां न्यायैः सहस्रेण विवेकत्री मीमांसा । सा च

इत्यर्थवाद इति गौतमसूत्रादिषु अकारणवृत्तित्वस्यैव दर्शनात् । एकानुबन्धी कथावि-
शेषः परक्रिया । अनेकानुबन्धी कथाविशेषः पुराकल्पः । यदाहुराचार्या इति शेषः ।

ॐ परेति ॐ । इतिहासः पुरावृत्तं तस्य गतिः स्वरूपम् । गतिशब्दोऽत्र स्वरू-
पार्थः । किरातेऽपि तदर्थो गतिशब्दो दृश्यते यथा—‘चरतस्तपस्तप वनेषु सहा,
वयं निरूपयितुमस्य गतिम्’ तव वनेषु तत्पश्चरतोऽस्य गति स्वरूपं निरूपयितुं
सहा, इति मल्लिनाथः । द्विधा परक्रियापुराकल्पभेदाभ्याम् । पूर्वा इतिहासगति
परक्रिया, एको नायको नेता कथाया यस्यां सा एकनायका स्यात् । द्वितीया गति
बहवो नायकाः कथाया यस्यां सा बहुनायका ।

ॐ तत्रेति ॐ । तत्र तयोर्मध्ये रामस्य चरितान्वितमयत्नं ज्ञास्त्रं रामायणम् । आ-
सर्वेषां कथाभागानां राममनुप्रवृत्तत्वात् स एवैकः प्रधानो नायकः । अतः पर-
क्रियास्वरूपम् । भरता भरतवंशीया व्याख्यायन्तेऽस्मिन् । ‘तस्य व्याख्या-
इत्यधिकारेणाण्गयनादिभ्य इत्यण् । तद् भारतम् । अत्रत्याः कथाभागास्तत्तज्ज्ञ-
प्तादिनायकाननुप्रवृत्तास्ततो भीष्मद्रोणकर्णप्रभृतयो बहवो नायका अत एव
पुराकल्पस्वरूपम् । निगमो वेदः । तस्य वाक्यानां पदोच्चयानां सहस्रेण (एकवच-
विशत्याद्या इति वचनात्) सहस्रप्रिभ्यनेकोपलक्षणम् तेन अनेकैरिति यावत्
नीयन्ते प्राप्यन्ते, विवक्षितार्था येनासौ न्यायो युक्तिस्तैः विवेकत्री परस्परविरोध-
व्यावृत्त्या वस्तुस्वरूपनिर्णेत्री मीमांसा । सा मीमांसा द्विप्रकारा । एका विधेरहरा-

जैसा कि कहा है—इतिहास का स्वरूप दो प्रकार का होता है । एक परक्रिया, दूसरा
पुराकल्प । जिसमें एक नायक-सम्बद्ध कथोपकथाएँ हों वह परक्रियास्वरूप, जिसमें अने-
क नायक-सम्बद्ध कथोपकथाएँ हों वह पुराकल्पस्वरूप कहा जाता है ।

जैसे रामायण और भारत उदाहरण हैं । रामायण में जितनी कथाएँ हैं वे सब राम
के कथानुकूल हैं अतः यह परक्रियास्वरूप है और भारत में भीष्म, द्रोण प्रभृति
नायकानुकूल कथाएँ हैं । अतः यह पुराकल्पस्वरूप है ।

आन्वीक्षिकी का स्वरूपनिर्देश विद्याओं के अवसर में करेंगे । वेद के वाक्यों का हज-
न्यायों से विवेचन करने वाली मीमांसा कहलाती है । वह मीमांसा दो तरह की है—
विधिवाक्यों का विचार करने वाली, दूसरी ब्रह्म का प्रतिपादन करने वाली । श्रुत्यर्थ-
स्मारिकाएँ स्मृतियों अटूटारह प्रकार की भी होती हैं । इस तरह चौदह विद्याओं

द्विविधा विधिविवेचनी ब्रह्मनिदर्शनी च । अष्टादशैव श्रुत्यर्थस्मरणात्स्मृतयः । 'तानीमानि चतुर्दश विद्यास्थानानि, यदुत वेदाश्चत्वारः, पडङ्गानि, चत्वारि शास्त्राणि' इत्याचार्याः । तान्येतानि कृत्स्नामपि भूर्भुवःस्वस्वार्थी व्यासस्य वर्तन्ते । तदाहुः—

विद्यास्थानानां गन्तुमन्तं न शक्तो जीवेद्वर्षाणां योऽपि साग्रं सहस्रम् ।
वस्मात्सङ्क्षेपादर्थसन्दोह उक्तो व्यासः संत्यक्तो ग्रन्थभीरुप्रियार्थम् ॥'
'सकलविद्यास्थानैकायतनं पञ्चदशं काव्यं विद्यास्थानम्' इति याया-

सन्ध्यामुपासीतेति वाक्यसमुदायस्य विवेचनी विचारयित्री । द्वितीया ब्रह्मणो निदर्शनी प्रतिपादिकेति यावत् । श्रुत्यर्थस्मरणात् स्मृतयो मन्वादिप्रणीतधर्मशास्त्राणि अष्टादशैव । एवमशब्दः सादृश्ये तेन मन्वाद्यष्टादशप्रणीतस्मृतिसदृशा अन्या अपि स्मृतयो गृह्यन्ते । तानीमानि निर्दिश्यमानानि चतुर्दशविद्यानां स्थानानि अधिकरणानि । कृत्स्नां सर्वाम् । भूरिति भूरादिलोकत्रयी व्यासस्य व्याप्य वर्तन्ते । तदाहुः-
राचार्या इति शेषः ।

विद्येति ॥ यः कश्चित् साग्रं प्रधानम् ।

'अग्रं पुरस्तादुपरि परिमाणे पलस्य च ॥

आलम्बने समूहे च प्रान्ते च स्यान्नपुंसकम् ।

अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवत् ॥' इति मेदिनी ।

वर्षाणामब्दानां 'पुण्यसकयोर्वर्षं जम्बूद्वीपाब्दवृष्टिषु' इति रुद्रः । सहस्रमपि दिव्यं वर्षसहस्रमिति यावत् जीवेत् प्राणान्धारयेत् । तथापि विद्यास्थानानां शास्त्राधिकरणानामन्तं पारं गन्तुं यातुं न शक्तः समर्थः । तस्मात् शास्त्रपाराप्रापणात् संक्षेपात् समावेन अर्थानां सन्दोहः समूहः । 'समूहनिबहव्यूहसन्दोहविसरवजाः' इत्यमरः । उक्तः कथितः ग्रन्थाब्ध्यान्वात्, अर्थात् शास्त्रपठनाद् भीरवः सभयाः तज्ज-
न्यायास्तेनेत्यर्थः । प्रियाः सुकुमारा बालाः । बालानामतिशयप्रोणनकारिस्वार्थिप्रिये-

अधिकरण है—चार वेद, छः अंग और चार शास्त्र । ऐसा आचार्य कहते हैं । ये चौदह विद्याएँ सम्पूर्ण त्रिलोकी में व्याप्त हैं ।

जैसा कि कहा है—दिव्य सहस्रवर्ष जोने पर भी मनुष्य इन विद्याओं का पार नहीं पा सकता है । इसलिये ग्रन्थ पढ़ने में भीरु प्रिय बालकों के लिए विस्तार छोड़कर संक्षेप में सम्पूर्ण अर्थ-समुदाय कहा है ।

काव्य भी विद्यास्थानों में एक है इस बात को सिद्ध करते हैं । सकल विद्याओं का एक

धरीयः । गद्यपद्यमयत्वात् कविधर्मत्वात् हितोपदेशकत्वाच्च । तद्धि शास्त्रा-
ण्यनुधावति । 'वार्त्ता कामसूत्रं शिल्पशास्त्रं दण्डनीतिरिति पूर्वैः सहाष्टा-
दशविद्यास्थानानि' इत्यपरे । आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्चेति

त्युक्तिः । तेभ्य इदम् । 'अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिंगता चे'त्यस्वपदविग्रहो नित्य-
समासः । व्यासो विस्तरः संयुक्तः । बालानां सुखबोधाय व्यासमुत्सृज्य संचेषेण
सर्वे काव्यौपयिकाः पदार्था निर्दिष्टा इति भावः । अथवा ग्रन्थात् ग्रन्थाध्ययनाद् ,
विषयवाचकपदेन विषयी लक्ष्यते । भीरुर्या प्रियाऽवन्ति सुन्दरी तदर्थम् । इति ।

काव्यमपि विद्यास्थानेष्वन्यतममिति व्यवस्थापयति । असकलेति । सकलानां
सांगानां विद्यास्थानानां वेदादीनां वर्णनाकोटिनविष्टत्वात् एकायतनं काव्यं पञ्चदशं
विद्यास्थानं शास्त्राधिकरणम् । कथं काव्यस्य विद्यास्थानत्वमित्यत आह-अगद्येति ।
गद्यं च पद्यं चेति गद्यपद्ये त एव स्वरूपमस्येति स्वरूपार्थं मथ्यते तस्य । तस्य भाव-
स्त्वत्वं तस्मात् । कवेर्धर्मो रचनात्मा । तस्य भावस्त्वत्वं तस्मात् । हितमुपदिशतीति
कर्तरि ण्युल् । तस्य भावस्त्वत्वं तस्मात् । तद्धि काव्यं हि शास्त्राणि विद्या अनुधावति
अनुसरति । शास्त्रपूर्वकत्वात्काव्यानामित्युक्तेः । अनुधावतीति बहुवचनान्तोऽपपाठः ।
पुतादृशपाठे शास्त्राणि काव्यमनुसरन्तीत्यनेन काव्यपूर्वकत्वं शास्त्राणामायाति तत्र
युवस्यागमविरोधः स्वोक्तिविरोधश्च । केचिदष्टादश प्राहुः विद्यास्थानानि तन्निदिशति
अवाप्तेति । वृत्तिर्जीविका यस्यामस्तीति (प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः इति णस्तत्-
ष्टाप) वार्त्ता कृषिगोरक्षवणिज्याकुसीदरूपा । काव्यतेऽसौ (कर्मणि घञ्) काम-
स्तस्य सूत्रणात् सूत्रम् । शिल्पं कलादिकं कर्म । तस्य शास्त्रम् । इकारमव्यपाठे
शिल्पिनां शास्त्रं शिल्पमेव । दण्डः आन्वीक्षिकीत्रयीवार्त्तानां योगक्षेमसाधनः ।
तस्य नीतिः नयः, अर्थात् तदुपदेशकं शास्त्रम् । इत्यादीनि चत्वारि विद्यास्थानानि ।
वेदतदङ्गादिभिः सह सम्भूयेत्यर्थः । विद्यास्थानान्यष्टादश इत्यपरे जगदुरिति शेषः ।
अन्वीक्षिकी-एषां स्वरूपं पूर्वमुक्तम् । परेषां विद्याविकल्पान्दर्शयति-अदण्डेति ।
केवलं दण्डनीतिरेका विधेति औशनसाः शुक्रशिष्याः । कुतः । हरेर्वार्त्तः । तद्व्या-
देव सर्वा त्रिलोकी निजकर्मसु सावहिता प्रवर्तते । न खितरथा । अत एवाहुः । दण्डः
सुप्तेषु जागर्ति ।

'सर्वा दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचिः कचित् ।

दण्डस्य हि भया'कृत्स्नं जगद् भोगाय कल्पते ॥' इति ।

स्थान काव्य भी पन्द्रहवाँ विद्यास्थान है । जैसे और-और शास्त्र गद्यपद्यमय कविधर्म और
हितोपदेशक हैं उसी तरह काव्य भी गद्यपद्यमय कविधर्म और हितोपदेशक है । वह काव्य

विद्याः । 'दण्डनीतिरेवैका विद्या' इत्यौशनसाः । दण्डभयाद्धि कृत्स्नो लोकः स्वेपु स्वेपु कर्मस्ववतिष्ठते । 'वार्त्ता दण्डनीतिर्द्वे विद्ये' इति बार्हस्पत्योः । वृत्तिविनयग्रहणं च स्थितिहेतुर्लोकयात्रायाः । त्रयीवार्त्तादण्डनीतयस्तिस्त्रो विद्याः' इति मानवाः । त्रयी हि वार्त्तादण्डनीत्योरुपदेशटी । 'आन्वीक्षिकीत्रयीवार्त्तादण्डनीतयश्चतस्रो विद्याः' इति कौटल्यः । आन्वीक्षिक्या हि विवेचिता त्रयी वार्त्तादण्डनीत्योः प्रभवति । 'पञ्चमी साहि-

बृहस्पतिशिष्याणां मतमाह—वार्त्ता दण्डेत्यादि । कुतः विनयमूलो दण्डः लोका-
नां योगश्चेमावहः । इति भावः । मनुशिष्याणां मतं व्याकरोति—त्रयीति । त्रय्या
उपयोगमाह—त्रयीति* । कौटल्यमतसंवतारयति *आन्वीति* । कुटलो नाम कश्चि-
द्विस्तरस्य गोत्रापत्यं यञ् कौटल्य इति । इकारघटितस्तु कुञ्चितस्वार्थकः । यथाचोक्तं
नानार्थार्णवे—

‘अथ स्यात् कुटलो गोत्रकुटपौ पुंसि नप पुनः ।

विद्यादाभरणेऽथ ऋ; कुटिलं कुञ्चिते भवेत् ॥’ इति ।

आन्वीक्षिक्येति । वार्त्तादण्डनीत्योरुपदेशे प्रभवति । एवं प्रसंगात् साहित्यस्यापि
चतुर्विद्यातिरिक्तत्वमुपदिशति । *पञ्चेति* । साहित्यविद्या हि आन्वीक्षिक्यादिवत्-
सृणामपि विद्यानां निरनन्दः सारः । कथमिमा विद्या इति शंका मपनुदन् निर्वचन-

शास्त्रों का अनुकरण करता है । कोई कहते हैं कि पहले के चौदह और वार्ता, कामसूत्र,
शिल्पशास्त्र और दण्डनीति मिलकर अठारह विद्यास्थान हैं ।^१ आन्वीक्षिकी, त्रयी, वार्ता
और दण्डनीति ये विद्याएं हैं । शुकाचार्य के अनुयायियों का मत है कि दण्डनीति ही
एक विद्या है, क्योंकि दण्डभय से ही यह संसार अपने-अपने कार्य में सावधान रहता है ।
बृहस्पति के अनुयायी कहते हैं कि वार्त्ता और दण्डनीति ये ही दो विद्याएं हैं क्योंकि
आजीविका और शिक्षा यही दो संसार की स्थिति के कारण हैं । मनु के अनुयायियों का
मत है कि त्रयी, वार्ता और दण्डनीति ये तीन विद्याएं हैं; क्योंकि त्रयी ही से वार्ता

१- यहाँ का सब विषय कामन्दकीय नीतिसार में यों लिखा है—

आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती । विद्याश्चतस्र एवैता योगक्षेमाय देहिनाम्
त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिरिति विद्येति मानवाः । त्रय्या एव विभागोऽयं सेयमान्वीक्षिकी मता ॥
वार्त्ता च दण्डनीतिश्च द्वे विद्ये इत्यवस्थिते । लोकस्थार्थप्रधानत्वाच्छ्रद्धाः सुरपुरोधसः ॥

एकैव दण्डनीतिस्तु विद्येत्सौशनसी स्थितिः ॥

तस्यां तु सर्वविद्यानामारम्भाः समुदाहृताः । विद्याश्चतस्र एवैता इति नो गुरुदर्शनम् ॥

त्यविद्या' इति यायावरीयः । सा हि चतसृणामपि विद्यानां निस्यन्दः । आभिर्द्धर्मार्थौ यद्विद्यात्तद्विद्यानां विद्यात्वम् । तत्र त्रयो व्याख्याता । द्विधा चान्वीक्षिकी पूर्वोत्तरपक्षाभ्याम् । अहंज्ञदन्तदर्शने लोकायतं च पूर्वः पक्षः । साङ्ख्य न्यायवैशेषिकौ चोत्तरः । त इमे षट् तर्काः । तत्र च

भङ्ग्या तत्त्वमाख्यायति—*आभिरिति* । विद्यात्वं धर्माद्यर्थवेदनकरणत्वम् । तत्पञ्चस्वपि समानम् । त्रयोऽध्याख्यानमुपसंहरति—*तत्रेति* । व्याख्याताः स्वरूपेण निर्दिष्टाः । एवं त्रयो व्याख्यायान्वीक्षिकीं निरूपयति—*द्विधेति* । पूर्वोत्तरयोर्द्वन्द्वः । ततः कर्मधारयः । एवं द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसम्बध्यते । इत्यनुसारात् । पूर्वपक्षेण, उत्तरपक्षेणेत्यर्थः । तत्र पूर्व पूर्वपक्षं दर्शयति—*अहंति* । अहंज्ञदन्ताभ्यां निर्मिते दर्शने । मध्यमपदलोपी समासः । लोकेऽत्रायतं विस्तीर्णमेवेति । चार्वाकादिसम्मतं तर्कशास्त्रम् । चः समुच्चये । उत्तरपक्षमाह—*पांस्त्वमिति* । सम्यक्ख्यायते प्रकाशयते वस्तुतत्त्वमनयेति संख्या सम्यक्ज्ञानम् । तस्यां प्रकाशमानमात्मतत्त्वं सांख्यं प्रकृतिपुरुषान्यताख्यातौ मोक्ष इति प्रतिपादकं कापिलं शास्त्रम् । नीयन्ते प्राप्यन्ते पदार्था अनेनासी न्यायः । गौतममुनिप्रणीतं शास्त्रम् । विशेषमधिकृत्य कृतो ग्रन्थो वैशेषिकः कणभुक्प्रणीतं शास्त्रम् । न्यायश्चवैशेषिकश्च न्यायवैशेषिकौ । संगृह्यते—*त इम इति* । पूर्वोक्तषट्कर्तृविषयं दर्शयति । *तत्रेति* । तत्र षट्कर्तृणां मध्ये तिस्रः कथा नानावक्तृकपूर्वपक्षसिद्धान्तवद्भाष्यसंदर्भा भवन्ति ।

और दण्डनीति का उपदेश मिलता है । चाणक्य कहता है कि आन्वीक्षिकी वगैरह चार विद्यार्थे हैं क्योंकि जब त्रयो का आन्वीक्षिकी द्वारा विवेचन करेंगे तभी त्रयो वार्ता, और दण्डनीति का उपदेश कर सकते हैं । राजशेखर कहता है कि साहित्य पाँचवों विद्या है । जैसे पुष्प पेड़ का सार होता है वैसे ही यह साहित्य विद्या चारों विद्याओं का सार है । इनके विद्या मानने में युक्ति बतलाते हैं । इनको विद्या इसलिये कहते हैं कि इनके द्वारा धर्मार्थ का ज्ञान होता है । उन विद्याओं में आन्वीक्षिकी पूर्वपक्ष और उत्तर पक्ष इस तरह दो प्रकार की है, जिसमें अहंज्ञ दर्शन, मदन्तदर्शन और लोकायतिक (चार्वाक) का मत पूर्वपक्ष और न्याय, वैशेषिक और सांख्य उत्तर पक्ष हैं । इन ही छहों का नाम तर्क है । इन तर्कोंमें तीन कथाएँ होती हैं—बाद, अल्प और वितण्डा ।

१. यहाँ राजशेखर ने विद्याओं में विद्यात्व क्या है इसके उत्तर में लिखा है कि इनको विद्या इसलिए कहते हैं कि इनके द्वारा धर्म और अर्थ का ज्ञान होता है किन्तु कामन्दकीय नीतिसार में ऐसा लिखा है—

विद्याद् यदाभिनिपुणश्चतुर्वर्गमुदारधीः । विद्यात्तदासां विद्यात्वं विदित्वानि निरूप्यते ।

तिस्रः कथा भवन्ति वादो, जल्पो, वितण्डा च । मध्यस्थयोस्तत्त्वाव-
बोधाय वस्तुतत्त्वपरामर्शो वादः । विजिगीषोः स्वपक्षसिद्धये छलजाति-
निग्रहादिपरिग्रहो जल्पः । स्वपक्षस्यापरिग्रहित्री परपक्षस्य दूषयित्री
वितण्डा । कृषिपाशुपाल्ये वणिज्या च वार्त्ता । आन्वीक्षिकीत्रयीवार्त्तानां
योगक्षेमसाधनो दण्डस्तस्य नीतिर्दण्डनीतिः तस्यामायत्ता लोकयात्रेति
शास्त्राणि । सामान्यलक्षणं चैषाम्—

ताश्च वादेत्यादिकाः । वादादीनां स्वरूपं कथयति—मध्यस्थेति । मध्यस्थयोर्वादि-
प्रतिवादिशास्त्रार्थनिर्णेतृत्वेन मध्यगतयोः । परामर्शो निश्चयः । विजिगीषोर्जयैषिणः
स्वमतस्थापनाय छलस्य, जातेः, निग्रहस्य, आदिशब्दास्थानस्य परिग्रहः । स्वीक-
रणं यत्रासौ जल्पः । अपरिग्रहित्री अस्यापयित्री छलादिभिरन्यमतविदूषिका वित-
ण्ड्यते विहन्यते परपक्षोऽनयासौ वितण्डा स्वपक्षास्थापना परपक्षदुदास इति
यावत् । इदमासां तत्त्वं जल्पवितण्डे तु विजिगीषोः शक्तिपरीक्षामात्रफले । वादस्तु
चीतरागयोरपि गुरुशिष्ययोर्वा तत्त्वनिरूपणफल इति । वार्त्तादीनां स्वरूपं निर्दि-
शति ऋकृषोतिः । कृषिः क्षेत्रबीजवापपरिकर्म्मोपदेशकं शास्त्रं पाराशरम् । तथा चोक्तम् ।
फलस्यवेक्षिता स्वर्णं दैन्यं सेषानवेक्षिता । कृषिः कृषिपुराणज्ञ इत्युवाच पाराशरः । इति ।

पाशुपाल्यं गवाश्चादिरक्षाप्रकारोपदेशकं शास्त्रम् । गौतमशालिहोत्रादिप्रणीतम् ।
अनयोरितरेतरयोगद्वन्द्वः । वणिज्या क्रयविक्रयव्यवहारः । तत्तन्त्रं विदेहराजप्रणीत-
मिति बोध्यम् । ऋयोगेति । अलभ्यलाभो योगः । लब्धसरक्षणं क्षेमः । तयोः
साधनः सिद्धिकर्त्ता । तस्यां दण्डनीत्यामायत्ता अधीना लोकयात्रा लोकव्यवहारः ।
इत्येवंरूपाणि शास्त्राणि वर्त्तन्त इति भावः । एषां शास्त्राणां सामान्यलक्षणं साधा-
रणलक्षणमपि यथा—

मध्यस्थों के तत्त्वनिर्णय के लिए वस्तुतत्त्व का चिन्तन वाद कहा जाता है । विजिगीषु का
अपने पक्ष सिद्ध करने के लिए छल, जाति, निग्रह प्रभृति को काम में लाने को जल्प
कहते हैं । परपक्ष को दबाते रहना और अपने पक्ष का स्थापन नहीं करना वितण्डा
कहा जाता है । कमप्राप्त वार्त्तादि का स्वरूप कहते हैं । पाराशर का बनाया हुआ
कृषिशस्त्र, गौतम शालिहोत्रादि का बनाया हुआ पाशुपाल्यशास्त्र और विदेहराज का
बनाया हुआ वणिज्याशास्त्र इनको वार्त्ता कहते हैं । दण्ड ही के ऊपर आन्वीक्षिकी
आदिकों का योगक्षेम निर्भर है, उसकी नीति दण्डनीति कहलाती है । उसी के अधीन
लोकयात्रा है । इस तरह ये शास्त्र हुए । इसका सामान्य लक्षण यह है कि—

‘सरितामिव प्रवाहास्तुच्छाः प्रथमं यथोत्तरं विपुलाः ।

ये शास्त्रसमारम्भा भवन्ति लोकस्य ते वन्द्याः ॥’

सूत्रादिभिश्चैषां प्रणयनम् । तत्र सूत्रणात् सूत्रम् । यदाहुः—

‘अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम् ।

अस्तोभमनवद्यञ्च सूत्रं सूत्रकृतो विदुः ॥

ॐ सरितामिति ॥ सरितां नदीनां प्रवाहा जलस्रोतांसीव पूर्व प्रथमं निर्द्धारनिर्गमनावसरे । पश्चान्तर आरम्भे तुच्छा ह्रस्वाः सूत्ररूपेण स्थितत्वात् संचिता यथोत्तरमुत्तरोत्तरं विपुला दीर्घा व्याख्याभाष्योदाहरणैर्विस्तृता ये शास्त्राणां समारम्भा उपक्रमा भवन्ति वर्तन्ते, ते लोकस्य जनस्य वन्द्या वन्दनीयाः । यथा सरितां प्रवाहा निर्द्धारनिर्गमनावसरेऽष्टपाः स्थलविशेषं प्राप्य महान्तश्च भवन्ति, तथैव शास्त्रसमारम्भा अपि संचिता विस्तृताश्च भवन्तीति भावः ।

पूर्वमुक्तं शास्त्रसमारम्भाः प्रथमं लघवस्ततो विपुलाः, तत्कथं लघुत्वविपुलत्व इत्यभिप्रायवानाह—सूत्रादिभिरिति । एषां शास्त्राणां प्रणयनं रचना सूत्रादिभिरादि-शब्दाद्भाष्यवातिकवृत्तिप्रभृतिभिः भवतीति शेषः । अयं भावः । सूत्रादिभिः सूक्ष्मता व्याख्याभाष्यादिभिः वैपुल्यं शास्त्राणां प्रणयने भवतीति ।

किं तत्सूत्रादिकमिति प्रसंगाच्छिष्यजिज्ञासायामुत्तरयति—तत्रेति । तत्र सूत्रादीनां मध्ये सूत्रणापदार्थस्य वेष्टनात् सूत्रम् (सूत्र वेष्टने इति अच्) यथा वेष्टने स्थितं वस्तु अविश्वङ्गलं सत् सङ्कुचितं सुरक्षितं तथा कीटादिकृतविकृतिशंकारहितं च भवति तथैतदपि सूत्रम् अस्तोभमक्षरमसन्दिग्धमनवद्यञ्च वर्तते । यदाहुरभिपुराणे व्यासपादाः—

ॐ अक्षेति ॥ अष्टपाक्षरम्, असन्दिग्धम्, बहुनामपि लक्षणाणां साधुत्वबोधनाय सारवत्, कचिदनुवृत्त्या कचिच्चापकर्षणार्पूर्वत्र परत्र चानुग्राहकत्वाद्विश्वतोमुखम् । अस्तोभं निरर्थकशब्दशून्यम्, अत एवानवद्यम्, एवम्भूतं सूत्रकृतो विदुः ।

जिस प्रकार नदियों के प्रवाह पहले छोटे होते हैं और पीछे स्थानविशेष पर बड़े हो जाते हैं उसी तरह शास्त्र-समारम्भ भी छोटे-बड़े होते हैं और वे संसार के वन्दनीय होते हैं ।

सूत्रवृत्ति^१ भाष्यादि के द्वारा इनकी (शास्त्रों की) रचना होती है । सूत्र का लक्षण

१. शास्त्रों की रचना सूत्रों से होनी चाहिए ऐसी शिवजी की आज्ञा है । यथा—
शास्त्रं निर्णायकं व्याख्यकलापं मुनिसत्तमाः । सूत्ररूपेण कुर्वन्ति शिवस्यैवाद्यैव तु ॥

इति भाष्यप्रदीपोद्घोतच्छायायाम् ।

सूत्राणां सकलसारविवरणं वृत्तिः । सूत्रवृत्तिविवेचनं पद्धतिः । आश्लिष्य भाषणाद्भाष्यम् । अन्तर्भाष्यं समीक्षा । अवान्तरार्थविच्छेदश्च सा । यथासम्भवमर्थस्य टीकनं टीका । विषमपदभञ्जिका पञ्जिका । अर्थप्रदर्शनकारिका कारिका । उक्तानुक्तदुरुक्तचिन्ता वार्तिकमिति शास्त्रभेदाः ।

ॐ आश्लिष्येति ॥ लक्ष्यानुरोधान्नियमनिर्माणमन्यथा स्थितस्य खण्डनं व्याख्यानान्तरं चाक्षेपः, तं कृत्वा । समीक्षा भाष्यमध्ये भवति । किं तस्याः स्वरूप-
मित्याकांक्षायामाह—ॐ अवान्तरेति ॥ सा च समीक्षा च अवान्तरस्य प्रधानान्तः-
पातिनोऽर्थस्य विशेषेण (छेदनं छेदः) छेदनं कल्पनम्, 'छेदनं कर्त्तने भेदे कल्पने
वर्द्धनेऽपि च' इति हेमचन्द्रः । भाष्यमध्येऽवान्तरार्थविशिष्टकल्पनं समीक्षा, इति
निष्कर्षः । यथास्थितपाठेऽयमर्थः । परन्वन्नस्यः पाठो विच्छिन्न इव प्रतिभाति ।
नाश्वर्यम् । बहुकालाख्ये दृढानामपि जीर्णता सम्पद्यते का कथा तालपत्राणां कर-
स्पृशेऽपि मर्मरितानाम् । एवमत्र पाठो भवेत् । यथा अवान्तरार्थविच्छेदश्चूर्णिः ।
तथा च चूर्णिः महाभाष्यम् । चूर्णयति खण्डयति निखिलपण्डितानां तर्कमिति 'वृणि-
पृश्निपाणिचूर्णिभूर्णि' इत्युणादिसूत्रेण निपास्यते । चूर्णिः पातञ्जलं व्याकरणं
महाभाष्यम्, इति लिङ्गादिप्रसङ्गटीकायां भरतः । चूर्णिं भाष्यं करोतीति चूर्णिकृत
भाष्यकारः गोन्दीयः पतञ्जलिः इति त्रिकाण्डशेषः । इत्थं च सामान्यविशेषाभ्यां
भाष्यलक्षणं निरुक्तमिति पूर्वापरमविरुद्धम् । टीकनमिति । टीकेर्गर्थस्वाङ्गीकनं
बोधनम् । ॐ विषमेति ॥ विषमाणि दुरूहाणि पदानि भनक्ति, इति पञ्जिका ।
पश्यन्ते व्यक्तीक्रियन्तेऽर्था भनयेति । पृषोदराश्विवासाधुः । ॐ उक्तेति ॥ उक्ताश्चा-
नुक्ताश्च दुरुक्ताश्चेति, उक्तानुक्तदुरुक्तास्तेषां चिन्तनं चिन्ता वार्तिकम् ।

अग्निपुराण में इस प्रकार कहा है—जो अस्पाक्षर हो, सन्देशरहित हो, मारवत् हो तथा
विशतोमुख हो, निरर्थकशब्दशून्य हो और निर्दोष हो उसे सूत्रकार सूत्र कहते हैं ।

जो सूत्रों के सम्पूर्ण सार का विवरण करे उसे वृत्ति कहते हैं । जो सूत्र और वृत्ति
का विवेचन करे उसे पद्धति कहते हैं । लक्ष्य के अनुरोध से नूतन नियम निर्माण करना
और अन्यथास्थित का खण्डन करके व्याख्यानान्तर करना आक्षेप कहलाता है और
आक्षेप करके जो व्याख्या की जाती है उसे भाष्य कहते हैं । उस भाष्य के अवान्तर
विचार का नाम समीक्षा है । यथासम्भव अर्थ का बोधन जहाँ रहता है उस व्याख्या का
नाम टीका है । विषम (कठिन) पदों का खुलासा अर्थ जिसमें रहता है उसका नाम
पञ्जिका है । अर्थ का प्रदर्शन करनेवाली कारिका होती है । सूत्रकार ने जिसको कह दिया

‘भवति प्रथयन्नर्थं लीनं समभिलुतं स्फुटीकुर्वन् ।

अल्पमनल्पं रचयन्ननल्पमल्पं च शास्त्रकविः ’

शास्त्रैकदेशस्य प्रक्रिया प्रकरणम् । अध्यायादयस्त्ववान्तरविच्छेदाः

एवमुपदर्शितस्वरूपाणि शास्त्राणि कवनविषयभूततयाश्रित्य काव्यमार्गे विहरति स शास्त्रकविर्भवतीत्यभिप्रायेणाह । ऋभवतीति॥ लीनं प्रच्छन्नमर्थं प्रथयन् विशदयन् समभिलुतमाकीर्णसङ्गतिरहितमिव ज्ञायमानमस्फुटमिति यावत् । स्फुटीकुर्वन् स्पष्टं कुर्वन् अनल्पं सविस्तरं वस्तु (यथाप्रयोजनम्) अल्पं रचयन् निर्ममाणः, अल्पं च संचिप्तं च वस्तु (यथाप्रयोजनम्) अनल्पं सविस्तरं रचयन् निर्ममाणः शास्त्रकविर्भवति । तमुपाधिं लभत इति भावः ।

अथ शास्त्राणि प्रदर्श्य शास्त्रैकदेशान् निरूपयति—॥शास्त्रेति॥ शास्त्रैकदेशः शास्त्रैकदेशः, तस्य प्रक्रिया प्रस्तावोऽधिकारो वा । अध्यायेति-अवान्तरे मध्ये विच्छेदा विरामाः । एतस्वरूपा अध्याया इत्यर्थः । त आदिभूता येषां ते अध्यायादयो ग्रन्थसन्धिप्रभृतयः । आदिशब्दात् सर्गादयोऽपि ग्राह्याः, तथा च संग्रहश्लोकः । सर्गो वर्गपरिच्छेदोद्धाताध्यायाङ्कसंग्रहाः । उच्छ्वासः परिवर्त्तश्च पटलः काण्डमेव च ॥

स्थानं प्रकरणं चैव पूर्वोद्धासाह्निकानि च ।

स्कन्धश्चस्तबकोद्योतौ पादोऽमी ग्रन्थसन्धयः ॥ इति ।

और नहीं कहा तथा अशुद्ध कहा गया है इन सब की चिन्ता जिसमें की गई हो उसे वार्तिक^१ कहते हैं । इस तरह ये शास्त्रों के भेद हुए ।

जो ऊपर दिखाए हुए शास्त्रों को काव्य में वर्णित करता है वह शास्त्रकवि हो जाता है इस बात को स्फुट करने के लिए कहते हैं—जो विद्वान् छिपे हुए को खुलासा करता है और जो संगतिरहित की तरह मालूम पड़ता है, उसे संगत करता है और प्रयोजन के अनुसार अल्प की अधिक, अधिक की अल्प रचना करता है वह शास्त्रकवि हो जाता है ।

शास्त्र के एकदेश की प्रक्रिया का नाम प्रकरण^२ है । अध्याय वगैरह का परिगणन करके निर्देश इसलिये नहीं किया कि पण्डित लोग उनका नाम अपनी इच्छा से जैसा चाहते हैं वैसा कर लेते हैं इस बास्ते वे अपरिमेय हैं और कहे भी नहीं जा सकते हैं ।

१. उक्तानुक्तदुश्कानां चिन्ता यत्र प्रवर्त्तते । तं ग्रंथं वार्तिकं प्राहुर्वार्तिकज्ञा मनीषिणः ॥

इति माध्यप्रदीपोद्धोतच्छायायाम् ।

२. शास्त्रैकदेशसंसिद्धं शास्त्रकार्यान्तरे स्थितम् । आहुः प्रकरणं नाम शास्त्रभेदविचक्षणः ॥

इति माध्यप्रदीपोद्धोतच्छायायाम् ।

कृतिभिः स्वतन्त्रतया प्रणीता इत्यपरिसङ्ख्येया अनाख्येयाश्च । शब्दार्थ-
योर्यथावत्सहभावेन विद्या साहित्यविद्या । उपविद्यास्तु चतुःषष्टिः ।
ताश्च कला इति विदग्धवादः । स आजीवः काव्यस्य । तमौपनिषदिके
वक्ष्यामः ।

स्वतन्त्रतया यद्विद्यया प्रणीता निर्मिता इत्यतोऽपरिसंख्यातुं योग्या गणयितु-
मशक्याः, अनाख्येया आख्यातुं दुःशकाः ।

ननु पञ्चमी साहित्यविद्येति प्रोक्तं किन्तु स्वरूपं न निर्दिष्टं तर्हि तस्याः स्वरूप-
मिति जिज्ञासायामुत्तरयति—लक्षद्वयार्थयोरिति॥ यथावत् सहभावेन सहद्वयाह्ला-
दकारिपरस्परसुभगसाम्येन स्थितयोः शब्दार्थयोर्विद्या शास्त्रं साहित्यविद्या अलङ्का-
रादिप्रतिपादकशास्त्रम् । ताश्चेति । ताश्चतुःषष्टिरुपविद्याः कलाः सन्तीत्येवं विदग्-
धानां वादः । चतुःषष्ट्युपविद्यानामेव कलात्वेन विद्वत्समाजे प्रसिद्धिरिति भावः ।

स विदग्धवादः काव्यस्य भक्ष्या काव्यकर्तुराजीव उपजीवनम् । कलानां बहुशो
वर्णनीयत्वाद् । अयं भावः । यथा विद्या अवश्यमुपादेया एवमधीतिबोधाचरणप्र-
चरणैरुपयोऽप्यास्तथैव कला अप्युपादेया उपयोऽप्याश्चेति विद्वत्समाजे प्रसिद्धिः ।
तथा प्रसिद्धयैव ता उपैगृह्य अधीत्यादिभिरुपयुज्यन्ते स्थलविशेषमनुवर्ण्यन्ते च ।
अन्यथाऽज्ञाने कलानां तत्तत्स्थलेषूपनिबन्धनमशक्यमसम्भवि च । इति । इदं तु
बोध्यम् यथा कलास्तथा उपकला अपि वर्तन्ते । तत्र कलाश्चतुःषष्टिः । उपकलास्तु
चतुःशतम् । तत्र प्राधान्यात्केवलं कलानां निर्देशोऽस्माभिः क्रियते । अन्यास्तु आक-
रेभ्यो ज्ञातव्याः । विस्तरभीतैस्तु विरम्यते । यथा—

नृत्तं गीतं तथा वाद्यमालेख्यं मणिभूमिका । दशनाद्यङ्गरागश्च मारुत्यगुग्मविचित्रता ॥
वेणुवीणादिकालापपाटवं शेखरक्रिया । नेपथ्यं गन्धयुक्तिश्च कर्णपत्रक्रियाभिधाः ॥
विशेषभेषकलसिश्च नानाभूषणयोजनम् । इन्द्रजालं कौचिमार्ं सामुद्रं हस्तलाघवम् ॥
सूचीवानक्रिया सूत्रक्रिया सलिलवाद्यकम् । सूदशास्त्रपरिज्ञानं शारिकाशुकवादनम् ॥
रसवादो वास्तुविद्या तक्षणं मेचिकोरकरः । सजीवनिर्जीवद्यतशास्त्रसम्पाद्यपाटवम् ॥
घोरणा मानुकायन्त्रं मानुकाकाव्यलक्षणम् । आकर्षकक्रोडितं च निमित्तागमवेदनम् ॥
अग्न्यम्बुसेनादिस्तम्भो विषमप्रतिविषागमः । पांचालीनृत्तकरणं तण्डुलादिवलिक्रिया ॥
महेलिका दुर्बचकप्रतिमायादियोजनम् । मंत्रवादपरिज्ञानं विशाण्वारमुष्टिका ॥

शब्द और अर्थ के सुन्दर सहभाव से होनेवाली विद्या का नाम साहित्य विद्या है ।
उपविद्याएँ चौंसठ होती हैं । इन चौंसठ उपविद्याओं का ही नाम कला है ऐसी पण्डित-
समाज में प्रसिद्धि है । इनका कविको उपजीवन करना चाहिए । इस बात का औपनिषदिक
अधिकरण में निरूपण करेंगे ।

इत्यनन्तोऽभियुक्तानामत्र संरम्भविस्तरः ।

त्यक्तो निपुणधीगम्यो ग्रन्थगौरवकारणात् ॥

॥ इति राजशेखरकृतौ काव्यमीमांसायां कविरहस्ये प्रथमेऽधिकरणे

द्वितीयोऽध्यायः शास्त्रनिर्देशः ॥

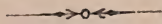

सर्वाभिधानकोशोक्तिः परकायप्रवेशनम् । जयध्यायामचित्रातिः पत्रिकाचित्रकर्तृनम् ॥
रत्नोरपत्तिस्थानशास्त्रदर्पणादिलिपिक्रिया । तिरस्करिण्याद्यावाप्तिः पुष्पशाटकिकागमः ॥
हस्यश्चलक्षणज्ञानं तिर्यग्गृह्यवेदनम् । परंगितपत्रिज्ञानं जलयानागमज्ञता ॥
परचेतःप्रवेशश्चतुः पट्टिरिमाः कलाः । अन्या उपकलाः प्रोक्तास्तासां संख्या चतुःशतम् ॥

आभिरेव प्रपञ्चोऽयं वर्तते विजयी स्फुटम् ॥ इति ।

उपसंहरन्नाह—इतीति ॥ इत्येवमत्र लोकेऽभियुक्तानां पण्डितानाम् ।
संरम्भः कृतिः । तस्य विस्तरः । अनन्तो वर्तते । निपुणा कुशला धीर्येषां ते
निपुणक्षियस्तेषां गम्यः, वैशयेन सूचममतिसंवेद्यः कृतिविस्तरः, निरूपणे ग्रन्थ-
विस्ताराद्धेतोस्त्यक्तः । 'व्यासः संयुक्तो ग्रन्थभीरुप्रियार्थमिति' पूर्वं प्रतिज्ञातत्वा-
दुपेक्षितः । अयं भावः । ये कुशाग्रबुद्धयस्तेस्तु यत्र यस्योत्प्लेखस्तत एव तद्विषयो
ज्ञास्यते । ये पुनर्बुद्धयस्तेषां कृते कैमर्थक एवोत्प्लेखापि, केवलं परतो ग्रन्थगौरवं
पर्यवस्यति अतो यथाप्रयोजनं संक्षिप्य पूर्वं वर्णितो वर्णयिष्यते चेति ।

इति आहिताग्निश्रीमधुसूदनशास्त्रिणः कृतौ मधुसूदनीविष्टौ द्वितीयोऽध्यायः ।

उपसंहार करते हुए कहते हैं । इस तरह पण्डितों की रचना-शैली अत्यन्त विस्तृत
है सूक्ष्ममति से वेद्य पदार्थ का विस्तार से निरूपण करेंगे तो ग्रन्थ बड़ा हो जायगा
इसलिए किसी भी बात को विस्तारमें नहीं कहा है ।

इति बालक्रीडायां शास्त्रनिर्देशाख्यो द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः काव्यपुरुषोत्पत्तिः ३

एवं गुरुभ्यो गिरः पुण्याः पुराणीः शृणुमः स्म, यत्किल धिषणं शिष्या कथाप्रसङ्गे पप्रच्छुः, कीदृशः पुनरसौ सारस्वतेयः काव्यपुरुषो वो गुरुः ? इति । स तान् बृहताम्पतिरूचे ।

चिरानुशीलनाद्यस्य मन्दाश्च गुरुतां गताः ।

साहित्यविद्याजुगतं वन्दे तं काव्यपुरुषम् ॥

अथ पूर्वाध्याये शास्त्रकाव्यभेदेन बाह्यमयस्य द्वैविध्यमुपवर्ण्य शास्त्रं तद्देश-
श्रोपदक्षिताः । इदानीं काव्यनिरूपणं परिशेषात्प्राप्तम् । तत्र काव्यनिरूपणप्रसङ्गे
सिंहावलोकनवत् 'सारस्वतेयः काव्यपुरुष आसीत्' इत्युक्तं संस्मर्य तस्य सरस्वत्या
उत्पत्तिप्रकारमाख्यातुमुपक्रमते । ऋकाद्येति॥ इयं प्रकरणसंगतिरपि दक्षिता ।
काव्यपुरुषोत्पत्तिः, काव्यपुरुषस्य काव्यप्रवर्त्तकस्य काव्यरूपस्य वा पुरुषस्य उत्पत्ति-
जन्म, उपवर्ण्यतेऽस्मिन्नध्याये । इति सूत्रार्थः ।

काव्यपुरुषस्योत्पत्तिविषयककथाप्रसङ्गं दर्शयति ऋष्वमिति॥ एवमिदं कदा-
चित्कथाप्रसङ्गे पुण्याः पवित्राः । महापुरुषस्यावतारविशेषस्य जन्मप्रपञ्चिका इति
पुण्यास्वनिर्देशो वाचाम् । पुराणीः प्राचीनाः । गिरो वाचः शृणुमःस्माश्रौम । यत्
यथा । किलेति ऐतिह्ये । धिषणं बृहस्पतिं शिष्याः कथाप्रसङ्गे वार्त्तालापे यदा कदा
चिरसादरं भवद्भिरुपवर्ण्यमानः सरस्वतीवरतनया वो युष्माकमाचार्यो गुरुः काव्य
पुरुषः कीदृशोऽस्ति इति एवं पप्रच्छुः पृष्ठवन्तः । एवं पृष्ठः स बृहतां पतिर्वाचां
पतिः, 'बृहती वाक् तस्या एष पतिः' । इति छान्दोग्योपनिषत् ऊचे जगाद् ।

ब्रह्मर्षी के शिष्योंमें एक काव्यपुरुष भी था, यह पहले कह आये हैं । वह कौन है ?
इसके उत्तर में काव्यपुरुष की उत्पत्ति कहने के लिए तृतीयाध्याय का आरम्भ करते हैं ।

ग्रन्थकार कहते हैं कि इस तरह प्राचीन एवं पवित्र वाणी सुनते हैं कि किसी प्रसंग में
बृहस्पति के शिष्यों ने बृहस्पति से पूछा कि हे भगवन् ! आप कभी कभी जिसका वर्णन
किया करते हैं वे आप के गुरु काव्यपुरुष कौन थे ? इस पर बृहस्पति कहने लगे कि सुनो

१. इस अध्याय का सम्पूर्ण विषय कवितावतार नामक पुस्तक से लिया गया है ।
विषय विद्यासु उस पुस्तक को देखने का कष्ट करें ।

पुरा पुत्रीयन्ती सरस्वती तुषारगिरौ तपस्यामास । प्रीतेन मनसा तां
विरिञ्चः प्रोवाच—‘पुत्र ते सृजामि ।’ अथैषा काव्यपुरुषं सुषुवे । सोऽभ्य-
त्थाय सपादोपग्रहं छन्दस्वतीं वाचमुदचीचरत्—

‘यदेतद्वाङ्मयं विश्वमर्थमूर्त्या विवर्त्तते ।

सोऽस्मि काव्यपुमानम्ब पादौ वन्देय तावकौ ॥’

तामात्राद्यदृष्टचरीमुपलभ्य भाषाविषये छन्दोमुद्रां देवी ससम्पदमङ्क-

किमूच इत्याह—पुरेति । पुरा पूर्वस्मिन्काले पुत्रीयन्ती आत्मनः पुत्रमिच्छन्ती
सरस्वती (सरतीति सरो ज्ञानम् तदस्यास्तीति सरस्वती) ज्ञानाधिष्ठात्री देवी
तुषारस्य गिरिस्तम्भिन् हिमाद्रौ तपस्यामास तपश्चकार । प्रीतेन तपसा प्रसन्नेन
मनसा तां सरस्वतीं विरिञ्चो ब्रह्मा (विरिञ्च विरिञ्च विरिञ्चि विरिञ्चि—इति
चत्वारोऽपि ब्रह्मपर्याया इति शब्दानुशासने ‘हेमचन्द्रः) । हे सरस्वति ! ते त्वयि पुत्रं
सृजामि, ते भक्त्या तुष्टोहं पुत्रकारणं बीजं निषिञ्चामि, गर्भमादधामीति भावः ।
अथ निपेकानन्तरमेषा पुत्रकामा सरस्वती काव्यपुरुषमेतन्नाम पुत्ररत्नं सुषुवे जन-
यामास । स जातमात्र एव, अभ्युत्थायाभ्युत्थानं कृत्वा । पादयोरुपग्रहेण सहितं
चरणवन्दनपुरःसरम् । छन्दस्वतीं पद्यबद्धां वाचमुदचीचरत् अजीगदत् ।

उच्चारिताया वाचः स्वरूपं निर्दिशति—ऋयदेतदितिः । ये अम्ब ! यदेत-
त्पुरो दृश्यमानं विश्वमखिलं वाङ्मयं बाण्यास्ते स्वरूपं कर्तुं, अर्थमूर्त्या पदार्थस्वरूपेण
विवर्त्तते समवायिकारणविलक्षणं कार्यमुत्पद्यते । सोऽस्मि विलक्षणकार्यरूपोऽहम् ।
अस्मीति अहमर्थकं विभक्तिप्रतिरूपकमभ्ययम् । काव्यपुमान् काव्यपुरुषः तावकौ
(तवेमौ तवकममकादेकवचन इति तवकादेशस्तस्येदमित्यण्) त्वदीयौ पादौ
चरणौ वन्देय नमस्येय प्रणत्यै तव पादयोः पतामीति भावः ।

आम्नायेषु वन्देषु पूर्व दृष्टम् इदानीं भाषाविषयेऽपि छन्दोवद्धां तां वाणीमुप-
लभ्य परिज्ञाय, देवी दिव्यस्वरूपा सरस्वती, सम्पदेन सहितं सानन्दम् । अङ्क उत्सर्ग

पहले किसी समय में पुत्र की इच्छा से सरस्वती ने हिमालयपर्वत पर तपस्या की ।
तपस्या से प्रसन्न होकर ब्रह्माजी ने उसको गर्भाधान कर दिया । इसके बाद उसने पुत्र
काव्यपुरुष को पैदा किया । वह पैदा होते ही उठकर चरणवन्दना में श्लोक बोला—

‘हे मातः ! जो यह अखिल वाङ्मय अर्थरूप में दिखाई पड़ता है वह सब मैं हूँ ।
हे अम्ब ! तुम्हारे चरणों की वन्दना करता हूँ ।’

पहले जो श्लोकमय वाणी वेद ही में केवल मिला करती थी उस छन्दोबद्धा वाणी
को आपस की बातचीत में उसके मुख से सुनकर सरस्वती बड़ी प्रसन्न हुई और उसको

पर्यङ्केनादाय तमुदलापयत् । 'वत्स ! सच्छन्दस्काया गिरः प्रणेतः ! बाह्म्यमातरमपि मातरं मां विजयसे । प्रशस्यतमं चेदमुदाहरन्ति यदुत 'पुत्रात्पराजयो द्वितीयं पुत्रजन्म' इति । त्वत्तः पूर्वं हि विद्वांसो गद्यं ददृशुर्न पद्यम् । त्वदुपज्ञमथातः छन्दस्वद्वचः प्रवत्स्यति । अहो श्लाघनीयोऽसि । शब्दार्थौ ते शरीरं, संस्कृतं मुखं, प्राकृतं बाहुः, जघनमपभ्रंशः, पैशाचं पादौ, सरो मिश्रम् । समः प्रसन्नो मधुर उदार ओजस्वी चासि । उक्तिचणं ते वचो, रस आत्मा, रोमाणि छन्दांसि, प्रश्नोत्तरप्रवह्निकादिकं

एव पर्यङ्क्तेन आदाय गृहीत्वोदलापयत् उपाललत् । 'वत्स ! सच्छन्दस्कायाः पद्यरूपाया गिरः प्रणेतः ! बाह्म्यमातरपि बाह्म्यजननीमपि । मातरं स्वजननीं मां पराभवसि मदपचेया उत्कर्षं लभस इति भावः । अत्यन्तप्रशस्तमिदम् आभाणकमुदाहरन्ति यदुत पुत्रात्, 'पुत्राग्नो नरकात्रायतेऽसौ पुत्रः' तस्मात् सूनोरपेक्षया अपकर्षः पराभवः द्वितीयं पुत्रस्य जन्म । पुत्रस्योत्कर्षं द्वितीयपुत्रोपलब्धिरिति भावः । इत्युदलापयदिति पूर्वण सम्बन्धः ।

एवमुक्त्वाप्य तस्मा आशीर्वदति—त्वत्त इति । त्वत्तो युष्मत् पूर्वं प्रथमे विद्वांसो विचक्षणः गद्यम् अनिवन्द्यं काव्यं दृश्युः । न पद्यं श्लोकं दृश्युरिति योगः । त्वदुपज्ञं स्वया प्रथमं ज्ञातम् । 'उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यात्' इत्यमरः । उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायामिति समासः । इदं छन्दस्वद्वचः । अथातः त्वदुत्तरं लोके, प्रवत्स्यति अहो इति सम्बोधने । अहो पुत्र ! श्लाघनीयोऽसि शब्दार्थौ ते शरीरमस्तीति शेषः । गीर्वाणी ते मुखम् । प्राकृतं बाहुः । अपभ्रंशो जघनं सक्थि । पैशाचं पादौ । मिश्रमुरः । संस्कृतादिमिश्रान्ता इमाः सर्वा भाषाः काव्यपुरुषस्याङ्गप्रत्यङ्गानि । तदुक्तम्—

संस्कृतं प्राकृतं मिश्रं विकृतं भूतभाषितम् ।

काव्यस्याङ्गत्वमायान्ति भाषाश्चैताः पृथक् पृथक् ॥ इति ।

एवं यथावसरं सम उदासीनेषु, प्रसन्नो मित्रेषु, मधुरः कथाप्रसङ्गेषु, उदागे . . .

गोदी में लेकर लालच करने लगी—हे वत्स ! हे श्लोकमय वाणी को बनाने वाले ! बाह्म्य की माता मुझको भी तुमने जीत लिया । यह एक बड़ी अच्छी सुन्दर कहावत है कि पुत्र से पराजित होना मानो दूसरा पुत्रजन्म होता है । तुमसे पहले के विद्वानों ने गद्य ही को देखा था—पद्य को नहीं । अब सबसे पहले तुमसे ही श्लोकरूप वाणी संसार में प्रचलित होगी । अहो ! तुम बहुत प्रशंसनीय हो । शब्दार्थ तुम्हारे शरीर हैं, संस्कृत मुख है, प्राकृत बाहु है, अपभ्रंश जघन है, पैशाची भाषा पाद है, मिश्रभाषा तुम्हारा वस्त्रस्थल है; समता, प्रसन्नता, माधुर्य, औदार्य और ओज

च वाक्केलिः, अनुप्रासोपमादयश्च त्वामलङ्कुर्वन्ति । भविष्यतोऽर्थस्याभिधात्री श्रुतिरपि भवन्तमभिस्तौति—

‘चत्वारि शृङ्गास्त्रयोऽस्य पादा द्वे शीर्षे सप्तहस्तासोऽस्य ।

ओजस्वी शत्रुषु चासि भविष्यसि । उक्किचणं वक्रोक्तिरूपमिति यावत् । ते वचः, ते वाक्यं वक्रोक्तिरलंकार इति भावः । रस आत्मा अर्थात् आत्मस्थानीयः । छन्दांसि वृत्तानि रोमाणि रोमस्थानीयानि । प्रश्नोत्तरेति । प्रश्नोत्तरं च प्रवहिका चेति प्रश्नोत्तरप्रवहिके । ‘प्रवहिका प्रहेलिका’ हेत्यमरः । इमे शब्दालङ्कृतो । तदुक्तम्—

चिप्रवक्रोक्त्यनुप्रासगूढश्लेषप्रहेलिकाः ।

प्रश्नोत्तरं च यमकमष्टालङ्कृतयो ध्वनौ ॥ इति ।

ध्वनतीति व्युत्पत्त्या ध्वनौ शब्दे । तत्र प्रश्नोत्तरं वहिरन्तर्भेदेन द्विविधम् । इदमेव बहिर्लपिकांतर्लपिकाभ्यां ध्वन्यप्यते । उदाहरणं सुभाषितेषु विततं तत्रैव द्रष्टव्यम् । प्रहेलिका सकृत्प्रश्नः । सा च षोढा । तदुक्तम्—

प्रहेलिका सकृत्प्रश्नः सा च षोढा च्युताक्षरा ।

कैश्चित् प्रहेलिकानां षोडश भिदाः दर्शिताः । ‘द्रष्टृप्रहेलिकाश्च चतुर्दश । तदुक्तम्
पूताः षोडश निर्दिष्टाः पूर्वाचार्यैः प्रहेलिकाः ।

द्रष्टृप्रहेलिकाश्चान्यास्तैरधीताश्चतुर्दश ॥ इति ।

उदाहरणं सुभाषितेषु विततं द्रष्टव्यम् । ते आदिर्यस्येति तत् । प्रश्नोत्तरप्रवहिकादिकं वाचां केलिः वाक्केलिः । अनुप्रासश्चोपमा चेति, अनुप्रासोपमे । ते आदिर्येषां तेऽनुप्रासोपमोदयोऽलंकारास्त्वामलङ्कुर्वन्ति, अलङ्कृत्य रण्यन्ति । अलंकारास्ते कटककुण्डलस्थानीया भविष्यन्ति इति भावः । अत्र ‘वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानद्’ इति भविष्यदर्थे वर्त्तमानप्रयोगः ।

नायं वृत्तान्त इदानीमेव प्रतीयते किन्तु भगवत्या श्रुत्या पूर्वमेव वचनभङ्गया प्रतिपादित इति प्रस्तौति—भविष्येति । भाविनं पदार्थं जातमभिधत्ते श्रुतिरपि प्रस्तावमारचयति । अतिस्वरूपं दर्शयति—अक्षरवारीति । अत्र गौणीलङ्घनया उपमया चान्वयोपपत्तिः । तेनायमर्थः—चतुःसंख्योपलब्धिता वृत्तयः प्रवृत्तयश्च क्रमशः

तुम्हारे गुण हैं, रस तुम्हारी आत्मा है, छन्द रोम हैं, प्रश्नोत्तरादि वाक्कोडा है, अनुप्रास, उपमा प्रभृति अलंकार तुमको सुशोभित करेंगे । भविष्य की सूचना करने वाली श्रुति भी तुम्हारी स्तुति करती है । जैसे :—

चार-चार संख्या वाली वृत्ति और प्रवृत्तियाँ जिसके शृङ्ग की तरह हैं, अभिधा-

त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्यानाविवेश ॥'

'तथापि संवृणु प्रगल्भस्य पुंसः कर्म, बालोचित चेस्त्व' इति निगद्य निवेश्य चैनमनोकहाश्रयिणि गण्डशैलतलतलपे स्नातुमभ्रगङ्गां जगाम ।

उभे शृङ्ग इव । अयं भावः—शब्दार्थौ शरीरमित्युक्तम् । तत्र यथा वेषभाषाचारैरयं गौडो मैथिलो दाक्षिणात्य आङ्गल इत्यापाततः शृङ्गग्राहितयाऽनुसन्धीयते तथैव वृत्ति-प्रवृत्तिभ्यां काव्यगतः शब्दोऽर्थश्च । तथाहि । आर्द्राद्रिं स्यनेन गौडमहिलारूपोऽर्थः, ताट-कृत्यत्र महोदयमहेलारूपोऽर्थः परिचीयते । ताटवेष्टतासामेवेति । एवं समासवा-हुव्ये गौडीयः, तद्धितबाहुव्ये दाक्षिणात्यः पाठोऽनुमीयते । यतो वल्लभसमासवृत्तयो गौडाः, प्रियतद्धिता दाक्षिणात्याः इति स्वभावपरिस्थितेर्वच्यमाणत्वात् । त्रयोऽस्य पादाः । अभिघालक्षणाव्यञ्जनाशक्त्यः पादा इव । यथा पादाः शरीरिणं सह कुर्वन्ति तथा शक्तयोऽपि पक्षजन्यपदार्थोपस्थितौ सहकारिण्यः । तदुक्तम्—'वृत्तिर्घाः सह-कारिणी' । इति । द्वे शीर्षे । द्वौ प्रकृतिप्रत्ययौ द्वे शिरसी इव । यथा अवयवेषु शिरः प्रधानं तथा काव्यस्यापि तौ शब्दार्थशरीरकाव्यस्य तावेव शीर्षे भवितुं शक्नुतः । सप्तहस्तासोऽस्य । आज्ञासेरमुक् । नामाख्यातोपसर्गनिपातकर्मप्रवचनीयगत्यव्ययानि सप्त हस्ता इव । तादृशकार्यकारित्वात् । त्रिधा बद्धः । माधुर्यादिगुणव्यपविशिष्टपद-रचनास्मिकाभिस्तिसृभो रीतिभिः क्वचित्पद्यप्रकारेण कुत्रचिद् गद्यप्रकारेण कुहचिच्च उभयथा बद्धो रचितः (काव्यपुमान्) यशःप्रभृतिकामान वर्षतोति वृषभः । महो देव । महादेवः काव्याधिष्ठाता । मर्त्यानाविवेश । मर्त्येषु प्रोदुर्बभूव ।

यद्यपि श्रुत्यादिभिरयमर्थो ज्ञातप्रायः, यदुत काव्यस्य तद्विद्यायाश्च प्रवर्तनार्थं कश्चन देवांशभूतो महापुरुषोऽवतरिष्यति । एवं च त्वं महापुरुषोऽसि । तथापि प्रग-ल्भस्य घृष्टस्य पुंसः कर्म कैष्टां संवृणु अवदन्धि । बालोचितं बालस्वभावसुलभं चेष्टस्व । येन विरालिरपत्यस्वेन निर्विण्णाया मम निरतिशयितानन्दचारा प्रवहतु, हृद्येवमेनमुपदिश्य, अनोकहमाश्रयते तस्मिन् । भूरुहसमाश्रयणशीतल इत्यर्थः । गण्डशैलस्य च्युतस्थूलोपलस्य तलमेव तत्पं तस्मिन् । 'गण्डशैलास्तु, च्युताः स्थूलो-पला गिरेः' 'तत्पं शय्याद्वदारेषु' इति चामरः । निवेश्य शाययित्वा स्नातुं स्नानार्थम्

लक्षणा वगैरहं तोन वृत्तिर्घां जिसके पाद सदृश हैं । प्रकृति और प्रत्यय जिसके शिर तुल्य हैं; नाम, आख्यात, उपसर्ग, निपात, कर्मप्रवचनीय, गति और अव्यय जिसके सात हाथों के समान हैं, जो तीन तरह से—गद्य, पद्य और मिश्रित रूप से—बँधा हुआ है । ऐसा सम्पूर्ण कामों की वृष्टि करने वाला शब्दकर्मा महान् देव मर्त्यों में आविर्भूत होगा ।

इस तरह यद्यपि तुम महापुरुष हो तथापि बालस्वभावसुलभ चेष्टाओं को करो—घृष्टपुरुष का सा आचरण मत करो । ऐसा कह कर वृक्ष की छाया में किसी शिखाखण्ड

तावच्च कुशान् समिधश्च समाहर्तुं निःसृतो महामुनिकुशनाः परिवृत्ते पूषण्यु-
ष्मोपप्लुतं तमद्राक्षीत् । कस्यायमनाथो बाल इति चिन्तयन्स्वमाश्रमपद-
मनैषीत् । क्षणादाश्वस्तश्च स सारस्वतेयस्तस्मै छन्दस्वतीं वाचं सम-
चारयत् । अकस्माद्विस्मापयन्स चाभ्युवाच--

‘या दुग्धाऽपि न दुग्धेव कविदोग्धुभिरन्वहम् ।

हृदि नः सन्निधत्तां सा सूक्तिधेनुः सरस्वती ॥’ इति ।

अभ्रगङ्गामाकाशगङ्गां जगाम । ‘तावच्छब्दस्तदेत्यर्थकः’ इति शब्दार्थरत्नावली ।
यावत् सा स्नातुं गता तावच्च तदैव तस्मिन्नेव क्षणे कुशान्दर्शान् समिधश्च समाहर्तु-
माचेतुं बह्विनिःसृतो महामुनिकुशनाः शुक्रः । पूषणि सूर्ये परिवृत्ते उदयाचलारिक-
शिद् दूरङ्गते सति ऊष्मणा घर्मेण उपप्लुतमभितप्तं तमद्राक्षीत् अपश्यत् । दर्शानो-
त्तरं कस्यायमनाथोऽर्पितो बालः शिशुरित्येवं चिन्तयन्ध्यायन् स्वस्याश्रमस्तस्थ
पदं स्थानं ‘पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्षमांघ्रिवस्तुषु’ इत्यमरः । अनैषीत् प्रापयत् ।
शैत्यादिप्रापया क्षणान् मुहूर्त्तैर्नैवाश्वस्तः सुखितः स सारस्वतेयः (स्त्रीभ्यो ङक्)
सरस्वतीपुत्रः । तस्मा उशनसे छन्दस्वतीं वाणीं समचारयत् समजिज्ञपत् । सर्वे
गार्थार्था बालो ज्ञानार्थाः । इति सिद्धान्तात् । तस्मा आशीर्वादमदात् त्वामपि छन्द-
स्वह्याणी उपतिष्ठतादिति भावः । चोऽप्यर्थः । सोऽपि तथोपदिष्टोऽपि विस्मापयन्नाश्वर्यं
प्रापयन् , अकस्माद्विस्मयावाच ।

सूक्तिः या सूक्तिधेनुः सूक्तिरूपिणी कामधेनुः कवय एव दोग्धारः दोहद्वाराः
तैरन्वहं प्रत्यहं दुग्धापि न दुग्धेव । ईषदर्थोऽत्र इव शब्दः । तेनेषदपि न दुग्धा
इत्यर्थः । सा सूक्तिरूपिणी कामधेनुः नोऽस्माकं हृदि सन्निधत्ताम् । अस्माकं हृदय-
स्थले संचारं कृत्वा, सकलान्पदार्थान् प्रसूताम् प्रादुर्भावयतादिति भावः ।

तत् छन्दस्वद्वचोद्दर्शनं पूर्वं यस्य सुमेधस्त्वस्यादस्तत्पूर्वकं पूर्वोक्तैश्छन्दस्वद्व-

पर काव्यपुरुष को बैठाकर स्नान के लिए आकाशगंगा की तरफ गई । उस समय
कुश और समिधाओं को लेने के लिए लाये हुए महामुनि भार्गव ने धूप में तड़पते हुए
उसको देखा । यह अनाथ बालक किसका है ऐसा चिन्तन करते हुए अपने आश्रम में ले
आये । शीतोपचार से क्षण भर में आश्वस्त हुए उसने मुनि को ‘छन्दोबद्धा वाणी का ज्ञान
तुमको हो’ यह आशीर्वाद दिया । इसके बाद आश्चर्यान्वित करते हुए भार्गव बोले :—

निरन्तर दोहन करते रहने पर भी कविदोग्धा जिसका दोहन नहीं कर सके वह
सूक्ति विकास कामधेनु हमारे हृदय में सन्निहित हो ।

तत्पूर्वकमध्येतृणां च सुमेधस्त्वमादिदेश । तेनः प्रभृतिमुशनसं सन्तः
कविरित्याचक्षते । तदुपचाराच्च कवय इति लोकयात्रा । कविशब्दश्च 'कवृ-
वर्णने' इत्यस्य धातोः काव्यकर्मणो रूपम् । काव्यैकरूपत्वाच्च सारस्वतेयेऽपि
काव्यपुरुष इति भक्त्या प्रयुञ्जते । ततश्च विनिवृत्ता वाग्देवी तत्र पुत्रम-

चोदर्शनपूर्वकमित्यर्थः । एतच्छब्दस्त्वद्वचसः अध्येतृणां पाठकानां सुमेधस्त्वं च धार-
णावद्धीत्वं च । 'धीर्धारणावती मेधा' इत्यमरः । अथवा चोप्यर्थः । ततोऽध्येतृणामपि
सुमेधस्त्वम्, आदिदेश अनुशशास । यः पूर्वमेतत्प्रथममध्येत्यते स सुमेधाः सम्पत्स्यत
इति भावः ।

उशनसि कविशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयति-ऋत इति॥ ततः प्रभृति श्लोकोच्चा
रणादारभ्य सन्तो विद्वांसस्तमुशनसं शुक्रं कविरित्याचक्षते समाख्यान्ति । उपचारो
लक्षणा । लोकयात्रा लोकस्थितिः । सादृशच्छब्दस्त्वद्वचसो दर्शकेषु वर्णयितृषु च कवि-
रिति व्यवहारात् लोकेऽपि कवयः कवय इति व्यवहरन्ति । इति भावः । तदुक्तम्—

नानृषिः कविरित्युक्तमृषिश्च किल दर्शनात् ।

विचित्रभावधर्मांशतत्त्वप्रख्या च दर्शनम् ॥

स तत्त्वदर्शनादेव शास्त्रेषु पठितः कविः ।

दर्शनाद्वर्णनाच्चाथ रूढा लोके कविश्रुतिः ॥

प्रसङ्गागतं कविशब्दं निर्वक्ति ऋकवीति॥ कवीतिशब्दः 'कवृ-वर्णे' इति
काव्यं कर्म क्रिया यस्य तस्य धातोः रूपम् । तेन हि कवते सर्वं जानाति, सर्वं
वर्णयति, सर्वं (सर्वतो) गच्छति प्राप्नोति, इति कविः ।

नन्वेवं कवेः कर्म काव्यमिति पर्यवसन्नम्, तथा च काव्यपुरुष इत्यत्र कः समासोऽ-
भ्युपेयताम् काव्यस्य पुरुष उत काव्याधिष्ठाना पुरुषः इति संदिहानमुत्तरयति—
ऋकाव्येति॥—काव्यैकरूपत्वात् काव्यभिन्नत्वात् सरस्वतीपुत्रेऽपि काव्यपुरुष इति
भक्त्या भज्यते सेव्यते मुख्यार्थोऽन्येति भक्तिर्लक्षणा । तथा प्रयुञ्जते व्यष्टिदशन्ति ।

एवं प्रसक्तानुप्रसक्तं प्रदर्श्य पूर्वानुस्यूतं व्याघृत्य दर्शयति—ऋत इति॥

महामुनि भार्गव को इस श्लोक दर्शन के साथ-साथ 'जो इसको पढ़ेगा वह बुद्धिमान्
हो जायगा' यह आशीर्वाद दिया । उसी दिन से विद्वान् लोग उसको कवि कहने लगे । फिर
तो जो ऐसी रचना करने लगा उसी को औपचारिक प्रयोग से कवि कहने लगे ।

'कवृ वर्णे' धातु से कवि शब्द बना है, जिसका कर्म काव्य है । यह सरस्वती का
पुत्र भी काव्यरूप है इसलिए उसको भी लक्षणा से काव्यपुरुष कहते हैं ।

स्नान करने के बाद लौटकर जब पुत्र को अपने स्थान पर नहीं पाया तब सरस्वती
रौने लगी । उसी समय किसी कार्यवश आये हुए महामुनि वाश्मीकि ने काव्यपुरुष

पश्यन्ती मध्येहृदयं चक्रन्द । प्रसङ्गागतश्च वाल्मीकिर्मुनिवृषा सप्रश्रयं
तनुदन्तमुदाहृत्य भगवत्यै भृगुसूतेराश्रमपदमदर्शयत् । सापि प्रस्तुत-
पयोधरा पुत्रायाङ्कपालीं ददाना शिरसि च चुम्बन्ती स्वस्तिमता चेतसा
प्राचेतसायापि महर्षये निभृतं सच्छ्रन्दांसि वचांसि प्रायच्छत् ।
अनुप्रेषितश्च स तथा निषादनिहतसहचरीं क्रौञ्चयुवतिं करुणक्रेङ्कारया
गिरा क्रन्दतीमुदीचय शोकवान् श्लोकमुज्जगाद—

ततोऽभ्रगङ्गास्नानात् विनिवृत्ता प्रत्यावृत्ता । तत्र अनोकहाश्रयिणि गण्डे शैलतल-
तष्ये । छमध्यतिष्ठ । हृदयस्य मध्ये । पारे मध्ये पष्ठ्या वेति समासः ।

प्रसङ्गेति—किमितिकारणाद्धेतोः समागतः । मुनीति । मुनिवृषा मुनीन्द्रः
'इन्द्रो मरुत्वान्मघवा वासवो वृत्रहा वृषा' इत्यमरः । वाल्मीकिरिति । वाल्मीक-
प्रभवः । प्रश्रयेण सहितं सविनयम् । तमौशनसमुदन्तं वृत्तमुदाहृत्य कथयित्वा
भगवत्यै सरस्वत्यै भृगुसूतेः भार्गवस्योशनसः, 'उशना भार्गवः कविः' इत्यमरः ।
आश्रमस्य वसतेः पदं स्थानमदर्शयत् दर्शयामास सापि श्रुतपुत्रवृत्तान्ताऽपि प्रस्तुतौ
स्नेहाप्रस्कन्नौ पयोधरौ स्तनौ यस्याः सा पुत्राय काव्यपुरुषाय । अङ्कस्य पाली इव
अङ्कपाली ताम् । अलिङ्गनं ददाना कुर्वती शिरसि च मूर्ध्नि च चुम्बन्ती आप्रान्ती ।
स्वस्तिमता कल्याणयुक्तेन चेतसाहृदयेन प्राचेतसायापि वाल्मीकये महर्षये निभृतमे-
कान्ते । छ्रन्दांसि छ्रन्दस्वन्ति वचांसि वाक्यानि प्रायच्छत् अदात् । दत्त्वा तथा
देव्याऽनुप्रेषितो विसर्जितश्च । स ऋषिः निषादेन व्याधेन निहतः सहचरो यस्याः सा
निषादनिहतसहचरी तां क्रौञ्चयुवतिं क्रौञ्चतरुणीं करुणो दीनः क्रेङ्कारः क्रोशनं
यस्याः सा तथा करुणक्रेङ्कारया वाण्या क्रन्दतीं रुदतीमुदीचय दयार्द्रहृदयतया
शोकवान् श्लोकं पठम् । 'पद्ये यशसि च श्लोकः' इत्यमरः । उज्जगाद प्रोचचचार ।

का सब वृत्तान्त और भार्गव का आश्रम दिखला दिया । वहाँ पर पुत्र को देखकर
बहुत प्रसन्न हुई और प्रसन्नता के कारण उसके स्तन चूने लगे । इसके बाद पुत्र
को गोदी में लेकर चुम्बन करती हुई देवी ने कल्याणमय चित्त से मुनि को आशीर्वाद
दिया कि तुम भी छन्दोबद्ध वाणी के निर्माता बनो और उसको भेंट दिया । मुनि
ने आगे जाकर देखा कि किसी व्याध ने कौञ्च पक्षियों के जोड़े में से किसी
एक कौञ्च को मार दिया और कौञ्ची विलाप कर रही है । उसका करुण विलाप सुनकर
अकस्मात् ऋषि के मुख से यह श्लोक निकल पड़ा:—

‘मा निषाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।

यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥’

ततो दिव्यदृष्टिर्देवी तस्मा अपि श्लोकाय वरमदात् , यदुतान्यदन-
धीयानो यः प्रथममेतमध्येष्यते स सारस्वतः कविः संपत्स्यत इति ।

—मा निषादेति॥—इदं रामायणीयं पद्यम् ।

नारदास्वगुणश्रवणानन्तरं मुनेः स्ववर्णनेच्छां ज्ञात्वा स्वचरित्रस्य च करुणरस-
मयत्वेन तत्प्रधानकाव्येऽतिकरुणचित्तस्यैवाधिकारात् ऋषेः करुणचित्तस्वजिज्ञासयेव
पूर्वं भृगुदत्तशपथस्य पुनरुक्तावकरणेन दाढर्यसम्पादनाय मुनेरीक्षणाय च भगवान्
राम एव निषादरूपेण पश्यतो मुनेः पुरतस्तमनादृश्य क्रौञ्चं रक्षोविशेषं जघान ।
ततस्तदिच्छावशादन्तर्यामितया तथा प्रेरणाञ्च यदयं कामोपहतपक्षिणमवधीत्
तदेष महानघर्मोऽनेन कृत इति संजातकरुणत्वात् परिपूर्णकुम्भोच्छलनवच्चित्तवृत्ते
स्तस्य शोक एवाकृतकतया हव आवेशवशात् समुचितच्छन्दोवृत्तादिनियन्त्रितश्लोक-
रूपतां प्राप्तः । हे निषाद ! यद्यस्मात्त्वं कामेन मोहितं मुग्धं क्रौञ्चयोर्मिथुनं तस्मात्
मिथुनीभूतात् क्रौञ्चयुगात् विभक्तमेकं पुरुषं क्रौञ्चमवधीः हतवान् । तस्मात्त्वमपि
शाश्वतीनिरन्तराः समा वर्षाणि आयुःशेषभूतानि वर्षाणि यावत् । प्रतिष्ठां स्वर्क्षा-
साहित्येन स्थितिम् ।

इह लोके माऽगमः माप्नुहि । अगम इत्यत्र माद्वयोनेऽप्यङ्गागमस्त्वार्षः । अयं
भावः—सहचरविरहक्रौञ्चयाक्रन्दश्रवणशोकाप्लुतो मुनी रुषा ‘यदेकमवधीरतो
यथा स्वयायं स्त्रीविरहितः कृतः सा च नायकहीना कृता तथा स्वमपि प्रियया
स्वभार्यया हीनो भव सा च स्वया हीना भवतु’ इति शशाप ।

ततः श्लोकोक्तेरुत्तरं दिष्ट्या दृष्टिर्यस्याः सा देवी तस्मै वाष्मीकिमुज्जोद्धतश्लोकाय ।
‘यः कोपि द्विजः । यदुत यदि अन्यत् किमपि वर्णान्तरम् । अनधीयानीऽपठन् ।
एनं श्लोकं प्रथमं प्रागध्येष्यते तर्हि स सारस्वतः सरस्वतीप्राप्तवरप्रसादः कविः
सम्पत्स्यते काव्यकर्त्ता भविष्यति’ इत्येवं परमाशिषमदात् ।

हे निषाद ! हे व्याध ! तुमने जो इस जोड़े में से एक काममोहित क्रौञ्च की इरया
की इससे तुम भी इस लोक में आयु के शेष वर्षों में अपनी स्त्री के सहित निरन्तर
मुखपूर्वक नहीं रह सकोगे ।

उसके बाद दिव्य दृष्टि देवी ने वाष्मीकिप्रोक्त श्लोक को आशीर्वाद दिया कि जो
मनुष्य और कुछ भी नहीं पढ़कर सबसे पहले इसको पढ़ेगा वह सारस्वत कवि हो

स तु महामुनिः प्रवृत्तवचनो रामायणमितिहासं समदृभत् ; द्वैपायनस्तु श्लोकप्रथमाध्यायी तत्प्रभावेण शतसाहस्रीं संहितां भारतम् ।

एकदा तु ब्रह्मर्षिवृन्दारकयोः श्रुतिविवादे दाक्षिण्यवान्देवः स्वयमम्भू-
स्तामिमां निर्णेत्रीमुद्दिदेश । उपश्रुतवृत्तान्तश्च मातरं व्रजन्ती सोऽनुवव्राज ।
वत्स ! परमेष्ठिनाऽननुमतस्य ते न ब्रह्मलोकयात्रा निःश्रेयसायेत्यभि-
धाना हठान्न्यवर्तयदेनमात्मना तु प्रववृते । ततः स काव्यपुरुषो रुषा
निश्चक्राम । प्रियं मित्रमस्य च कुमारः साक्रन्दं रुदन्नभ्यधीयत गौर्या

अथ श्लोकप्रभावं दर्शयति—अस्य त्विति अस्य तादृशश्लोकोद्गाता महामुनि-
र्वासमीकिः प्रवृत्तवचनं यस्यासौ पद्यनिर्माणविषये प्रवृद्धभारतीकः सन् रामायण-
मितिहासमिति वृत्तं समदृभत् अभ्यन्धीत् । श्लोकं प्रथममधीतेऽसौ श्लोकप्रथमाध्यायी
द्वैपायनो व्यासोपि । तुरप्यर्थे । तस्य श्लोकप्रथमाध्यायनस्य प्रभावेणानुभावेन शतं
सहस्राणां यस्यां सा शतसाहस्री ताम्, एकलक्षसंख्यापरिच्छिन्नां संहितां भारतं
समदृभत् इति पूर्वेण सम्बन्धः ।

अनन्तरितं वृत्तं व्याकुल्य दर्शयिष्यमाणः साहित्यविद्यावधकाव्यपुरुषयोरुद्गाह-
बीजं प्रस्तौति—एकदेति* । एकदा कदाचित् ब्रह्मर्षिश्च वृन्दारकश्चेति ब्रह्मर्षिवृन्दारकौ
तयोः श्रुतौ वेदविषये विवादे कलहे प्रवृत्ते दाक्षिण्यवान् चतुरो देवः स्वयमम्भूर्ब्रह्मा
तामिमां सरस्वतीं निर्णेत्रीमुद्दिदेश माध्यस्थ्यं संपादयितुं सन्दिदेश । उपश्रुतो
वृत्तान्तोऽनेनासौ श्रुतवाचः सोपि । चोऽप्यर्थे । व्रजन्ती ब्रह्मलोके गच्छन्तीं मातरं
जननीमनुवव्राजानुव्रजाम् । अनुगच्छन्तमेनं हे वत्स ! ब्रह्मणाऽननुमोदितस्य ते
ब्रह्मलोकयात्रा तल्लोकगमनं न निःश्रेयसाय कस्याणाञ्च, इत्येवमभिवदन्ती हठान्न्य-
वर्तयन्न्यवारयत् । किन्तु स्वयं प्रववृते जगाम । ततः निवर्तय गमनात् स काव्य-
पुरुषो रुषा क्रोधेन निश्चक्राम निजंगाम । एवं गते तस्मिन् अस्य काव्यपुरुषस्य प्रियं
मित्रं सुदृढ कुमारः कात्तिकेयः साक्रन्दं सफूत्कारं रुदन् गौर्या पार्वत्याभ्यधीयता-

जायगा । उसी के प्रभाव से उस मुनिने रामायण इतिहास बनाया । और पहले पढ़ल इसी
श्लोक को पढ़ने वाले व्यास जी ने एकलक्ष श्लोकों में महामारत बनाया ।

एक दिन ऋषि और देवताओं का श्रुति के विषय में विवाद हो गया । ब्रह्माजी ने
सरस्वती को विवाद में मध्यस्थ बनने के लिए बुलाया । काव्य पुरुष ने जब यह वृत्त सुना
तब वह भी माता के साथ चल पड़ा । सरस्वती ने कहा—हे वत्स ! बिना बुलाये जाना
तुम्हारे लिए कस्याणकर नहीं होगा इसलिए तुम मत चलो । उसको छोटा कर स्वयं
चली गई । इससे काव्य पुरुष रुष्ट होकर निकल पड़ा । उसके चले जाने से उसका प्रियमित्र

तात ! तूष्णीमास्व साऽहमेषा निषेधामीति निगदन्ती समचिन्तयत् । प्रायः प्राणभृतां प्रेमाणमन्तरेण नान्यद् बन्धनमस्ति, तदेतस्य वशीकरणं कामपि स्त्रियं सृजामीति विचिन्तयन्ती साहित्यविद्यावधूमुदपादयदादि-शक्चैनामेष ते रुषा धर्मपतिः पुरः प्रतिष्ठते तदनुवर्त्तस्वैनं निवर्त्तय च । भवन्तोऽपि हन्त ! मुनयः ! काव्यविद्यास्नातकाश्चरितमेतयोः स्तुध्व-मेतद्धि वः काव्यसर्वस्वं भविष्यतीत्यभिधाय भगवती भवानो जोषमा-सिष्ट । तेऽपि तथा कर्त्तुमवतस्थिरे ।

गादि । तात ! प्रियपुत्र ! तूष्णीं जोषमास्व तिष्ठ साहमेषा हृदानीमेवाह-निवारया-मीत्येव निगदन्तो ब्रुवन्ती समचिन्तयत्, अध्यासीत् चिन्तितं प्रकाशयति—प्राय इति । प्रायः प्राणभृतां सजीवानां प्रेमाणमन्तरेण स्नेहं विना नान्यद्बन्धनम-विरोधकमस्ति । अयमेवार्थो भङ्गवन्तरेणोक्तमन्यत्र—यथा—

बन्धनानि खलु सन्ति बहूनि प्रेमरज्जुकृतबन्धनमन्यत् ।

दारुमेदनिपुणोऽपि षट्छास्त्रिनिष्क्रियो भवति पङ्कप्रकोशे । इति ।

तदिति—तस्मादेतस्य काव्यपुरुषस्य वशीकरणं कामपि विलक्षणसौन्दर्यशा-लिनीं स्त्रियं रमणीं सृजामीत्येव ध्यायन्ती । साहित्यविद्या शब्दार्थयोः सहभावेन विद्या सैव वधूरिति साहित्यविद्यावधूः । तामुदपादयत् असृजत् । एनां वधू-मादिशदाज्ञापयच्च ।

किमादिशदित्याह—एष त इति—‘एष गच्छन्नयं ते धर्मपतिः, रुषा पुरोऽग्रेप्रति-ष्ठते तत्तस्मादेनमुवर्त्तस्व, निवर्त्तय च । हन्त हे भवन्तो ! मुनयः ! यूयमपि एतयो-र्वधवरयोश्चरितं स्तुध्वम् नुवय । एतस्तवनं वो युष्माकं काव्यसर्वस्वं भविष्यति’ इत्येवमभिधाय भवानो पार्वती जोषम् तूष्णीमासिष्ट तस्थौ । ते मुनयो वधूश्च सव तथा कर्त्तुमनुगन्तुं निवर्त्तयितुं स्तोतुं च अवतस्थिरे व्यवसिष्यिरे ।

स्वामी कार्तिकेय फूट २ कर रौने लगा । तब गौरी ने कहा—तात ! मत रोओ मैं अभी इसको लौटाती हूँ । ऐसा कहकर इसके लौटाने की चिन्ता करने लगी । प्रायः देखा गया है कि प्राणियों का प्रेम के सिवाय और कोई बन्धन नहीं होता है । इसलिए इसको वशीभूत करने के लिए किसी स्त्री को पैदा करना चाहिए । ऐसा विचार करके साहित्य विद्यावधू को पैदा किया और उसको आदेश दिया कि यह तुम्हारा धर्मपति कोषसे भगा जा रहा है इसका अनुवर्त्तन करो लौटाओ और हे मुनियो ! आप लोग भी इनके चरित का वर्णन करें । यह आप लोगों का काव्यसर्वस्व होगा । ऐसा कहकर भगवती भवानी ने विराम किया और वे मुनि भी वैसा ही करने लगे ।

अथ सर्वप्रथमं प्राचीं दिशं शिश्रियुर्यत्राङ्गवङ्गसुह्रवङ्गपुण्ड्राद्या जनपदाः,
तत्राभियुञ्जाना तमौमेयो यं वेषं यथेष्टमसेविष्ट, स तत्रत्याभिः स्त्रीभिरन्व-
क्रियत । सा प्रवृत्तिरौड्मागधी । तां ते मुनयोऽभितुष्टुवुः—

‘आर्द्राद्रं चन्दनकुचार्पितसूत्रहारः सीमन्तचुम्बिसिचयः स्फुटबाहुमूलः ।

भगवान् काव्यपुरुषो रुष्टः सन् चतुर्षु विन्तु बभ्राम, तमनुप्रसादयितुं वधुर्मनयश्च
जग्मुः । तत्र वधूवराभ्यां ‘ब्राह्मणवसिष्ठ’-न्यायेन विविक्षाभ्यां काव्यसाहित्याभ्याम्
अत्र यत्र देशे यो यो वेषः सेव्यते स्म तत्रत्यानां स्त्रीपुरुषाणां स स वेषः समजनि ।
तदेव वेषप्रवर्तनं प्रवृत्तिशब्दभाग । यच्च तथा नृत्तवाद्यविलासादिकमनुवृत्त्यते सैव
वृत्तिः । या तेन तदनुरक्तेनानुरक्तेन च वाग्भङ्गी अनुशीलिता सैव रीतिः । एवं
तयोश्चतुर्विन्तु वेषभाषादीनां मध्ये चतुष्प्रकारत्वात् वृत्तिप्रवृत्तीनां चातुर्विध्यं रीतीनां
पुनश्चैविध्यमेव । एषां लक्षणादिकमप्रे वच्यते । तत्र कुत्र, कथं का, प्रवृत्तिः, वृत्तिः,
रीतिः, समुत्पन्नेति तत्प्रकारो निर्दिश्यते दिगनुसारेण । तत्र पूर्वं प्राच्या दिशः
अथेति अथ भवान्या आज्ञानन्तरं सर्वे ते प्रथमं प्राक् प्राचीं दिशं शिश्रियुः
श्रितवन्तः । यत्र प्राच्याम् अङ्गवङ्गसुह्रवङ्गपुण्ड्रप्रभृतयो जनपदाः सन्ति । तत्र तेषु
जनपदेषु तां काव्यपुरुषमभियुञ्जाना अभियोक्तुमीहमाना औमेयी (उमाया अपत्य-
मौमेयी—स्त्रीभ्यो ढक् । ढस्य एय् । टिडढाणजिति ङोपि) साहित्यविद्यावधूः यथेष्टं
यदृच्छया यं वेषं नेपथ्यमसेविष्ट । स वेषः तत्रत्याभिः तद्भिम्बाभिः स्त्रीभिरन्व-
क्रियत । सा प्रवृत्तिः वेषानुकरणम्, औड्मागधी । तदुक्तम्—

अङ्गवङ्गकलिङ्गाश्च वत्साश्चैवौड्मागधाः । इति ।

अन्येपि देशाः प्राच्यां ये पुराणे संप्रकीर्त्तिताः ॥

तेषु प्रयुज्यते वेषा प्रवृत्तिश्चौड्मागधी इति ।

तां प्रवृत्तिं मुनयोऽभितुष्टुवुः नुनुवुः । आर्द्राद्रंति । आर्द्राद्रंमत्यार्द्रं चन्दनं
ययोरेवंभूतयोः कुचयोरपितो धारितः । सूत्रणं सूत्रं ग्रथनम् । ‘सूत्रग्रथन’ इत्यस्मात्

इसके बाद वे सब पड़े प्राची दिशा में गए । जिस दिशा में अङ्ग, वङ्ग, सुह्र, वङ्ग-
पुण्ड्र प्रभृति जनपद हैं, वहाँ पर उसके साथ सम्बन्ध करने के लिए उमापुत्री ने जिन वेष
को स्वेच्छा से सेवन किया उस वेष का उस देश की स्त्रियों ने अनुकरण किया । वह
अनुकरण-प्रवृत्ति औड्मागधी नाम से प्रसिद्ध हुई । उस प्रवृत्ति की उन मुनियों ने
स्तुति की :—

जिसमें चन्दन से अत्यन्त आर्द्र कुचों पर सूत्र से गुँथा हुआ मुक्ताहार पहन लिया
गया है, और वस्त्र जहाँ सीमन्त को सुशोभित कर रहा है, और बाहुमूल जिसमें स्फुट

दूर्वाप्रकाण्डरुचिरास्वगुरूपभोगाद् गौडाङ्गनासु चिरमेष चकास्तु वेषः ॥'

यदृच्छयाऽपि यादृक्नेपथ्यः स सारस्वतेय आसीत् तद्वेषाश्च पुरुषा बभूवुः । साऽपि सैव प्रवृत्तिः । यदपरं नृत्तबाद्यादिकमेषा चक्र सा भारती वृत्तिः । तां ते मुनय इति समानं पूर्वेण । तथाविधाकल्पयापि यदा यद्

तदस्यास्तीति अर्शभाष्यम् । सूत्रो ग्रथितो हारो यत्रासौ सान्द्रमलयजविलेपन-धवलितस्तनमण्डलकलितपुष्पावयवः । सीमन्तं केशवेशं 'सीमन्तः केश-वेशो स्यात्' इत्यमरः । चुम्बतीति, एवंभूतः सिचयोऽशुकं यत्रासौ केशवेश-स्थितांशुकः । स्फुटं बाह्योर्मूलं यत्रासौ दृश्यमानभुजयुगलमूलस्तत्रानाच्छाद-नात् । स्वयं गौरीष्वपि । अगुरुणः उपभोगो राजार्हस्य निर्वेशः । 'अगुर्वगरा-जार्हम्' इति हैमः, 'निर्वेश उपभोगः स्यात्' इत्यमरः । तस्मात् अगरूपलेपनात् । प्रशस्ता दूर्वा दूर्वाप्रकाण्डा तद्वत् रुचिरासु मनोहरासु श्यामासु गौडानामङ्गनासु एष आर्द्राद्रित्यादिना वर्ण्यमानो वेशो नेपथ्यस्त्रिर बहुकालं चकास्तु शोभताम् । कुचयोः सान्द्रमलयजानुलेपेन कामतापाधिक्यं प्रकाशयते । यतस्तापापनुत्तये शैत्य-वस्तूपभोगो लोके दृश्यते । पौष्पदाग्ना सौन्दर्योपासकत्वं व्यज्यते । बाहुमूलस्य स्फुटतया कुचभागावलोकनेनाकर्षत्वं व्यज्यते । अगरूपलेपेन सर्वदा श्यामात्व-मस्मासु प्रतीयतामित्याकाङ्क्षा ध्वन्यते । श्यामा षोडशवार्षिकी इति ।

वेपस्य भावानाञ्च स्वाभाविकत्वानाकलनादवशंवद् इत्युच्यते—ऋयदृच्छयेतिऋ काव्यपुरुषानुकूलवेषाः पुरुषा अभूवन् । सापि पुरुषाणां व्यवहृतिरपि सैवौद्भागाधी प्रवृत्तिः । तदनुरञ्जनाय औमेयीकृता नृत्तेबाद्यादयो भारती वृत्तिः । भरतेन तु भिन्नरूपैवोक्ता—

या वाक्प्रधाना पुरुषप्रयोज्या स्त्रीवर्जिता संस्कृतवाक्ययुक्ता ।

स्वनामधेयैर्भरतैः प्रयुक्ता सा भारती नाम भवेत्तु वृत्तिः ॥ इति ।

तादृशवेषयापि तथा यत् स्ववशेऽकृतः सन् समस्तमनुप्रासयुतम् । वृत्तेः शक्तेः परम्परा अनादिप्रवाहो यस्यां सा वृत्तिपरम्परा रूढिः, स योगो गर्भे कुक्षौ यस्य स

प्रतीत हो रहा है ऐसा अगर के उपभोग से दूर्वाङ्गुर के सदृश सुन्दर यह वेष गौड़ महिलाओं में चिरकाल तक सुशोभित हो ।

अपनी इच्छा से जिस वेष को काव्यपुरुष ने पहना वही वेष वहाँ के पुरुषों ने स्वीकार किया । वह प्रवृत्ति उसी नाम से प्रसिद्ध हुई । इसके बाद उमापुत्री ने जो नृत्त, गीत, बाद्य विलास किया उसकी संज्ञा भारती वृत्ति हुई । उस वृत्ति की मुनिर्गो ने स्तुति की । सुन्दर वेष-भूषा की कल्पना करने पर भी वह (का० पु०) उस (उ० पु०) के वश मैं

वशंवदीकृतः समासवदनुप्रासवद्योगवृत्तिपरम्परातद्गर्भं (वाक्यं) जगाद्
सा गौडीया रीतिः । तां ते मुनय इति समानं पूर्वेण । वृत्तिरीतिस्वरूपं
यथावसरं वक्ष्यामः ।

ततश्च स पञ्चालान्प्रत्युच्चाल । यत्र पाञ्चालशूरसेनहस्तिनापुरका-
श्मीरवाहीकबाह्लीकबाह्लवेयादयो जनपदाः । तत्राऽभियुञ्जाना तमौमेयीति
समानं पूर्वेण । सा पाञ्चालमध्यमा प्रवृत्तिः । तां ते मुनयोऽभितुष्टुवुः—

तद्गर्भः, योगश्च वृत्तिपरम्परा च तद्गर्भश्चेति योगवृत्तिपरम्परातद्गर्भाः । ते
यस्मिन्वाक्ये तत्तथा । अभिधाप्रधानं वाक्यं जगाद् सा गौडीया रीतिः । तां रीतिं
मुनयोऽभितुष्टुवुरिति सर्वत्रानुसन्धेयम् । अथवावसर इति—अस्मिन्नेवाध्याये
काव्यपुरुषभ्रमणविश्रान्तौ ।

इत्थं प्राचीदिशो भ्रमणं निरूप्योत्तरदिग्गमनमुपक्रमते—ऋतत इति । ततः प्राची-
दिशो भ्रमणानन्तरं स काव्यपुरुषः पञ्चालान् उत्तरदिग्भवान् देशान् प्रति उच्चाल ।
यत्रोत्तरदिशि पाञ्चालप्रभृतयो जनपदाः । तत्र तं काव्यपुरुषमभियुञ्जाना औमेयी
साहित्यविद्यावधूः यं वेपथुसेविष्ट स रेपस्तद्देशभवाभिः स्त्रीभिरन्वक्रियत इति
सर्वत्रानुसन्धेयम् । सा प्रवृत्तिः पाञ्चालमध्यमा । तदुक्तं भरतेन—

पाञ्चालाः शौरसेनाश्च काश्मीरा हस्तिनापुराः । इति ।

हिमवत् संश्रिता ये तु गङ्गायाश्चोत्तरां दिशम् ।

ये श्रिता वै धनपदास्तेषु पाञ्चालमध्यमा । इति ।

तां ते इति पूर्ववत् ।

ऋतारङ्केति—। ताटङ्कस्य कर्णभूषणस्य, 'ताटङ्कः कर्णभूषणम्' इत्यमरः । चलनेन
संचलनेन तरङ्गिता संजातोमिकेव गण्डलेखा यस्मिन् तम् । आ नाभिमभिध्याप्येति
'आढमर्यादाभिविष्योरिति' समासः । नाभिपर्यन्तम् लम्बते इति ताच्छीहये णिनिः
आनाभिलम्बी । स च दरं यथा तथा दोलितः ईषद्दोलायमानः तारः शुद्धः
'मुक्ताशुद्धौ च तारः स्यात्' इत्यमरः । हारो यत्र तम् । श्रोणिश्च गुल्फश्चेति श्रोणि-

नहीं आया । इसी वास्ते उस (का० पु०) ने जो समास-बहुक आनुप्रासिक और योगवृत्ति
परम्परागर्भ वाक्य कहे उसका नाम गौडीया रीति हुआ । उस रीति की मुनियों ने स्तुति
की । वृत्ति-रीतियों का लक्षण यथासमय आगे चलकर कहेंगे ।

इसके बाद वह उत्तर दिशा की तरफ चला । जहाँ पाञ्चाल, शूरसेन, हस्तिनापुर,
काश्मीर, वाहीक, बाह्लीक, बाह्लवेय प्रभृति जनपद हैं । वह प्रवृत्ति पाञ्चाल मध्यमा
नाम से प्रसिद्ध हुई । उस प्रवृत्ति की मुनियों ने स्तुति की :—

‘ताटङ्गवल्गनतरङ्गितगण्डलेखमानाभिलम्बिदरदोलिततारहारम् ।
आश्रोणिगुल्फपरिमण्डलितान्तरीयं वेषं नमस्यत महोदयसुन्दरीणाम् ॥’

किञ्चिदार्द्रमना यन्नेपथ्यः स सारस्वतेय आसीदिति समानं पूर्वेण ।
साऽपि सेवेति सगानं पूर्वेण । यदीषन्तृत्तगीतवाद्यविलासादिकमेषा दर्श-
यांबभूव सा सात्वती वृत्तिः । आबिद्धगतिमत्त्वात्सा चारभटी । तां ते

गुल्फौ । तौ क्लमश आरभ्य अभिव्याप्येति आश्रोणिगुल्फम् । गुल्फो घटिका । ‘तद्ग्रन्थी
घुटिके गुल्फौ’ इत्यमरः । अत्राह उभयार्थकः । परिमण्डितमन्तरीयमद्योवस्त्रं यस्मिन्
तम् । तत्रोत्तरीयमित्यपपाठः । तस्योर्ध्ववस्त्रत्वात् । अत्र चाधोवस्त्रस्यैव वर्णनीयत्वात् ।

नाभौ घृतं च यद्वस्त्रमाच्छादयति जानुनी ।

अन्तरीयं प्रशस्तं तदाच्छन्नमुभयोस्तयोः ॥ इति ।

हस्त्युकलक्षणमन्तरीयमेवाश्रयेष्वितम् । एवं भूतम् । महोदयाः कान्यकुब्जाः ।
तेषां सुन्दरीणां रमणीनां वेषं नेपथ्यं नमस्यत । तरङ्गितेयनेन रोमाञ्चरूपसात्विक-
भावादिर्भावो व्यज्यते । तेन च कामासक्तिर्व्यज्यते । हारस्य दरदोलनेन चाञ्चल्यं
व्यज्यते, आश्रोणिगुल्फेति पदेन परिधानविन्यासमौन्द्यं प्रतीयते ।

किञ्चिदीषद् आर्द्रमना; अनुरक्तः यन्नेपथ्ये हति समानं पूर्वेण । सापीति समानं
पूर्वेण । यदीषदिति । यत् ईषद् किञ्चित् नृत्तं गीतं वाद्यं विलास आदिर्येषां तत् ।
किञ्चिदीषत्पदाभ्यामनुरक्तिः प्रकाशयते । एषा साहित्यबधूः दर्शयामास सा सात्वती
वृत्तिः । अरतेनास्याः स्वरूपमित्यमुक्तम्—

या सात्वतेनेह गुणेन युक्ता न्यायेन वृत्तन समन्विता च ।

हर्षोत्कटा संहतशोकभावा सा सात्वती नाम भवेत्तु वृत्तिः ॥ इति ।

सैषा सात्वती एव आबिद्धा कुटिला गतिर्विद्यते यस्यां सा । तस्या भावस्त-
स्यात् । आरभटी । ‘आबिद्धं कुटिलं भुग्नं वेक्षितं वक्रमित्यपि’ इत्यमरः । तथा श्लोकं
भरतेन—

कर्णभूषण के किञ्चिरस्पन्दन से कपोलस्थली जिसमें रोमाञ्चयुक्त हो गई है और
जिसमें नाभि तक लटका हुआ शुभ्र मुक्ताहार कुछ हिल रहा है तथा कटि से
लेकर घुटनों तक बड़ा जिसमें छिपे हुए हैं ऐसे कान्यकुब्ज रमणियों के वेष को
नमस्कार करते हैं ।

कुछ अनुरक्त होकर काव्यपुरुष ने जिस वेष को धारण किया इत्यादि सब पहले
की तरह है । जो इस उमापुत्री ने नृत्त-वाद्यादि किये उसकी संज्ञा सात्वती वृत्ति हुई ।
नृत्त-वाद्यादि में कुछ कौटिल्य होने से उसी वृत्ति का नाम आरभटी पड़ा । साहित्य

मुनय इति समानं पूर्वेण । तथाविधाकल्पयापि तथा यदीषद्वशंवदीकृत ईषदसमासमीषदनुप्रासमुपचारगभंश्च (वाक्यं) जगाद सा पाञ्चाली रीतिः । तां ते मुनय इति समानं पूर्वेण ।

ततः सोऽवन्तीन्प्रत्युच्चचाल । यत्रावन्तीवैदिशसुराष्ट्रमालवार्बुदभृगुकच्छादयो जनपदाः । तत्राभियुञ्जाना तमौमेयीति समानं पूर्वेण । सा प्रवृत्तिरावन्ती । पाञ्चालमध्यमादाक्षिणात्ययोरन्तरचारिणी हि सा । अत एव सात्वतीकैशिक्यौ तत्र वृत्तौ । तां ते मुनयोऽभितुष्टुवुः—

पाञ्चालमध्यमायान्तु सावत्यारभटी श्रिता ।

प्रयोगस्त्वल्पगीतार्थं आविद्धगतिविक्रमः ॥ इति ।

आरभटीलक्षणमुक्तं तेनैव—

प्रभावयातप्लुतलङ्घितानि चान्यानि मायाकृतमिन्द्रजालम् ।

चित्राणि युक्तानि च यत्र नित्यं ते तादृशीमारभटीं वदन्ति ॥ इति ।

युक्तमिति वचनविपर्यासेन पद्यं योजनीयम् । तां ते इति समानं पूर्वेण तादृश-
नेपथ्ययापि तद्वेषवशंवदीकृतः स काव्यपुरुषः किञ्चिदसमस्तम् अस्वानुप्रासिकं
लाङ्घनिकं वाक्यं जगाद सा पाञ्चाली रीतिः । इति समानं पूर्वेण ।

ततः उत्तरदिगनुशीलनोत्तरं स काव्यपुरुषोऽवन्तीन् पाश्चात्यप्रदेशान् प्रत्युज्जगाम
यत्र प्रदेश आवन्त्यादयो जनपदाः । तत्रेति समानं पूर्वेण । सा प्रवृत्तिः तद्देशीयानां
प्रवर्त्तनमावन्ती । तथा चोक्तं भरतेन—

आवन्तिका वैदेशिका सौराष्ट्र मालवास्तथा । इति ।

कुर्वन्त्यावन्तिकीमेते प्रवृत्तिं नित्यमेव तु । इति ॥

सा हि आवन्ती प्रवृत्तिः उत्तरीयप्रवृत्तेः पाञ्चालमध्यमायाः, दाक्षिणात्यप्रवृत्तेः
दाक्षिणात्याया अन्तरालवर्तिनी । अन्तरालवर्त्तित्वादेव सात्वतीकैशिक्यौ, तत्र अव-
न्तीषु घृत्तौ । उक्तञ्च—

विद्यावधू के कुछ वशंवद होकर काव्यपुरुष ने जो किंचित्समासरहित जल्पानुप्रासिक
और औपचारिक शब्दों का प्रयोग किया उसका नाम पाञ्चाली रीति पड़ा ।

उसके बाद वह पश्चिम दिशा में गया । वहाँ आपन्ती, वैदिश, सुराष्ट्र, मालव, अर्बुद,
भृगुकच्छ (भड़ौच) आदि जनपद हैं । वहाँ की प्रवृत्ति का नाम आवन्ती है । वह प्रवृत्ति
पाञ्चालमध्यमा और दाक्षिणात्या प्रवृत्ति के बीच की है इसी वास्ते वहाँ पर सात्वती और
कैशिकी वृत्तियाँ हैं ।

‘पाञ्चालनेपथ्यविधिर्नराणां स्त्रीणां पुनर्नन्दतु दाक्षिणात्यः ।

यज्जल्पितं यच्चरितादिकं तदन्योन्यसंभिन्नमवन्तिदेशे ॥’

ततश्च स दक्षिणां दिशमाससाद । यत्र मलयमेकलपालमंजराः पर्वताः ।

कुन्तलकेरलमहाराष्ट्रगाङ्गादयो जनपदाः । तत्राभियुञ्जाना तमौमेयीति,
समानं पूर्वेण । सा दाक्षिणात्या प्रवृत्तिः । तां ते मुनयोऽभितुष्टुवुः ।

सास्वतीं कशिकीं चैव वृत्तिमेषां समाश्रितः ।

भवेत्प्रयोगो नान्यत्र सर्वः कार्यः प्रयोक्तृभिः ॥ इति ।

तां प्रवृत्तिं तेऽनुगता मुनयोऽभितुष्टुवुः ।

पाञ्चालेति । नराणां पुरुषाणां पाञ्चालनेपथ्यविधिः वर्तते । स्त्रीणां पुनर्दाक्षिणात्यो
नेपथ्यविधिर्वर्तते । एवं स्वीयो नेपथ्यविधिः स्वं (स्त्रीपुंसौ) नन्दतु प्रीतिप्रदो भवतु ।
वेषरूपप्रवृत्तेः पाञ्चालमध्यमादाक्षिणात्ययोरन्तरचारिणीत्वात् स्त्रीपुंसयोः संभिन्नो वेषः ।
यच्चात्रावन्तिदेशे चरितादिकं यच्च जल्पितं तत्सर्वमन्योन्यसंभिन्नम् परस्परसंभिन्नम् ।
उत्तरदेशीयसास्वत्या दक्षिणदिग्भवयाः कैशिक्याश्च वृत्तेः संमिश्रणात् चरितादिष्वपि
संमिश्रत्वम् । एवं हि जल्पितस्य संमिश्रत्वोक्त्या रीतेरपि उत्तरदाक्षिणात्ययोः
पाञ्चालीवैदर्भ्योरन्तरचारिणीत्वं ध्वनितम् । स्फुटत्वात् नोक्ता रीतिः । एषैवान्तरा-
लिका रीतिराधुनिकैर्लाटीति व्यपदिश्यते । तदाह—

लाटी तु रीतिवैदर्भीपाञ्चात्योरन्तरे स्थिता ।

इति सर्वं निरवश्यम् । एवं नासंगतं नानुक्तप्रायं च किञ्चित् ॥

ततः पश्चिमदिगनुप्रचरणोत्तरं स दक्षिणां दिशमाससाद । यत्र मलयमेकलपा-
लमंजराः पर्वताः । कुन्तलकेरलमहाराष्ट्रगाङ्गादयो जनपदाः । अत्र मुद्रितपुस्तके
मलय-मेकल-कुन्तल-केरल-पाल-मंजरा-महाराष्ट्र-कलिङ्ग-गाङ्गादयो जनपदाः ।
इति महानपपाठः । तद्विध्यम् । मलयादयः पर्वता ननु जनपदाः । मलय-मेकलयोः
पाल-मंजरायोः पर्वतयोर्मध्ये कुन्तल-केरलयोर्जनपदयोर्विन्धासः अशुद्धः । कलिङ्गः
प्राच्यो देशः ननु दाक्षिणात्यः । एवमत्र गाङ्गो देशः ननु गङ्गः । ननु पूर्वं कुत्रापि

पश्चिम दिशा में पुरुषों का वेष उत्तरीय पुरुषों के सदृश है और स्त्रियों का वेष
दाक्षिणात्य स्त्रियों के जैसा है । इस तरह स्त्री-पुरुषों को अपने २ वेष आनन्दित करें
और जो इस दशा में नृप, गोतादिक हैं वे परस्पर में मिले-जुले हैं । इसी वास्ते वहाँ
लाटी रीति है ।

इसके बाद वह दक्षिण दिशा में गया । जहाँ मलय, मेकल, पाल, मंजरा आदि पर्वत
हैं और कुन्तल, केरल, महाराष्ट्र और गाङ्ग जिले हैं । वहाँ दाक्षिणात्या प्रवृत्ति है ।

‘आमूलतो बलितकुन्तलचारुचूडश्चूर्णालकप्रचयलाञ्छितभालभागः ।
कक्षानिवेशनिबिडीकृतनीविरेष वेषश्चिर जयति केरलकामिनीनाम् ॥’

तामनुरक्तमनाः स यन्नेपथ्यः सारस्वतेय आसीदिति समानं पूर्वेण ।
साऽपि सैवेति समानं पूर्वेण । मद्विचित्रनृत्तगीतबाद्यविलासादिकमेवावि-
र्भावयामास सा कैशिकी वृत्तिः । तां ते मुनय इति समानं पूर्वेण । यद्यर्थ-
च स तथा दशवंदीकृतः स्थानानुप्रासवदसमासं यागवृत्तिगर्भं च
(वाक्यं) जगाद सा वैदर्भी रीतिः । तां ते मुनय इति समानं पूर्वेण ।

पर्वतानां निर्देशो न कृतः, सर्वत्रापि जनपदानामेव निर्देशः कृतः, तथैवान्नापि सर्वे
जनपदा एवेति चेत् सत्यम् । अयं राजशेखरो भरतानुसारी । एवं हि भरतेन प्रवृ-
त्तिवृत्तानामुद्गमक्रमे यथा यद्विलिखितं तथैवायं तदुल्लिखेत् । यत्र केवलं जनपदा
निर्दिष्टास्तत्रायमपि तथैव निर्दिदेश, तथा यत्र पूर्वं पर्वता उत्तरं जनपदास्तथाऽ-
यमपीति । एवमत्राद्यो भरतीयः पाठः ।

महेन्द्रो मलयः सद्यो मेकलः पालमञ्जरौ ।

एतेषु ये श्रिता देशाः स ज्ञेयो दक्षिणापथः ॥ इति ।

एतेषु पर्वतेषु ये देशाः श्रिताः स दक्षिणापथः । देशाश्च तत्र ।

कुन्तलाः केरला गाङ्गाः कोङ्कणाः पाण्ड्यदण्डकाः ।

द्विद्वान्ध्रमहाराष्ट्रा वैष्णवा वै वानवासिकाः ॥ इति ।

अन्यस्तु पाठः पूर्वदर्शितः । इति सर्वं निरवयवम् ।

तत्रेति समानं पूर्वेण । सा प्रवृत्तिः दक्षिणापथा । तां त इति समानम् ।

आमूलव इति । आमूलतो मूलादेव बलितैः भुग्नैः कुन्तलैः केशैः । ‘बलितं
भुग्नसिन्धुपि’, ‘चिकुरः कुन्तलो बालः कचः केशः शिरोरुहः’ इति चत्वरः । चारुम-
नोहरा चूडा धम्मिष्ठो यस्मिन् असौ वेषः । चूर्णं वासयोगः । तद्युक्तानामलकानां
कुञ्चितकेशानां प्रचयेन (किञ्चिच्छथिलसंयोगवता तेन) लाञ्छितं सुशोभं भालं
ललाटं प्रदेशो यत्र वेपेऽसौ । कक्षाया अन्तरीयाञ्जलस्य निवेशो विन्यासः । तेन

मूलभाग से ही केशों के वक्त हो जाने से मांगपट्टी जिसमें सुन्दर हो गई है, सुगन्धित
अलकसमूह से भालप्रदेश जिसमें सुगन्धित हो गया है, जहाँ कक्षा के निवेश स्थान में
नीवि अत्यन्त छिपा ली गई है ऐसा केरल कामिनियों का वेष सर्वोत्कृष्ट है ।

जिन नृत्त, गीतविलासों को उसने (उमापुत्री ने) दिखाया उसका नाम कैशिकी
वृत्ति हुआ । और जो काव्यपुरुष ने उस नायिका के अत्यन्त असीन होकर युक्तानुप्रासिक
समासरहित और व्यञ्जक वाक्यों का प्रयोग किया उसका नाम वैदर्भी रीति है ।

तत्र वेषविन्यासक्रमः प्रवृत्तिः, विलासविन्यासक्रमो वृत्तिः, वचनविन्यासक्रमो रीतिः । 'चतुष्टयी गतिवृत्तीनां प्रवृत्तीनां च देशानां पुनरानन्त तत्कथमिव कात्स्न्येन परिग्रहः' इत्याचार्याः । अनन्तानपि हि देशाश्चतुर्धै-

निविढीकृता नीविर्जवनवस्त्रप्रन्थिर्यस्मिन् वेपेऽसौ । 'नीविः संप्रथनं नार्या जवनस्थस्य वाससः' इति नाममाला । केरलकामिनीनां वेषो नेपथ्यं चिरं जयति सर्वोः स्कर्पेण वर्तते । जयतीत्युक्त्या वेषस्योत्कृष्टत्वं तेन च काव्यपुरुषस्य पूर्वापेक्षयाऽनुरक्तत्वं द्योत्यते ।

तामनुरक्तेति पूर्ववत् । सापीति । सापि प्रवृत्तिः सैव । यद् विचित्रं नृत्तं गीतं बाधं विलासादिक्रमेण दर्शयामास सा कैशिकी वृत्तिः, यथोक्तं भरतेन—

या श्लक्ष्णनेपथ्यविशेषचित्रा स्त्रीसंयुता या बहुनृत्तगीता ।

कामोपभोगप्रभवोपचारा तां कैशिकीं वृत्तिमुदाहरन्ति ॥ इति ।

तां त इति पूर्ववत् । यच्च तथा अत्यर्थं वशीकृतः स स्थानानुप्रासवत् युक्तानुप्रासवत्, असमस्तं योगवृत्तिरभिधा तद्गर्भं तन्मूलं (विवक्षितान्यथावाच्यो ध्वनिरभिधामूलो भवति) एवञ्च व्यङ्ग्यमयं वाक्यं जगाद् सा वैदर्भी रीतिः तां त इति पूर्ववत् :

पूर्वप्रतिज्ञातप्रवृत्त्यादिस्वरूपं दर्शयति—स्तत्रेति॥ अत्र सर्वत्र षष्ठीसमासोत्तरं बहुव्रीहिः । वेपेऽस्य विन्यासो निवेशस्तस्य क्रमो यत्रासौ प्रवृत्तिः । विलासस्य विन्यासस्तस्य क्रमो यत्रासौ वृत्तिः । वचनस्य विन्यासस्तस्य क्रमो यत्र सा रीतिः । तदुक्तं विष्णुपुराणे—

वेषभाषानुकरणात्तथाचारप्रवर्तनात् ।

संचेपेणैव व्याख्याता वृत्तिरीतिप्रवृत्तयः ॥ इति ।

वृत्त्यादीनां चतुष्टयीष्वे विप्रतिपत्तिं परमतेन दर्शयति । एवं प्रवृत्तीनां वृत्तीनां च चतुष्टयी चतुःप्रकारा गतिव्यवहारः देशास्तु अनन्तास्तथैव वेषभाषाचारप्रवर्तनान्यपि । तस्मात्तेषां साकश्येन परिग्रहः कर्तुमशक्यः इति भावः । स्वमतेन व्यव-

उनके वेष-विन्यास-परिपाटी का नाम प्रवृत्ति है । विलास-विन्यास सरणि की संज्ञा वृत्ति है । वचन-विन्यास-चातुरी को रीति कहते हैं ।

आचार्य लोगों की यहाँ विप्रतिपत्ति है कि जब कि प्रवृत्ति और वृत्तियों को चार ही तरह की मानेंगे तब साकश्येन ग्रहण कैसे होगा, क्योंकि देश अनन्त हैं । एवं देशों के अनन्त होने से वृत्ति-प्रवृत्तियाँ भी अनन्त होनी चाहिए । उसके उत्तर में ग्रन्थकार कहते हैं, यद्यपि देश अनन्त हैं, तथापि उनके चार ही विभाग कल्पित किये हैं । जैसे

वाकल्प्य कल्पयन्ति 'चक्रवर्तिक्षेत्रं सामान्येन तदवान्तरविशेषैः पुनरनन्ता-
एव' इति यायावरीयः । दक्षिणात्समुद्रादुदीचीं दिशं प्रति योजनसहस्रं
चक्रवर्तिक्षेत्रं, तत्रैष नेपथ्यविधिः । ततः परं दिव्याद्या अपि यं देशमधिव-
सेयुस्तद्देश्यं वेशमाश्रयन्तो निबन्धनीयाः । स्वभूमौ तु कामचारः । द्वीपा-
न्तरभवानां तदनुसारेण वृत्तिप्रवृत्तिः । रीतयस्तु तिस्रस्तास्तु पुरस्तात् ।

तत्रास्ति मनोजन्मनो देवस्य क्रीडावासो विदर्भेषु वत्सगुल्मं नाम

स्थापयति । अनन्तानपि देशान् चतुर्धैव विभज्य वृत्त्यादीनां चतुष्टयीत्वं कल्पयन्ति ।
भवतां मते तु देशभूयस्त्वेन तासामपि भूयस्त्वावज्ञानं स्यात् । अत्रार्थे दृष्टान्तयति-
चक्रवर्तीति॥ कुमारीपुराप्रभृति बिन्दुसरोवधि योजनसहस्रं चक्रवर्तिक्षेत्रं
सामान्येन एकयति । तदेवान्तःपातिदेशविशेषैरनन्तयति । विदर्भदेशस्थैः कविवरै-
रेवमासां रीतीनां स्वरूपं दृष्टमिति वैदर्भीपाञ्चालीगौडीरीतयः । न तु देशायत्तास्ताः,
तेषामानन्त्यात् । इति स्वाभिप्रायः ।

कुतस्यो देशश्चक्रवर्तिक्षेत्रमित्याकांक्षायामाह-दक्षिणादिति॥ । तत्रेति॥ ।
तत्र चक्रवर्तिक्षेत्रे एष आमूलत इत्यादिनोक्तो नेपथ्यविधिर्जातः ।

तत इति॥ । ततः परम् उक्तदेशेभ्य उत्तरं दिव्याद्या देवा अपि यं देशमधिवसेयुः
तद्देश्यं वेशमाश्रयन्तो वर्णनीयाः किन्तु स्वीये प्रदेशे यथेच्छम् ।

द्वीपेति॥—अन्यद्वीपोत्पन्नानां तत्तद्द्वीपानुकूले वृत्तिप्रवृत्तिः । रीतयस्तु वैदर्भी-
गौडीपाञ्चाल्याख्यास्तिस्रः तास्तु पुरस्तात् सप्तमाध्याये नामतो निर्दिष्यन्ते इति शेषः ।

वृत्तिप्रवृत्तिप्रसक्तानुप्रसक्तं प्रदर्श्य प्रकृतं दर्शयति । तत्रेति॥ । तत्र विदर्भेषु
कामस्य केलिभूमिः वत्सगुल्मं नाम नगरमस्ति । इदं नगरमधुना आकोलाजनपदे

चक्रवर्ति क्षेत्र सामान्यतः एक है किन्तु अवान्तर विषयों से वही क्षेत्र अनेक भागों में
विभक्त हो गया है ।

दक्षिण समुद्र से उत्तर दिशा की तरफ इजार योजन तक चक्रवर्ति क्षेत्र है; वह
यही वेशविधि है । इसके बाद स्वर्गीयपुरुष जिस देश में वसें कल्पना से उस देश के वेशों
का आश्रय करके काव्य में वर्णन करना चाहिए । अपनी भूमि में तो जैसा चाहे वैसा
कर सकते हैं । द्वीपान्तरों में होने वालों की भी उसी दोष के अनुसार वृत्ति, प्रवृत्ति
ज्ञानना । रीतियां तीन होती हैं उनको आगे कहेंगे ।

बरार प्रान्त में अकोला जिले के अन्तर्गत कामदेव की कीडाभूमि वासिस शहर है ।

नगरम् । तत्र सारस्वतेयस्तामौमेयीं गन्धर्ववत्परिणिनाय । ततस्तद्वधूर्वरं विनिवृत्त्य तेषु प्रदेशेषु विहरमाणं तुषारगिरिमेवाजगाम, यत्र गौरी सरस्वती च मिथः सम्बन्धिन्यौ तस्थतुः । तौ च कृतवन्दनौ दम्पती दत्त्वा-
शिषं प्रभावमयेन वपुषा कविमानसनिवासिनौ चक्रतुः । तयोश्च तं सर्गं कविभ्यः स्वर्गलोकमकल्पतां, यत्र काव्यमयेन शरीरेण मर्त्यमधिवसन्तो दिव्येन देहेन कवय आकल्पं मोदन्ते ।

इत्येष काव्यपुरुषः पुरा सृष्टः स्वयम्भुवा ।

चासिमनाम्ना वर्तते तत्र वत्सगुहमे सरस्वतीपुत्रः तामुमापुत्रीं गन्धर्वविधिनोपयेमे । तत उपयमनानन्तरं तस्य वधूः, अथवा सा चासौ वधूश्चेति तद्वधूः साहिष्यविधा-
वधूः । तेषु प्रदेशेषु विहरमाणं क्रीडन्तं वरं काव्यपुरुषं विनिवृत्त्य तुषारगिरिं हिमस्याद्रिम् । 'तुषारस्तुहिनं हिममि'त्यमरः । हिमाद्रिमेवाजगाम । यत्र हिमाद्रौ मिथः परस्परं सम्बन्धिनौ पुत्रयोर्द्वद्वाहस्य वृत्तत्वात् गौरी पावती सरस्वती च तस्थतुः । कृतप्रणामौ तौ दम्पती, आशिषं दत्त्वा प्रभावमयेन शरीरेण कवीनां मानसे वस्तुं शीलं ययोः तौ कविमानसवासिनौ चक्रतुः ।

ऋतयोश्चेति॥ । तयोर्वधूवरयोस्तं सर्गं सृष्टिं कविभ्यः स्वर्गलोकमकल्पतां कल्पितवरयौ ते देव्यौ । अग्रस्यः पाठो विशृङ्खलितः, एवमाभाति । तयोश्च तं सर्गं कविभ्यः स्वर्गलोकमकल्पतामिति । यत्र स्वर्गलोके कवयः काव्यरूपेण शरीरेण मर्त्यलोकमधिवसन्तोऽपि दिव्येन देहेन कल्पपर्यन्तं मोदन्ते नन्दन्ति । तदुक्तम्—

आसेदुषामपि दिव कविपुङ्गवानां

तिष्ठत्यखण्डमिह काव्यमयं शरीरम् । इति ।

उक्तमुपसंहरन्नाह—॥इत्येति॥ । स्वयंभुवा ब्रह्मणा पुरा एवमेष काव्यपुरुषः

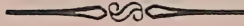
उसी शहर में काव्यपुरुष ने उमापुत्री के साथ गान्धर्व विवाह किया । उसके बाद वह वधू शहर-उपर घूमते हुए वर को लौटाकर हिमालयपर्वत पर चली आई जहाँ पुत्र और कन्या के विवाह हो जाने से परस्पर में सम्बन्धिनी गौरी और सरस्वती बैठी हुई थीं । वहाँ आकर उस दम्पति ने दोनों को प्रणाम किया । उस प्रणत दम्पति को उन्होंने आशीर्वाद दिया और प्रभावमय शरीर से कवियों के मानस में निवासी कर दिया और उन दोनों की उस सृष्टि को कवियों के लिये स्वर्गभूमि बना दिया । जहाँ जाकर काव्यरूप शरीर से मर्त्यलोक में रहते हुए आकल्प आनन्द उठाते हैं ।

इस तरह ब्रह्माजी ने इस काव्यपुरुष को पहले कभी पैदा किया था । जो इस

एवं विभज्य जानानः प्रेत्य चेह च नन्दति ॥

॥ इति राजशेखरकृतौ काव्यमीमांसायां कविरहस्ये प्रथमेऽधिकरणे

तृतीयोऽध्यायः काव्यपुरुषोत्पत्तिः ॥

सृष्टो निर्मितः । एवं विभज्य काव्यसाहित्ये पृथक्कृत्य जानानः प्रेत्यामुत्र हह लोके
च नन्दति समृद्धो मोदते ।

इति आहिताग्नि-श्रीमधुसूदनशर्मणः कृतौ मधुसूदनी-

विवृतौ तृतीयोऽध्यायः ।

4826

काव्यपुरुष को साहित्य से विभक्त करके जानेगा वह इस लोक तथा परलोक में
आनन्द पावेगा ।

इति काव्यमीमांसायां तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः शिष्यप्रतिभे ४

द्विविधं शिष्यमाचक्षते तदुत बुद्धिमानाहार्यबुद्धिश्च । यस्य निसर्गतः
शास्त्रमनुधावति बुद्धिः स बुद्धिमान् । यस्य च शास्त्राभ्यासः संस्क्रुते
बुद्धिमसावाहार्यबुद्धिः । त्रिधा च सा, स्मृतिर्मतिः प्रज्ञेति । अतिक्रान्त-
स्यार्थस्य स्मर्त्री स्मृतिः । वर्त्तमानस्य मन्त्री मतिः । अनागतस्य प्रज्ञात्री

सदलंकारगुणाक्तां सद्वृत्तां वृत्तिरीतिललिताम् ।

सरसां सुभावभरितां नौमि प्रतिभां शिवां शान्ताम् ॥

अथ ग्रन्थस्य विषयं काव्यमामूलं निर्दिश्य तदुपदेष्टव्यशिष्यनिरूपणपुरःसरं
तत्कारणं च निरूपयितुमध्यायद्वयमैत्रीमासूत्रयति । ॐ शिष्येति॥ विषयनिरूपणा-
नन्तरमधिकारिनिरूपणमुचितमिति प्रकरणसङ्गतिः । शिष्यप्रतिभे इति सूत्रम् ।
शिष्यश्च प्रतिभा चेति । शिष्यप्रतिभे व्याख्यातव्ये हाते । काव्यं कस्मा उपदेष्ट-
व्यम् । तत्काव्यं कथमुत्पद्यते तस्य कारणं किमित्याकांक्षायामाह—ॐ शिष्येति॥
तदुक्तस्वरूपं काव्यं शिष्यायोपदेष्टव्यम् । स तदधिकारी । तत्कारणं प्रतिभा एवं
शिष्याः कीदृशाः का हि प्रतिभा इति व्याख्यातव्या भस्माभिः । इति सूत्रार्थः ।

को नाम शिष्य इत्याकाङ्क्षायां विकल्प्य दर्शयति—विद्वांसः शिष्यं द्विविधमाच-
क्षते कथयन्ति । एको बुद्धिमानपरो हि आहार्यबुद्धिः । यस्य शिष्यस्य बुद्धिः प्रज्ञा
निसर्गतः स्वभावादेव शास्त्रमनुधावति अनुसरति स बुद्धिमान् । यस्य शिष्यस्य
बुद्धिः शास्त्रसम्बन्धभ्यासः संस्क्रुते उत्तेजयति असौ—आहार्यबुद्धिः ।

लक्षस्यैकदेशं विशिनष्टि—ॐ त्रिविधेति॥ सा बुद्धिः त्रिधा । भूतभवद्भविष्य-
वर्धस्य पर्यालोचयितृत्वात्तस्यास्त्रैविध्यम् । स्मृत्यादिभेदेन त्रिप्रकासपि सा कवयि-
तृणामुपकारिणी । तयोः शिष्ययोर्मध्ये बुद्धिमान् शिष्यः शुश्रूषते उपास्ते । शृणोति

पूर्वोक्त प्रकार से ग्रन्थ के विषय काव्य को आमूल से दिखाकर उपदेश करने के योग्य
शिष्य और काव्य के कारण बतलाने के लिए चतुर्थाध्यायका आरम्भ करते हैं ।

शिष्य दो तरह के होते हैं । एक बुद्धिमान् दूसरा आहार्यबुद्धि । जिसकी बुद्धि को
शास्त्रसम्बन्धी अभ्यास संस्कृत कर देता है वह आहार्यबुद्धि कहा जाता है । वह बुद्धि तीन
तरह की । भूत अर्थ का स्मरण करा देनेवाली बुद्धि स्मर्त्री कहाती है । वर्त्तमान का
मनन करानेवाली बुद्धि का नाम मति है । भावी पदार्थ का बोध करा देनेवाली बुद्धि की

प्रज्ञेति । सा त्रिप्रकाराऽपि कवीनामुपकर्त्री । तयोर्बुद्धिमान् शुश्रूषते शृणोति गृहीते धारयति विजानात्यूहतेऽपोहति तत्त्वं चाभिनिविशते । आहार्य-
बुद्धेरप्येत एव गुणाः, किन्तु प्रशास्तारमपेक्षते । अहरहः सुगुरूपासना
तयोः प्रकृष्टो गुणः । सा हि बुद्धिविकाशकामधेनुः । तदाहुः—

‘प्रथयति पुरः प्रज्ञाज्योतिर्यथार्थपरिग्रहे

तदनु जनयत्यूहापोहक्रियाविशदं मनः ।

गृहीते स्वीकरोति, धारयति पदार्थं चित्तं स्थिरीकरोति । विजानाति बुद्ध्यते । ऊहते
तर्कते । अपोहति समाधत्ते शङ्कारहितो भवतीत्यर्थः । तत्त्वं वस्तुस्थितिमभिनिविशते
अध्यवस्यति । एतेऽष्टौ बुद्धेर्गुणाः, उक्तं च—

शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा ।

उहापोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः ॥ इति ।

अन्यस्यापि एत एव गुणा धीगुणा भवन्ति । यद्युभयोरपि समान एव गुणा-
स्तर्हि कोनयोर्भेद इत्यत आह—ॐ किन्तु—इति ॐ । यद्यपि तस्यापि एत एव गुणाः
किन्तु प्रशास्तारं शिक्षकमपेक्षते । शिक्षकमन्तरा स्वयं तानाधातुं न शक्नोति ।

सर्वसामान्यगुणास्त्रिदश विशेषगुणं निर्दिशति—ॐ अहरह इति । अहरहः
प्रत्यहं सद्गुरोः सेवा तयोर्बुद्धिमदाहार्यबुद्धयोः प्रकृष्टो गुणः उत्तमो गुणः । सा हि
सुगुरूपासना हि बुद्धेर्विकाशस्य स्फूर्तेः कामधेनुः । तदाहुः—

सद्गुरूपासनाया बुद्धिविकाशकामधेनुत्वे प्राबाहुकपथमवतारयति—प्रथयतीति ।

विद्यावृद्धैः विचक्षणैः साकं परिचयः प्रणयः क्रमादुत्तरोत्तरममृतायतेऽमृतमि-
वाचरति । विद्यावृद्धोपासनाऽमृतमिव जीवनस्य बुद्धेः संदीपनीति भावः । क्रमं
दर्शयति । पुरः प्रथमं यथार्थस्य यथावस्थितवस्तुनः परिग्रहे परिज्ञाने प्रज्ञैव बुद्धिरेव
अज्ञानतमोनाशकत्वाज्ज्योतिस्तेजः प्रथयति विशदयति । तदनु प्रज्ञाज्योतिः प्रथन-
मनु मनः अन्तःकरणम्, ऊहस्तर्कः, अपोहः समाधानम्, तयोः क्रियायां विशदं
चतुरं जनयति विदधाति । सद्सद्बिवेचनसमर्थं करोति, इति भावः । तस्मात्

संज्ञा प्रज्ञा है । ये तीनों प्रकार की बुद्धियां कवियों की उपकारिणी हैं । पूर्वोक्त शिष्यों से
बुद्धिमान् उपासना करता है, सुनता है, ग्रहण करता है, धारण करता है, समझता है, तर्क
करता है, समाधान करता है और वस्तुस्थिति का निश्चय करता है । आहार्यबुद्धि के भी ये
ही गुण हैं किन्तु वह शिक्षक की अपेक्षा रखता है । प्रतिदिन सद्गुरु की उपासना करना
उन दोनों का उत्कृष्ट गुण है । क्योंकि वह उपासना बुद्धि के विकाश करने में कामधेनु के
सदृश है, जैसा कि कहा है ।

विद्यावृद्धों की संगति उत्तरोत्तर अमृत का सा कार्य करती है । पहले पहले वह

अभिनिविशते तस्मात्तत्त्वं तदेकमुखोदयं

सह परिचयो विद्यावृद्धैः क्रमादमृतायते ॥'

ताभ्यामन्यथाबुद्धिर्दुर्बुद्धिः । तत्र बुद्धिमतः प्रतिपत्तिः । स खलु सकृदभिधानप्रतिपन्नार्थः कविमार्गं मृगयितुं गुरुकुलमुपासीत । आहार्य-बुद्धेस्तु द्वयमप्रतिपत्तिः सन्देहश्च । स खल्वप्रतिपन्नमर्थं प्रतिपत्तुं सन्देहं च निराकर्तुमाचार्यानुपतिष्ठेत् । दुर्बुद्धेस्तु सर्वत्र मतिविपर्यास एव । स हि नीलीमेचकितसिचयकल्पोऽनाघेयगुणान्तरत्वात्तं यदि सारस्वतोऽनु-भावः प्रसादयति तमौपनिषदिके वदयामः । काव्यकर्मणि कवेः समाधिः

विवेचनसामर्थ्यात् । तन्मनः, एकमुखोदयम् एकं केवलं मुखं प्रधानमुदय उत्कृष्टं भवति यस्मिन् । तत् तत्त्वं सिद्धान्तमिति यावत् अभिनिविशतेऽध्यवस्यति निश्चि-नोति । अभिनिविशश्चेति तत्त्वस्य कर्मत्वम् । वृद्धोपासनया धीगुणा वर्द्धन्ते वृद्धाश्च ते बुद्धि रूपावयन्ति, इति भावः ।

ॐ ताभ्यामिति ॥ बुद्धिमदाहार्यबुद्धिभ्यां विपरीतो दुर्बुद्धिः । एवं त्रिविधानां तेषां क्रियाभेदं दर्शयति—ॐ तत्रेति ॥ प्रतिपत्तिर्ज्ञानम् । ॐ सकृदिति—एकवारक-यनेनैव ज्ञातार्थः । मृगयितुमन्वेषयितुम् । उपासीत सेवेत । अप्रतिपत्तिरज्ञानम् । सन्देहः शङ्का । अज्ञातं ज्ञातुम् । शङ्कां निराकर्तुं दूरीकर्तुम् । उपतिष्ठेत् सेवेत । नीलीमेचकौ । तौ सञ्जातौ यस्मिन् असौ नीलीमेचकितः एवम्भूतः यः सिचयस्त-सदृशः । ॐ अनुभाव इति ॥ सरस्वत्यास्तेजः । प्रसादयति अनुगृह्णाति । ॐ काव्येति—काव्यक्रियायां कवेः समाधेरेव व्यापारः । इति श्यामदेवः । एतन्नामा कश्चिदाचार्यः । तदुक्तम्, मनसि सदा सुसमाधिनि विस्फुरणमनेकधाभिधेयस्य ।

संगति यथावस्थित वस्तु जानने के लिए बुद्धिरूपी ज्योति को विशद करती है । पीछे मन को ऊहापोहक्रिया में चतुर कर देती है । चतुर हो जाने से वह (मन) सिद्धान्त का निश्चय कर सकता है ।

इन दोनों से विपरीत बुद्धि वाला दुर्बुद्धि होता है । उनमें बुद्धिमान् को ज्ञान होता है । वह एक बार कहने से ही अर्थ को समझ जाता है, अतः उसे कवियों की शैली अन्वेषण करने के लिये गुरुकुल की उपासना करनी चाहिए । आहार्यबुद्धि को संदेह और अज्ञान दोनों रहते हैं इसलिए संदेह दूर करने और अज्ञात पदार्थ को जानने के लिए उसे आचार्यों की उपासना करनी चाहिए । दुर्बुद्धि का सब जगह मतिविपर्यास ही रहता है । उसकी बुद्धि धूपछाया वज्र की तरह होती है । अतः उसमें गुणान्तर का आधान नहीं हो सकता ।

परं व्याप्रियते' इति श्यामदेवः । मनस एकाग्रता समाधिः । समाहितं चित्तमर्थान्पश्यति, उक्तञ्च—

‘सारस्वतं किमपि तत्सुमहारहस्यं यद्गोचरं च विदुषां निपुणैकसेव्यम् । तत्सिद्धये परमयं परमोऽभ्युपायो यच्चेतसो विदितवेद्यविधेः समाधिः ॥’

‘अभ्यासः’ इति मङ्गलः । अविच्छेदेन शीलनमभ्यासः । स हि सर्व-
गामी सर्वत्र निरतिशयं कौशलमाधत्ते । समाधिरान्तरः प्रयत्नो बाह्यस्त्व-

इति । समाधेः स्वरूपं कथयति—मनस इति॥ मनसः चित्तस्य एकाग्रता बाह्यार्थनिवृत्तिः समाधिरवधानम् । बहिरिन्द्रियव्यापारविरामान्मनसो बाह्यार्थानु-
परक्तिर्भवति । सैव समाधिपदव्यपदेश्या ।

समाधानस्य फलं कथयति—समाहितमवहितं चित्तमर्थान्पश्यति अभिनवपदा-
र्थान् अप्रतिबन्धमुल्लिखतीत्यर्थः । प्राच्याचार्यमतं प्रमाणयति—उक्तं चेति ।

सारस्वतमिति । यत्तत्त्वं विदुषां देवतुल्यानामित्यर्थः । विद्वांसो हि देवा इति
स्मृतेः । गोचरं विषयम् । तेषामेव गम्यमिति भावः । च पुनः निपुणेन देवलं सेव्य-
मस्ति । तत्प्रसिद्धं सुमहारहस्यं किमप्यनिर्वचनीयं सारस्वतं सारं वर्तते इति शेषः ।
तस्य सारस्वतसारस्य सिद्धये प्राप्तये अयं परमः, अयमेव । परमिति मान्तमव्ययमेव-
कारार्थम् । परमः पराकाष्ठापन्नः अभ्युपायो हेतुः । यत् विदितो वेद्यस्य विधिर्येन
तस्य चेतसो मनसः समाधिरवधानम् ।

काव्यकर्मणि परमतं दर्शयति—अभ्यास इति॥ अभ्यासः काव्यकर्मणि
व्यापारः । मङ्गलो वात्स्यायनसूत्रोपरि काव्यकर्ता जयमंगलः । अभ्यासलक्षणं
वक्ति अविच्छेदेति॥ सततं प्रवृत्तिः काव्यविच्छिन्नयाऽभ्यासः । अभ्यासप्रयोजन-
मभिधत्ते—स स हीति॥ स हि अभ्यासः सर्वगामी सर्वत्र कर्मणि निरतिशयं
कौशलं चातुर्यमाधत्ते ।

समाधिर्वा अभ्यासो वा न काव्यस्य साधारणकरणम् । किन्तु शक्तिमुपकृत्यैव
साक्षात् शक्तिरेवेति अभिप्रायवानाह—समाधिरिति॥ समाधिरान्तरो मानसिकः.

अगर वह बुद्धिमान् हो सकता है तो सरस्वती के प्रसाद ही से हो सकता है । सरस्वती
का प्रसाद कैसे प्राप्त होवे इस बात को औपनिषदिक अधिकरण में कहेंगे ।

काव्यकर्म में कवि की समाधि ही मुख्य व्यापार है । ऐसा श्यामदेव का मत है । मन
की एकाग्रता को समाधि कहते हैं । क्योंकि सावधान चित्त हो अर्थों का ज्ञान कर सकता
है । जैसा कि कहा है—

जिस तत्त्व को विद्वान् ज्ञेय समझ सकते हैं और जिसकी सेवा (अभ्यास) निपुण

भ्यासः । तावुभावपि शक्तिमुद्भासयतः । 'या केवलं काव्ये हेतुः' इति यायावरीयः । विप्रसृतिश्च सा प्रतिभाव्युत्पत्तिभ्याम् । शक्तिर्कृत् के हि प्रतिभाव्युत्पत्तिकर्मणी । शक्तस्य प्रतिभाति शक्तश्च व्युत्पद्यते । या शब्द-प्राप्तमर्थसार्थमलङ्कारतन्त्रमुक्तिमार्गमन्यदपि तथाविधमधिहृदयं प्रतिभासयति सा प्रतिभा । अप्रतिभस्य पदार्थसार्थः परोक्ष इव, प्रतिभावतः

अभ्यासस्तु बाह्यः प्रयत्नः । तावुभौ समाध्यभ्यासौ अपि शक्तिं कविस्वबीजभूतां कार्यकल्पनीयां कांचिद्भासनामुद्भासयतः उत्तेजयतः । काव्ये सैव शक्तिरेव हेतुः । इति स्वभावतो दर्शितः प्रतिभाव्युत्पत्तिभ्यां चास्याः शक्तेः विप्रसृतिः वृद्धिः । 'प्रवृद्धप्रसृते' इत्यमरः । पाठविकल्पो वर्तते । विप्रसृतिश्चास्याः प्रतिभाव्युत्पत्तिभ्यामिति । विप्रसृतिश्च सा प्रतिभाव्युत्पत्तिभ्याम् ।

अथवा । भासां भेदं प्रदर्श्य शक्तेरन्यतोऽपि भेदं दर्शयति । ॐ विप्रसृतिरिति ॐ सा शक्तिः, प्रतिभा च व्युत्पत्तिश्चेति ताभ्यामपि विप्रसृतिर्भिन्ना । चोप्यर्थे । दृष्टान्तेन विवेकेन वा भेदमुपपादयति शक्तीति । प्रतिभाव्युत्पत्ती क्रिये शक्तिजन्ये । कथं तज्जन्यत्वं तस्या इत्यत आह ॐ शक्तेति ॐ । शक्तः शक्तिमान् व्युत्पद्यते लोकशास्त्र-काव्येषु निपुणो भवति । शक्तिमतः शक्तस्य प्रतिभाति काव्यघटनानुकूलशब्दार्थोपस्थितिर्जायते ।

प्रतिभां व्यनक्ति—या काचनानिर्दिष्टनाम्नी शब्दार्थसमूहमलङ्कारसिद्धान्तं तज्जियमं वान्यदपि तादृशमुक्तिमार्गं भणितप्रकारम् । अधिहृदयम् हृदये प्रतिभासयति समुद्भावयति सा प्रतिभा । अस्याः प्रयोजनमभिधत्ते—ॐ अप्रतिभेति ॐ । प्रतिभादतिद्वयस्य पदार्थसमूहः प्रत्यक्षोऽपि अप्रत्यक्षः । तद्युक्तस्य तु अपश्यतोऽपि चर्मचक्षुषेति शेषः । ज्ञानदृष्ट्या तु पश्यत्येव । अन्यथा अक्षुणोः प्रतीतिप्रत्यक्षत्वव्याघातः स्यात् । प्रत्यक्ष इव परोक्षवृत्तिविषयोऽपि साक्षादिवेत्यर्थः । अत्रार्थे दृष्टान्त-

लोग किया करते हैं ऐसा कोई अत्यन्त गूढ़ सरस्वती का तत्व है । उसकी प्राप्ति के लिए विदितवेष चिन्त का समाधिस्थ होना ही केवल एक उपाय है ।

जयमंगल का मत है कि काव्य में अभ्यास ही उत्तम व्यापार है । सतत प्रवृत्ति को अभ्यास कहते हैं । वह सभी विषयों में निरतिशय कौशल करता है । समाधि आन्तर प्रयत्न है और अभ्यास बाह्य प्रयत्न है । ये दोनों शक्ति के उद्भावक हैं । ग्रन्थकार अपना मत प्रकट करते हैं । शक्ति ही काव्य का कारण है । वह प्रतिभा और व्युत्पत्ति से भिन्न है । प्रतिभा और व्युत्पत्ति शक्ति से पैदा होती हैं क्योंकि शक्तिसम्पन्न ही को पदार्थ प्रतिभात होता है । और शक्त ही व्युत्पन्न होता है । जो शब्दग्राम, अर्थसमूह, अलंकार सिद्धान्त और उक्तिमार्ग इनको हृदय में प्रतिभासित करे उसको प्रतिभा कहते हैं ।

पुनरपश्यतोऽपि प्रत्यक्ष इव । यतो मेधाविरुद्रकुमारदासादयो जात्यन्धाः कवयः श्रूयन्ते । किञ्चन महाकवयोऽपि देशद्वीपान्तरकथापुरुषादिदर्शनेन तत्रत्यां व्यवहृतिं निबध्नन्ति स्म । तत्र देशान्तरव्यवहारः—

‘प्राणानामनिलेन वृत्तिरुचिता सत्कल्पवृक्षे वने
तोये काञ्चनपद्मरेणुकपिशो पुण्याभिषेकक्रिया ।
ध्यानं रत्नशिलागृहेषु विबुधस्त्रीसन्निधौ संयमो
यत्काङ्क्षन्ति तपोभिरन्यमुनयस्तस्मिंस्तपस्यन्त्यमी ॥’

यति—यति इति । यतो मेधाविप्रभृतयो जात्यन्धा अत एवापश्यन्तः कवयो लोकोत्तरवर्णनानिपुणाः श्रूयन्ते ।

किञ्चेति । दर्शनेन ज्ञानेन । व्यवहृतिमाचरणपद्धतिम् । चर्मचक्षुषा दर्शनं न सापेक्षम् । तद्दर्शनस्य जात्यन्धेषु कविषु तथा महाकविकृतदेशद्वीपान्तरादि-व्यवहारवर्णनेषु चाभावाद्द्वयभिचारः । दिव्यदर्शनवतां तु तेषां सकलं जगत् प्रत्यक्षम् । एतदेवोदाहरणं दर्शयति—तत्रेति । कविना निबद्ध इति ।

प्राणानामिति । शाकुन्तले सुरकार्यं निर्वर्त्य प्रत्यागच्छतो दुष्यन्तस्य मारी-चाश्रमदर्शनेन जातविस्मयस्योक्तिः ।

सत्कल्पवृक्षेऽपि वने यत्र सङ्कल्पमात्रेण मनोरथानां सिद्धिर्भवति तस्मिन् । तेषामपि वने वृक्षसमूहे । एकस्यापि सद्भावे सकलेऽसिद्धिर्भवति किम्पुनः समूह-स्यास्तित्वे । तत्रापि उचिता ‘शरीरमाद्यं खलुधर्मसाधनमि’ति कृत्वा शरीरधारणा-र्थमवश्यकत्तव्या न तु राजादिवद्यथेष्टम् । तत्रापि प्राणानां वृत्तिः न तूपभोगः । अनिलेन वायुना न तु कल्पवृक्षोत्थापितदिव्यवस्तुना । संप्राप्त्यामृतादिद्वारा तु दूरापेता । काञ्चनपद्मानां रेणुभिः कपिशो पिङ्गवर्णे तोये धर्मार्थम् । न तु स्त्रीभिः साकं क्रीडार्थम्, अभिषेकक्रिया त्रैकालिकस्नानविधिः । रत्नशिलातलेषु ध्यानं न तु तत्त्वेन तत्र क्रीडादिकम् । आधारमात्रपर्यवसितत्वात् । विबुधानां स्त्रियस्तासां सन्निधौ संयमः इन्द्रियाणि विरम्य बाह्यार्थानुपरक्तिः । अन्यसन्निधावेव संयमो न

प्रतिभाशून्य के लिए यावत्पदार्थं परोक्ष हैं । किन्तु प्रतिभासम्पन्न नहीं देखता हुआ भी देखता है । क्योंकि मेधावी, रुद्र और कुमारदास प्रभृति जात्यन्ध कवि सुने जाते हैं । और महाकवि भी देशान्तर, द्वीपान्तर और कथापुरुष के समक्ष लेने से उनके व्यवहारों का निबन्धन कर देते हैं ।

उनमें देशान्तर व्यवहार जैसे—श्रेष्ठ कल्पवृक्षों के वन में वायु के द्वारा प्राणों की उचित वृत्ति, सुवर्ण पद्म के रेणुओं से कपिश जल में पवित्र अभिषेक क्रिया, रत्नशिला

द्वीपान्तरव्यवहारः—

‘अनेन सार्द्धं विहराम्बुराशेस्तीरेषु ताड्यवनमर्मरेषु ।

द्वीपान्तरानीतलवङ्गपुष्पैरपाकृतस्वेदलवा मरुद्भिः ॥’

कथापुरुषव्यवहारः—

‘हरोऽपि तावत्परिवृत्तघैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।

उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ॥’

सिद्धयति विशेषतः स्त्रीसन्निधौ ततोऽपि विबुधस्त्रीसन्निधौ, आश्चर्यं महदाश्चर्यम् यस्स्थानं तपोभिः काङ्क्षन्ति तपःकृत्स्नेनेच्छन्ति तस्मिन्स्थानेऽमी मारीचप्रभृतयः तपस्यन्ति तपश्चरन्ति । ‘कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वृत्तिचरोः’ इति क्यङ् । तपसः परस्मैपदं चेति परस्मैपदम् । अत्र सत्कल्पवृक्षादीनां कारणानां सद्भावेऽपि राजादि-समुचितोपभोगादिकार्याभावोक्तिरिति विशेषोक्तिः । सा च निमित्तस्य कल्पवृक्षा-दिविरुद्धानिलप्राणवृत्तिस्वाद्युक्तेरुक्तिरिति । मारीचाश्रमतपस्यारूपहेतुमतस्तपसो हेतोः स्पष्टमनभिधानान्निरतिशयतपःकरणोत्कर्षपर्यवसायी हेत्वलङ्कारो व्यंग्यः । अत्र कविना स्वनेत्राभ्यामदृष्टोऽपि स्वर्गीयविहारः कल्पनयोपनिबद्धः ।

द्वीपान्तरव्यवहारो यथा— ❀ अनेनेति ❀ । रघुवंशीयं पद्यम् । अत्र सुनन्दाद्वारा कलिङ्गनाथमुपवर्णयता कविना स्वाननुभूतः समुद्रतटीयद्वीपस्य व्यवहारः द्वीपा-न्तरे लवङ्गानां सद्भावः तत्सौरभभावितेन मरुता सुरतकालीनश्रमजन्यस्वेदानाम-पाकरणम् इत्यादिरूपो निबद्धः, तत्प्रतिभाया माहात्म्यम् ।

अनेन सार्द्धं ताड्यवनमर्मरेषु अम्बुराशेस्तीरेषु द्वीपान्तरानीतलवङ्गपुष्पैः मरु-द्भिरपाकृतस्वेदलवा सती विहरं क्रीडेति योजना सुगमा ।

काव्यपुरुषव्यवहारो यथा—हरोपीति । अत्र स्वप्नेऽपि त्रिलोचनमप्यनवलोक-

गृहों में ध्यान, देवाङ्गनाओं के पास संयम करना अत्यन्त ही आश्चर्य है । जिस स्थान की प्राप्ति के लिए अन्य मुनि तपस्या करते हैं उस स्थान में आप तपस्या करते हैं ।

यहाँ पर कवि ने अपने नेत्रों से नहीं देखा हुआ भी स्वर्गीय व्यवहार-कल्पना से रचना करके दिखा दिया है ।

द्वीपान्तर-व्यवहार-दर्शन का उदाहरण देते हैं—समुद्र के तीर पर—जहाँ ताड़ के शूक पत्रों की मर्मरध्वनि हो रही है—कलिङ्गनाथ के साथ विहार करो । वहाँ पर द्वीपान्तरोत्पन्न लवंग के पुष्पों से सुगन्धित पवन तुम्हारे सुरत चरित पत्नीनों को दूर करेगा ।

यहाँ पर कवि ने नहीं देखे हुए भी समुद्रतटीय द्वीप के व्यवहार का वर्णन अपनी कल्पना शक्ति से कर दिया है ।

आदिग्रहणात्—

‘तथागतायां परिहासपूर्वं सख्यां सखी वेत्रभृदाबभाषे ।

बाले व्रजामोऽन्यत इत्यथैनां वधूरसूयाकुटिलं ददर्श ॥’

सा च द्विधा कारयित्री भावयित्री च । कवेरुपकुर्वाणा कारयित्री ।
साऽपि त्रिविधा सहजाऽऽहार्यौपदेशिकी च । जन्मान्तरसंस्कारापेक्षिणी

यता किमुत तच्चेष्टां तथापि कविना उमामुखे तद्वलोकनजनितधैर्यस्खलनतया
साभिलाषलोचनव्यापारो हरस्योपनिबद्धः, स हि प्रतिभाप्रभावः ।

हरोपि चन्द्रोदयारम्भेऽग्नुराशिरिव किञ्चित्परिवृत्तधैर्यः न तु प्राकृतवदत्यन्त-
लुप्तधैर्यः, विग्वफलाधरोष्ठ उमामुखे विलोचनानि व्यापारयामास साभिलाषमद्रा-
क्षीदित्यन्वयः सुगमः ।

देशद्वीपादीत्यत्रादिग्रहणादाकारस्य प्रासङ्गिकस्योपनिबन्धनम् ।

तथागतायामिति । अत्रेन्दुमत्या अजविषयकाभिलाषदर्शनेन परिहसन्तीं सखीं
प्रत्यसूयया कुटिलदर्शनं कल्पनयोपनिबद्धं, तत्समसमयाभूतेन कविना ।

सख्या तथाभूतायां जातानुरागायां सस्यां ‘सखी वेत्रभृत्सुनन्दा हे आर्ये !
अन्यतो व्रजाम इत्याबभाषे’ । अथ वधूरेनामसूयया कुटिलं यथा तथा ददर्शति
सरलैव व्याख्या ।

इत्थं प्रतिभां समर्थं तस्या विकल्पान्दर्शयति ॥ सा चेति ॥ सा प्रतिभा द्विप्रकारा ।

कथा पुरुष-व्यवहार-वर्णनं का उदाहरण—जैसे चन्द्रोदय को देख कर समुद्र उद्वेलित
हो जाता है, वैसे ही भगवती, को देख कर महादेवजी भी धैर्यच्युत हो गए । और
उन्होंने विग्वफल को तिरस्कृत करने वाले ओष्ठ से सुशोभित भगवती के मुख को स्नेह-
दृष्टि से देखा ।

यहाँ पर कवि ने बिना देखी हुई भगवान् की चेष्टाओं का वर्णन किया है । देश-
द्वीपान्तर कथापुरुषादि पद में आदि पद हैं उससे और भी समझें जैसे आकार का
उदाहरण ।

सुनन्दा ने इन्दुमती का भाव अज की ओर आकृष्ट हुआ देख परिहास से कहा—
हे बाले ! आहूये । दूसरी ओर चलें, तब उस भाविनी वधू ने असूया के साथ कुटिल नेत्रों
से उसको देखा ।

यहाँ पर कवि ने तत्सामयिक नहीं होते हुए भी इन्दुमती के भाव का चित्र कल्पना
से खींच दिया है । इसलिये कवियों को चर्म वक्षुओं से देखना उतना अपेक्षित नहीं
जितना दिव्य दृष्टि से देखना आवश्यक एवं अपेक्षित है ।

कारयित्री और भावयित्री भेद से वह प्रतिभा दो तरह की है । जिससे कवियों का

सहजा । इह जन्मसंस्कारयोनिराहार्या । मन्त्रतन्त्राद्युपदेशप्रभवा औपदेशिकी । ऐहिकेन कियतापि संस्कारेण प्रथमां तां सहजेति व्यपदिशन्ति । महता पुनराहार्या । औपदेशिक्याः पुनरैहिक एव उपदेशकालः, ऐहिक एव संस्कारकालः । त इमे त्रयोऽपि कवयः सारस्वतः, आभ्या-

एका कारयित्री अपरा भावयित्री । कवेः काव्यकर्मणि साहाय्यमादधती प्रथमा । तामपि विकल्पयति *सापीति* । एता अपि संक्षेपविस्तराभ्यां लक्षयति । *जन्मान्तरेति* । या जन्मान्तरस्य संस्कारमपेक्षते सा प्रथमा सहजा स्वाभाविकी । इह जन्मनः संस्कारो योनिः कारणं यस्याः साऽऽहार्या उत्पाद्या । मन्त्रतन्त्रादीनामुपदेशेन उत्पाद्या औपदेशिकी । प्राच्यास्तु प्रतिभायाः सहजोत्पाद्येति द्वैविध्यं स्वोक्तुर्वन्त इत्यमूचुः ।

प्रतिभेत्यपरैकदिता सहजोत्पाद्या स च द्विषा भवति ।

पुंसा सहजातत्वादनयोस्तु ज्यायसी सहजा ॥

स्वस्यासौ संस्कारे परमपरं मृगयते यतो हेतुम् ।

उत्पाद्या तु कथंचिद् व्युत्पत्त्या जन्यते परया ॥

एषां मते उत्पाद्यायामेव आहार्योपदेशिकयोरन्तर्भावः ।

ननु एवं जन्मान्तरस्यादृष्टचरत्वादासां ज्ञानमेव दुर्लभमिति शङ्कमानमाह—
ऐहिकेनेति । या जन्मान्तरसंस्कारापेक्षिणी अपि एतज्जन्मनोऽप्येनापि संस्कारेणोद्बुद्धा तां प्रथमां सहजेति निर्दिशन्ति । या पुनः महता संस्कारेणोत्पद्यते सा आहार्येति व्यपदिश्यते ।

उपकार होता है वह कारयित्री प्रतिभा है । वह तीन प्रकार की है । एक सहजा, दूसरी आहार्या, तीसरी औपदेशिकी । सहजा वह होती है जो जन्मान्तर के संस्कार से पैदा होती है । और जो इस जन्म के संस्कार से पैदा होती है वह आहार्या होती है । और जो मन्त्र और तन्त्रादिक से पैदा होती है उसे औपदेशिकी कहते हैं ।

इस तरह तो यह जानना ही मुश्किल हो जायगा कि यह सहजा है और यह आहार्या है क्योंकि किसी के जन्मान्तर को किसी ने देखा नहीं है, इसलिए इनके भेदों की सफाई करते हैं । जो थोड़े परिश्रम से उत्पन्न होती है उसे सहजा और जो अधिक परिश्रम से उत्पन्न होती है उसे आहार्या कहते हैं । औपदेशिकी का तो यही जन्म उपदेश काल है और इसी जन्म में वह उद्बुद्ध होती है । इन्हीं प्रतिभाओं के अनुकूल कवि भी तीन तरह के होते हैं—सारस्वत, आभ्यासिक और औपदेशिक । जिसकी प्रतिभा जन्मान्तर संस्कार से प्रवृत्त होती है वह बुद्धिमान् सारस्वत कवि कहाता है और जिसकी भारती अभ्यास से

सिकः, औपदेशिकश्च । जन्मान्तरसंस्कारप्रवृत्तसरस्वतीको बुद्धिमान्सार-
स्वतः । इह जन्माभ्यासोद्भासितभारतीक आहार्यबुद्धिराभ्यासिकः । उप-
देशितदर्शितवाग्विभवा दुर्बुद्धिरौपदेशिकः । तस्मान्नेतरौ तन्त्रशेषमनु-
तिष्ठताम् । 'नहि प्रकृतिमधुरा द्राक्षा फाणितसंस्कारमपेक्षते' इत्याचार्याः ।
'न' इति यायावरीयः । एकार्थं हि क्रियाद्वयं द्वैगुण्याय सम्पद्यते । 'तेषां
पूर्वः पूर्वः श्रेयान्' इति श्यामदेवः ।

सिंहावलोकनवत् पूर्वोक्तान् कविप्रभेदान् सङ्गमयति । *त इम इति* । एवमुप-
दर्शितप्रतिभाभेदात् त इमे पूर्वोक्ताः कदयोऽपि त्रयः सारस्वताभ्यासिकौपदेशिक-
भेदात् । व्याचष्टे—*अन्मेति* । जन्मान्तरसंस्कारेण प्रवृत्ता सरस्वती यस्यासौ
बुद्धिमान् सारस्वतः । इह जन्मनोऽभ्यासेनोद्भासिता भारती यस्यासौ (उभयत्र
शेषे विभाषेति कप्) आहार्यबुद्धिराभ्यासिकः । उपदेशितैर्मन्त्रतन्त्रादिभिः दर्शितो
वाचां विभवो येन स दुर्बुद्धिरौपदेशिकः ।

ॐ तस्मादिति* । तस्मात् सारस्वताभ्यासिकौ यथायोग्यं बहुवपाभ्यासेन लब्ध-
सारस्वतप्रभावौ तस्मात् दुर्बुद्धेरितरौ तौ न तन्त्रशेषमनुतिष्ठताम् । उक्तार्थे पूर्वाचा-
र्यमतमुपस्थापयति ॐ नहीति॥ । निसर्गेण मधुरा द्राक्षा फाणितसंस्कारमर्द्धावर्ति-
तेजुरसप्रयोगम् । फाणितलक्षणमुक्तं भावप्रकाशे—

इक्षो रसस्तु यः पक्वः किञ्चिद्भाढो बहुदवः ।

स एवेवुविकारेषु ख्यातः फाणितसंज्ञया ॥ इति ॥

न अपेक्षते । इत्याचार्याः । स्वमतं दर्शयति—नेति । सारस्वताभ्यासिकौ
तन्त्रादिनानुतिष्ठतामिति यदुक्तं तच्च समीचीनम् । यतो हि एकार्थमुद्दिश्य कृतं
क्रियाद्वयं द्वैगुणभावमाघातुं शक्नोति ।

एतेषामुत्कर्षापकर्षौ परमतेन विचारयति । ॐ तेषामिति॥ । तेषां मध्ये पूर्वः पूर्वः
श्रेयान् औपदेशिकाभ्यासिकस्तस्माच्च सारस्वतः श्रेयान् । इति श्यामदेवः ।

उद्भासित होती है वह आहार्यबुद्धि आभ्यासिक कहाता है एवं उपदिष्ट मन्त्रादि से जिसने
वाग्विभव पाया है वह दुर्बुद्धि औपदेशिक कहाता है ।

यतः सारस्वत और आभ्यासिक ने थोड़े और अधिक प्रयास से सरस्वती के प्रसाद
को प्राप्त कर लिया है, अतः उनको तन्त्रादि की आवश्यकता नहीं है । क्योंकि स्वभाव
ही से मधुरा द्राक्षा फाणित-संस्कार की अपेक्षा नहीं करती है । ऐसा आचार्यों का मत
है । राजशेखर कहते हैं कि यह कथ्य ठीक नहीं है । क्योंकि यदि एक कार्य को दो तरह
से सिद्ध किया जाय तो और भी अच्छा है ।

यतः—

‘सारस्वतः स्वतन्त्रः स्याद्भवेदाभ्यासिको मितः ।

औपदेशिकविस्त्वत्र वल्गु फल्गु च जल्पति ॥’

‘उत्कर्षः श्रेयान्’ इति यायावरीयः । स चानेकगुणसन्निपाते भवति ।

किञ्च—

‘बुद्धिमत्त्वं च काव्याङ्गविद्यास्वभ्यासकर्म च ।

कवेश्वोपनिषच्छक्तिस्त्रयमेकत्र दुर्लभम् ॥

काव्यकाव्याङ्गविद्यासु कृताभ्यासस्य धीमतः ।

मन्त्रानुष्ठाननिष्ठस्य नेदिष्टा कविराजता ॥’

पूर्वपूर्वस्य श्रेयस्त्वे हेतुमुपन्यस्यति—यत इति॥ यतः सारस्वतः स्वतन्त्रः स्यात्, यथेच्छति तथाऽल्पं महत् सुन्दरं कर्तुं शक्तः । आभ्यासिको मितो, भवेत्, औपदेशिककविस्तु वल्गु सुन्दरं फल्गु निःसारं च जल्पति । कदाचिद् घुणाक्षरन्यायेन सुन्दरमितरथा तु निःसारमेव वल्गति । अतः पूर्वः पूर्वं श्रेयान् अधिकः ।

स्वमतं दर्शयति । ॥उत्कर्ष इति॥ उत्कर्षः अतिशयः श्रेयान् अतिप्रशस्यः । इति यायावरीयः । तस्य कारणं दर्शयति स चोत्कर्षश्च अनेकेषां गुणानां सन्निपाते संघाते भवति ।

किञ्चेति । गुणान्दर्शयति—॥बुद्धिमत्त्वमिति॥ काव्यस्य अङ्गिनीषु विद्यासु बुद्धिमत्त्वं नैपुण्यम्, अभ्यासकर्म च काव्यक्रियायामिति शेषः, कवेः जातिस्वादेकवचनम् । कवीनामुपनिषद्ग्रहस्यं शक्तिश्च । एतस्त्रयमेकत्र पुष्पे दुर्लभम् दुष्प्राप्यम् ।

॥काव्येति॥ काव्ये काव्याङ्गविद्यासु कृताभ्यासस्य मन्त्रानुष्ठाननिष्ठस्य धीमतो बुद्धिमतः कविराजता कविराजपदं नेदिष्टा समीपे वर्तते ।

॥कवीनामिति॥ तरतमभावादियं प्रसिद्धिः । यथा—

अब इनमें छोटे और बड़े का विचार करते हैं । श्यामदेव का मत है कि इनमें उत्तरोत्तर कवियों की अपेक्षा पूर्व पूर्व के उत्कृष्ट हैं, क्योंकि सारस्वत कवि स्वतन्त्र है वह जैसा चाहे वैसा कर सकता है और आभ्यासिक का विषय अल्प है । औपदेशिक कवि का प्रयत्न कभी अच्छा और कभी बुरा भी होता है ।

राजशेखर कहता है कि उत्कर्ष प्रशंसनीय है । वह उत्कर्ष अनेक गुणों की प्राप्ति से होता है ।

जैसा कहा है कि व्युत्पत्ति, अभ्यास और शक्ति इन तीनों का एक जगह होना दुर्लभ

कवीनां तारतम्यतश्चैव प्रायोवादः । यथा—

‘एकस्य तिष्ठति कवेर्गृह एव काव्य-

मन्यस्य गच्छति सुहृद्भवनानि यावत् ।

न्यस्याविग्धवदनेषु पदानि शश्वत्

कस्याऽपि सञ्चरति विश्वकुतूहलीव ॥’

सेयं कारयित्री । भावकस्योपकुर्वाणा भावयित्री । सा हि कवेः श्रम-
मभिप्रायं च भावयति । तथा खलु फलितः कवेर्व्यापारतरुः । अन्यथा

❀एकस्येति❀ । एकस्य कवेरौपदेशिकस्य काव्यं गृह एव स्वगृहभित्तावेव तिष्ठति । न कोपि तदादरबुद्ध्या पश्यति । अन्यस्याभ्यासिकस्य काव्यं सुहृद्भवनानि यावत् तद्भवनपर्यन्तं गच्छति तेषामेवानन्दजनकत्वात् । सर्वोपकारित्वजनसाधारणरमणीयत्वयोरभावाच्च । श्रुतिरमणीयतया मूर्खजनमारभ्याऽऽविदग्धानां आधुक्कानां वदनेषु पदानि न्यस्य तैः सादरं सेव्यमानं कस्य धन्यस्य काव्यं विश्वस्य दर्शने कुतूहली इव शश्वन्निरन्तरं सञ्चरति । रसास्वादेन तेषां शिरो घूर्णयद् भ्रमति । एवं यस्य काव्यं जनसाधारणप्राज्ञं विदग्धहृदयावजकं च भवति स एव कवि श्रेयान् नान्यः । तथा च त्रयाणां मध्ये कस्यापि भवेत्, नात्र सम्बन्धादिकं हेतुः ।

प्रतिपादितं दृष्टान्तेन स्पष्टयित्वा उपसंहरन्नाह—❀सेयमिति❀ सेयमुपदर्शितप्रकारा प्रतिभा कारयित्री ।

अन्यां व्युत्पादयति । भावकस्य सहृदयस्योपकारिका भावयित्री । तस्याः प्रयोजनमभिधत्ते । ❀सा हीति❀ । भावयित्री हि कवेः काव्यकर्तुः श्रमं शब्दयोजना-जन्यमायासम् । अभिप्रायं भावं च भावयति पर्यालोचयति । तथा भावयिष्या

है । क्योंकि जो मनुष्य बुद्धिमान् है और अभ्यासशील तथा मन्त्रादिकों के अनुष्ठान में लगा हुआ है उसके लिए कविराज पद नजदीक है ।

कवियों के उत्तम भाव से यह प्रायोवाद भी है कि एक ऐसे कवि हैं जिनका काव्य केवल घर ही में रहता है । कोई ऐसे हैं जिनका काव्य मित्रों की देहली तक जाता है । परन्तु ऐसा कोई बिरला ही महानुभाव है कि जिसका काव्य संसार के देखने में कुतूहली की तरह विद्वानों के मुखों पर अपने पद रख कर भ्रमण करता हो । यह सब कारयित्री प्रतिभा के भेद हुए ।

समालोचक का उपकार करनेवाली प्रतिभा भावयित्री कहलाती है । उसी के द्वारा भावक, कवि के परिश्रम और अभिप्राय को समझ सकता है । उसी से कवि का काव्यवृक्ष फूलता है । अन्यथा वह वृक्ष वन्ध्य हो जाता है ।

सोऽवकेशी स्यात् 'कः पुनरनयोर्भेदो यत्कविर्भावयति भावकश्च कविः'
इत्याचार्याः । तदाहुः—

‘प्रतिभातारतम्येन प्रतिष्ठा भुवि भूरिधा ।

भावकस्तु कविः प्रायो न भजत्यधमां दशाम् ॥’

‘न’ इति कालिदासः । पृथगेव हि कवित्वाद्भावकत्वं, भावकत्वाच्च कवित्वम् । स्वरूपभेदाद्विषयभेदाच्च । यदाहुः—

कवेर्व्यापारतरुः काव्यं फलितो भवति । अन्यथा भावयित्र्या अभावे स कदेर्व्या-
पारतरुः काव्यरूपोऽवकेशी स्यात् वन्ध्यो भवेत् । अफलः । इति यावत् ।

कारयित्रीभावयित्र्यौ व्याख्याय प्रसङ्गात् तदाश्रयौ भेदपूर्वं व्यञ्जयितुं परमतं
दर्शयति—॥ कः पुनरिति॥ । अनयोः कविभावकयोः कः पुनर्भेदः । नास्ति कोपि
भेदः इति भावः । यतः कविरपि भावयति । भावकोपि कविः । इत्याचार्याः
प्राहुरिति शेषः । तदाहुरिति मतपोषकं पद्यमवतारयति ।

॥ प्रतिभेति॥ । भुवि प्रतिभायास्तरतमभावेन भूरिधा बहुप्रकारा प्रतिष्ठा
आस्पदम् (आस्पदं प्रतिष्ठायामिति पाणिनीयाः) भवति । भावकस्तु विचार-
शीलस्तु कविः प्रायः अधमां निकृष्टां दशाम् अवस्थां न भजति न प्राप्नोति ।

पूर्वविरुद्धमतं दर्शयति—॥ नेति॥ । कविभावकयोर्भेदोऽस्तीत्युक्तं तन्न इति
कालिदासः कथयति । तदेव स्पष्टयति—॥ पृथगिति॥ । कवित्वाद्भावकत्वं, पृथगेव
भावकत्वाच्च कवित्वं पृथक् । हेतूपन्यासं करोति—॥ स्वरूपेति॥ । यः कवते काव्यं
कुरुते स कविः । यस्तु काव्यानुशीलनाभ्यासवशाद्विशदीभूते मनोमुकुरे वर्णनीय-
तन्मयी भवनयोग्यहृदयसंवादभाक् स भावकः, इति स्वरूपभेदः । एकस्य शब्दार्थो
विषयः । अपरस्य रसास्वादो विषयः, इति विषयभेदः । तदुक्तम्—

सरस्वत्यास्तत्त्वं कविसहृदयाख्यं विजयताम् । इति ।

जो कविता भी करता है और भावक भी है और जो भावना भी करता है और कवि
भी है, तब इन दोनों में परस्पर क्या भेद है । अर्थात् कोई भेद नहीं है ऐसा आचार्यों का
मत है । जैसा कि कहा है—

प्रतिभा के ही कारण संसार में भिन्न भिन्न प्रकार की प्रतिष्ठा है । देखा गया है कि
जो कवि भावक होता है वह प्रायः अधम दशा का अनुभव नहीं करता है । इस तरह कवि
और भावक में भेद नहीं है ।

इसके विरुद्ध कालिदास कहता है कि कवि से भावक भिन्न है और भावक से कवि
भिन्न है । क्योंकि दोनों में परस्पर स्वरूपभेद है और विषयभेद है । जैसे कहा है—

‘कश्चिद्वाचं रचयितुमलं श्रोतुमेवाऽपरस्तां
कल्याणी ते मतिरुभयथा विस्मयं नस्तनोति ।
न ह्येकस्मिन्नतिशयवतां सन्निपातो गुणाना-
मेकः सूते कनकमुपलस्तत्परीक्षाक्षमोऽन्यः ॥’

‘ते च द्विधाऽरोचकिनः, सत्तृणाभ्यवहारिणश्च’ इति मङ्गलः । ‘कव-
योपि भवन्ति’ इति वामनीयाः । ‘चतुर्धा’ इति यायावरीयः मत्सरिणस्त-

यदाहुरिति प्रतिपादितेऽर्थे केषां पद्यं प्रमाणयति कश्चिदिति । कश्चित्कारयित्री
प्रतिभाविशिष्टः कविः वाचं शब्दरूपां वाणीं रचयितुमलम् योजयितुं समर्थः ।
अपरो भावयित्रीप्रतिभायुक्तः तां वाचं श्रुत्वा भावयितुमित्यर्थः समर्थः । किन्तु
उभयथा कारयित्रीभावयित्रीभयरूपेण स्थिता काव्यकर्तृतद्विवेकशालिनीति यावत्,
अत एव कल्याणी ते मतिर्बुद्धिः नोऽस्माकं विस्मयमाश्चर्यं तनोति । ईदृशीमलौ-
किकीं बुद्धिमनुभवन्तो वयं विस्मयामहे ।

विस्मयकारणमर्थान्तरन्यासेन दर्शयति—एक न हीति । हि यतः, एकस्मिन्
वस्तुनि अतिशयवतां सौत्कर्षाणां गुणानां सन्निपातः संघातो न भवत्येवेति सामा-
न्येन पूर्वोक्तविशेषसमर्थनम् । अत्रापि समर्थनाकाङ्क्षायां विशेषरूपमर्थान्तरं
न्यस्यति—एक इति । एक उपलः सौमेरवः पापाणः कनकं सूते सुवर्णमुत्पाद-
यति । अन्य उपलो निकषाद्रिभवः सुवर्णपरीक्षासमर्थः । अत्र पूर्वं विशेषसमर्थनाय
सामान्यस्योपादानं कृतं तस्यापि समर्थनापेक्षित्वे विशेषस्योपादानादत्र विकस्वरा-
लङ्कारः । ‘यस्मिन् विशेषसामान्यविशेषाः स विकस्वरः’ इति तल्लक्षणम् ।

एते चेति । ते भावकाः द्विविधाः, केचिदरोचकिनः, केचित् सत्तृणाभ्यवहा-
रिणो भवन्ति, इति मङ्गलः प्राह । एवंभूताः कवयोऽपि भवन्तीति वामनमतानुया-
यिनः । स्वमतं दर्शयति । चतुर्धा इति । केचिन्मत्सरिणः केचित्त्वाभिनिवेशिनः

कोई काव्य बनाने में समर्थ है और कोई समझने में समर्थ है । किन्तु तुम्हारे में
दोनों सामर्थ्य हैं, इससे हमको बड़ा आश्चर्य होता है । क्योंकि एक जगह अनेक उत्कृष्ट
गुणों का समुदाय नहीं होता है । जैसे—सुमेरु का पत्थर सोना ही पैदा कर सकता है,
उममें उसके खरे और छोटे पहचानने का सामर्थ्य नहीं है । और कसौटी में सोना परखने
की ही शक्ति है पैदा करने की नहीं ।

वे भावक दो तरह के होते हैं—एक अरोचकी और दूसरे सत्तृणाभ्यवहारी । ऐसे कवि
भी होते हैं ऐसा वामन का मत है । राजशेखर अपना मत प्रकट करते हैं । वे भावक
चार तरह के होते हैं—दो पहले के, जैसे और दो मत्सरी और तत्त्वाभिनिवेशी ।

स्वाभिनिवेशिनश्च । 'तत्र विवेकिनः पूर्वं तद्विपरीतास्तु ततोऽनन्तराः' इति वामनीयाः । 'अरोचकिता हि तेषां नैसर्गिकी, ज्ञानयोनिर्वा । नैसर्गिकीं हि संस्कारशतेनाऽपि वङ्गभिव कालिमानं ते न जहति । ज्ञानयोनौ तु समालोचकाः । पूर्वयोर्द्वयोरुत्तरयोः सङ्गत्या चतुर्धा ।

तेषामुत्कर्षापकर्षो दर्शयति स्वपरमताभ्याम्—ॐ तत्रेति ॐ । तत्र तेषां मध्ये पूर्वोऽरोचकिनो विवेकिनः, ततोऽनन्तराः सतृगाभ्यवहारिणोऽविवेकिनः, इति वामनीया वामनमतानुयायिनः ।

अयमभिप्रायः । इह द्वये कवयः संभवन्ति अरोचकिनः सतृगाभ्यवहारिणश्च । न रोचयति, न प्रीणयति, इति अरोचकः । (रुच्—गिच्—गुल्—तञ्जसमासः) एतन्नामा कश्चिद्दोगः । यस्मिन् सति भोजने प्रीतिर्न जायते, यथाकथंचिदास्वादितममृतमयमपि अन्नं मिष्टं न लगति । स येषामस्तीति तेऽरोचकिनः, अरोचकव्याधिशालिनः । इति वस्तुस्थितिः । कविषु तु सादृश्याद् भक्त्यास्य पदस्य प्रयोगः । अरोचकितया तेषामपि स्वरचिते मनोहरेऽपि पद्ये तुच्छत्वप्रत्ययः, परैः प्रशंसितेऽपि यावन्मदीयं पद्यं न कालिदासीयति न वा भवभूतीयति तावन्न मनःसस्तोपः । एवं पदविन्यासे रसः, एवं चालंकारो भवतीत्येव मतिरुदेति । इयं च मतिः विवेकाधीना । अत एवैते विवेकिनः । तृगमप्यपरित्यज्य सतृगम् । सतृगमभ्यवहरन्ति खादन्ति । सतृगाभ्यवहारिणः । एषां भोजने तात्पर्यं न तु मधुरामधुरविवेके । एवं हि ये च वा हेति पादपूरकाव्ययवटितपदयोजनैवात्मानमिद्रपदाधिष्ठितं मन्यमानाः रसादीन्न पर्यालोचयन्ति तस्य कारणमविवेकः । अत एवैतेऽविवेकिनः । इति ।

स्वमतं विवृणोति । ॐ अरोचेति ॐ । तेषां भावकानामरोचकिता नैसर्गिकी स्वाभाविकी, ज्ञानयोनिः ज्ञानकारणं वा । वाशब्दोऽत्र विकल्पार्थः । नैसर्गिक्यास्तु तस्याः संस्काराणां शतेनापि अपरित्यागः । यथा वङ्गाद्वातुविशेषात् शोधनमारगादिपुटपाकाद्यनेकेषां संस्काराणां कृतेऽपि कालिम्नः कृष्णिम्नस्त्यागो न भवति । तथा स्वाभाविकारोचकिताशालिनामपि पुंसां विद्वद्धुरीणैः समादृतेऽपि स्वादृते विषये चेतसोऽप्रत्यय एव ।

इनमें कौन उत्कृष्ट और कौन अपकृष्ट है । इस बारे में वामन का मत दिखाते हैं । इनमें पहले अरोचकी विचारशील हैं, और बाकी सतृगाभ्यवहारी अविवेकी हैं ।

अब इसके बारे में अपना मत दिखाते हैं । अरोचिकियों में अरोचकिता दो तरह की होती है । एक स्वाभाविकी दूसरी ज्ञानोत्पादिका । जैसे वंग धातु हजारों पुटपाक करने के नी अपनी कालिमा का त्याग नहीं कर सकता है वैसे ही वे भी स्वाभाविकी अरोचकिता

तस्यां विशिष्टज्ञेयवति वचसि रोचकितावृत्तिरेव' इति यायावरीयः । किञ्च सत्तृणाभ्यवहारिता सर्वसाधारणी । तथाहि—व्युत्पित्सोः कौतुकिनः सर्वस्य सर्वत्र प्रथमं सा । प्रतिभाविवेकविकलता हि न गुणागुणयोर्विभागसूत्रं पातयति । ततो बहु त्यजति बहु च गृह्णाति । विवेकानुसारेण हि बुद्धयो मधु निष्यन्दन्ते । परिणामे तु यथार्थदर्शी स्यात् । विभ्रमभ्रंशश्च निःश्रेयसं सन्निधत्ते । मत्सरिणस्तु प्रतिभातमपि न प्रतिभातं, परगुणेषु वाचंयमत्वात् । स पुनरमत्सरी ज्ञाता च विरलः । तदुक्तम्—

‘कस्त्वं भोः कविरस्मि काप्यभिनवा सूक्तिः सखे पठ्यतां

ज्ञानयोनौ ज्ञानकारणीभूतायां तस्यामरोचकितायां सत्यां तु विशिष्टप्रमेयवति वाक्ये रोचकितावृत्तिरेव' प्रेमपूर्वकव्यवहार एव । तद्ग्रहणे मनसि प्रीतिरूपद्यत एवेति भावः । इति राजशेखरः ।

द्वितीयां दर्शयति । ॥ सत्तृणेति ॥ सर्वजनसमानाधिकरणा । तथाहि दर्शयति । व्युत्पत्तिमिच्छोः सर्वस्याखिलस्य कौतुकिनः काव्यनिर्मितस्य चेष्टयतः सर्वत्र प्रथमं सा सत्तृणाभ्यवहारिता । प्रतिभायाः विवेकस्य विचारस्य च विकलता राहित्यं दोषगुणयोर्विभेजनकारि सूत्रं न पातयति, सत्यां च तस्यां गुणागुणविवेकं कर्तुमसमर्थो भवतीति भावः । ॥ तत इति ॥ ततस्तद्राहित्यादेव । निष्यन्दन्ते खावयन्ति । ॥ विभ्रमेति ॥ वैकल्यविध्वंसः कल्याणं समीपयति प्रापयति । ॥ मत्सरिण इति ॥ मत्सरोऽन्यशुभद्वेषः । सोऽस्यास्तीति तस्य । परगुणेषु परोत्कर्षेषु वाचंयमत्वात् । ॥ स इति ॥ स भावकः पुनर्विरलो योऽमत्सरी सन् प्रतिभासंपन्नो भवेत् ।

तदुक्तमित्युक्तार्थं प्रावादुकपद्यं प्रमाणयति—॥ कस्त्वमिति ॥ भोः ! कस्त्वम्,

को नहीं छोड़ सकते हैं । जिनकी ज्ञानोत्पादिका अरोचिकता है उनकी चित्तवृत्ति सुन्दर प्रमेय भाग पर रुचिकारिणी होती है और सत्तृणाभ्यवहारिता सर्वसाधारण गुण है; क्योंकि जो भी कोई व्युत्पन्न होने की चेष्टा करता है उसको पहले सभी जगह इसका आश्रय लेना पड़ेगा ।

जो प्रतिभाशून्य है वह दोष और गुणों का भेद नहीं कर सकता है । विवेक ही से बुद्धि माधुर्य की वृष्टि कर सकती है और परिश्रम का चिन्तन कर सकती है । संदेह के नष्ट हो जाने से कल्याण की प्राप्ति होती है ।

जो मनुष्य मत्सरी है उसको प्रतिभात हुआ भी पदार्थ प्रतिभात नहीं होता है । क्योंकि वह परगुणों को कहने के लिये अपनी वाणी को रोक लेता है । ऐसा मनुष्य मिरना बहुत दुर्लभ है जो मत्सरतारहित होकर विश्व हो ! कहा भी है—

दो आदमी परस्पर में बातचीत करते हैं । उनमें से कुछ पूछता है—तुम कौन हो ?

त्यक्ता काव्यकथैव सम्प्रति मया कस्मादिदं श्रूयताम् ।
 यः सम्यग्विविनक्ति दोषगुणयोः सारं, स्वयं सत्कविः
 सोऽस्मिन्भावक एव नास्त्यथ भवेद् दैवान्न निर्मत्सरः ॥'

नत्वाभिनिवेशी तु मध्येसहस्रं यद्येकस्तदुक्तम् —
 'शब्दानां विविनक्ति गुम्फनविधीनामोदते सूक्तिभिः
 सान्द्रं लेढि रसामृतं विचिनुते तात्पर्यमुद्रां च यः ।

कविरस्मि । प्रश्नः । हे सखे ! कापि अनिर्वचनीया रसभावभरिता अभिनवा अनालो-
 चितपूर्वा सूक्तिः मधुरार्थमयं काव्यं पठ्यतां निगद्यताम् । ॥ उत्तरयति ॥ मया
 सम्प्रति काव्यकथैव त्यक्ता । प्र० इदं काव्यकथापरित्यजनम् कस्मात् । उ० श्रूय-
 ताम् । यः स्वयं सत्कविः सन् । दोषश्च गुणश्चेति तयोः । यद्यप्यभ्यर्हितत्वाद् गुणा-
 नामेव प्राङ् निर्देशः कर्तुं समुचितः तथापि 'इष्टानुवर्तनात्कुर्यात्प्रागनिष्टनिवर्तनम्'
 इति नीत्या गुणादानात्पूर्वं दोषसमीक्षैव कविना कर्तव्येति सूचयितुं प्रथमतो दोषस्य
 परतो गुणस्य उपादानं कृतम् । यत उक्तं च 'स्याद्दुः सुन्दरमपि श्वित्रेणैकेन दुर्भगम्'
 इति । दोषगुणयोः सारं सम्यक् विविनक्ति, निर्धारयति स एवंविधो भावकोऽस्मिन्
 जगति नास्त्येव । अभ्युपगम्योच्यते । अथ यदि कदाचित् भवेत् तदा निर्मत्सरः
 परगुणोत्कर्षसहिष्णुर्नास्ति । ॥ तत्त्वेति ॥ तत्त्वाभिनिवेशी समालोचकस्तु यदि
 सहस्रानां मध्ये कश्चिद्भवेत् तर्हि एकः ।

तदुक्तमिति दर्शयति । शब्दानामिति । यः शब्दानां गुम्फनविधीन्, विवि-
 नक्ति, इदं पदं यदि तत्र न्यस्येत् तर्हि सोऽत्रालङ्कारो रसो वा निपतेत्, अस्य
 निष्कासनेऽसौ दोषोऽपि निर्गच्छेत् । इत्यादि विचारयति । यः सूक्तिभिरामोदते ।
 'अहो अपूर्वा दृष्टिः !' इत्यादिप्रकारैर्हृष्यति । रसमेवामृतं सान्द्रं यथा स्यात्तथा
 लेढि आस्वादयति । तात्पर्यस्य मुद्रां किमर्थबोधनेच्छयेदं पदमत्र विन्यस्तं

उत्तर देता है—मैं कवि हूँ । प्र० अच्छा, कोई सुन्दर काव्य पढ़ो । उ० मैंने काव्यकथा
 छोड़ दी है । प्र० ऐसा क्यों किया ? उ० सुनो, जो गुण और दोषों की विवेचना करे
 और स्वयं भी सत्कवि हो ऐसा भावक इस संसार में है ही नहीं । अगर दैवात् कोई
 हो भी तो निर्मत्सरी नहीं । तत्त्वाभिनिवेशी हो तो, शायद हजारों में एक होता है ।
 जैसा कहा भी है—

जो शब्दों की रचनाशैली का विवेचन करे और जो सूक्तियों से प्रसन्न हो और
 जो रसरूपी अमृत का आस्वादन करे, तथा तात्पर्य का अन्वेषण करे, ऐसा विचारशील

पुण्यैः सङ्घटते विवेक्तुर्विरहादन्तर्मुखं ताम्यतां
 केषामेव कदाचिदेव सुधियां काव्यश्रमज्ञो जनः ॥
 स्वामी मित्रं च मन्त्री च शिष्यश्चाचार्य एव च ।
 कवेर्भवति ही चित्रं किं हि तद्यन्न भावकः ॥
 काव्येन किं कवेस्तस्य तन्मनोमात्रवृत्तिना ।
 नीयन्ते भावकैर्यस्य न निबन्धा दिशा दश ॥
 सन्ति पुस्तकविन्यस्ताः काव्यबन्धा गृहे गृहे ।

को वास्य भावः । इति विचिनुते मृगयते । विवेक्तुर्विरहस्तस्मात् विवेचका-
 भावात्परिज्ञातुर्दौर्लभ्यात् इति यावत् । मुखस्यान्तः अन्तर्मुखम् श्रोतुरभावे
 मुखादनिःसरणेन दुःखात्ताम्यतां ग्लायताम् केषामेव न तु सर्वेषां कदाचिदेव न तु
 सर्वदा पुण्यैर्न तु पुण्येन काव्यकरणे श्रमं जानातीति काव्यश्रमज्ञो जनः सङ्घटते
 संयुनक्ति ।

ॐ स्वामीति ॥ भावको निरन्तरकाव्यभावनापरिपक्वबुद्धिः कवेः स्वामी दोषाप-
 वादरक्षणात्, मित्रं सभादिषु गुणप्रख्यापनैरुपकारित्वात् । मन्त्री धीसाचिव्यकर-
 णात् । शिष्यः तद्विहितेषु जिज्ञासुत्वात् । आचार्यः, गुणागुणेषूपदेशकरणात् । ही
 चित्रमाश्रयम् । किन्तु, यत् कवेर्भावको न भवति ।

ॐ काव्येनेति ॥ तन्मनस्येव तिष्ठता काव्येन तस्य कवयितुः किम्फलं व्यर्थमेवे-
 त्यर्थः । यस्य निबन्धाः ग्रन्थाः भावकैर्द्वारा दश दिशः (नयतेर्द्विकर्मकत्वाद्
 द्वितीया) दशसु दिक्ष्वित्यर्थः । न नीयन्ते न प्राप्यन्ते ।

ॐ सन्तीति ॥ पुस्तकविन्यस्ताः लिपिरूपेण स्थिताः काव्यबन्धाः प्रबन्धाः गृहे
 गृहे प्रतिगृहं सन्ति । भावकानां मन एव निकषाख्यं शिलापट्टं तस्मिन् निकुटिताः

मनुष्य किसी भाव्यशाली विद्वान् को कदाचित् ही कोई मिलता है । अन्यथा विवेचक
 के बिना वे हृदय मसोस कर रह जाते हैं ।

भावक कवि स्वामी, मंत्री, मित्र, शिष्य और गुरु होता है । अर्थात् सभी
 कुछ होता है ।

उस काव्य से क्या फायदा जो केवल कवि के मन ही में रहे एवं जिसके निबन्धों को
 भावक लोग दशों दिशाओं में न पहुँचा दें । वह कवि नाममात्र का है ।

पुस्तक रूप में काव्यप्रबन्ध घर-घर में रखे हुए हैं । किन्तु भावकों के मनरूपी

द्वित्रास्तु भावकमनःशिलापट्टनिकुट्टिताः ॥
 सत्काव्ये विक्रियाः काश्चिद्भावकस्योल्लसन्ति ताः ।
 सर्वाभिनयनिर्णीतौ दृष्टा नाट्यसृजा न, याः ॥
 वाग्भावको भवेत्कश्चित्कश्चिद्धृदयभावकः ।
 सात्त्विकैराङ्गिकैः कश्चिदनुभावैश्च भावकः ॥
 गुणादानपरः कश्चिदोषादानपरोऽपरः ।
 गुणदोषाहृतित्यागपरः कश्चन भावकः ॥
 अभियोगे समानेऽपि विचित्रो यदयं क्रमः ।

खचित्तास्तु द्वित्रा एव द्वौ वा त्रयो वा न तु बहवः । ये भावकैः समादर्त्तव्या भवेयुः
 तेऽल्पा एव इति भावः ।

॥सत्काव्य इति॥ । भावकस्य काव्यबन्धान् भावयतो हृदये सत्काव्यमध्येऽपि
 ताः काश्चित् अत्यन्तं निभृताः काश्चन विक्रियाः विकाराः प्रादुर्भवन्ति लक्षयन्ति ।
 याः नाट्यसृजा ब्रह्मणापि आंगिकादिसर्वविधाभिनयनिर्णयकर्मण्यपि न दृष्टाः न
 पर्यालोचिताः ।

भावकानां विविधत्वं दर्शयति । ॥वागिति॥ । ॥गुणेति॥ । कश्चित् शब्दगुम्फ-
 नविधिपरामर्शकः । कश्चित् इदमस्य हृदयमिति विवेचकः । कश्चिदांगिकसात्त्विकानु-
 भावान् प्रदर्शयन् विचारको भवति । अथवा धान्येन धनवानितिवदभेदे तृतीया ।
 तेन सात्त्विकभावानामालोचकः । कश्चिद् गुणग्राही । कश्चित् पुरोभागी । कश्चिद्गु-
 णादानपुरःसरं दोषहानपरो भावको भवति ।

भावकानां विविधत्व औचित्तीं संभावयति । ॥अभीति॥ । अभियोगे अभिनिवेशे
 समानेऽपि यतोयं विचित्रः अन्यप्रकारक्रमः । एकस्मिन्नेव काव्ये नानापुरुषाणां नाना-

शिलापट्ट पर खुदे हुए तो शायद दो-तीन काव्यबन्ध हों तो हों ।

भावक को सत्काव्य में भी वे दोष दिखाई पड़ जाते हैं, जिन दोषों को सम्पूर्ण
 अभिनयों के निर्णय करने के समय में ब्रह्माजी भी नहीं देख सके !

कोई शब्दों की भावना करता है, कोई कवि के हृदय की टोह करता है और कोई
 सात्त्विकादि अनुभावों की आलोचना करता है ।

किसी की गुणों पर दृष्टि जाती है और किसी की दोषों पर और कोई भावक दोषों
 को छोड़कर गुणों को ग्रहण करता है ।

समान अभियोग रहने पर भी यह जो विचित्र क्रम दिखाई पड़ता है, इससे मालूम

तेन विद्वाः, प्रसादेऽत्र नृणां हेतुरमानुषः ॥
 न निसर्गकविः शास्त्रे न क्षुण्णः कवते च यः ।
 विडम्बयति सात्मानमाग्रहग्रहितः किल ॥
 कवित्वं न स्थितं यस्य काव्ये च कृतकौतुकः ।
 तस्य सिद्धिः सरस्वत्यास्तन्त्रमन्त्रप्रयोगतः ॥
 यदान्तरं वेत्ति सुधीः स्ववाक्यपरवाक्ययोः ।
 तदा स सिद्धो मन्तव्यः, कुकविः कपिरेव वा ॥'

भावाः स्फुरन्ति । तेन हेतुना विद्वाः । अत्र प्रसादे प्रसन्नतायां नृणाममानुषोऽलौकिको हेतुः । कस्यचिद्दोषे दृष्टिः, कस्यचिद्गुणे पक्षपातः, कस्यचन रसे भावावेशः, कस्यचनालंकारे धारणा भवति । अतः सहृदयानां प्रसन्नतायाः कारणमलौकिकमेव ।

कवित्वं न सुलभमिति निर्दिशति । न निसर्गेति॥ यस्य प्राक्तनवासनाख्यम् प्रतिभानं नास्ति, न च शास्त्रे क्षुण्णः अर्थात् ध्रुतं निर्मलं नास्ति । स आग्रहे ग्रहिलो हठी आत्मानं विडम्बयति वञ्चयति ।

तर्हि कथं तस्य सिद्धिरित्याह । प्राक्तनवासना नास्ति, काव्यं कर्तुं ज्ञातुं चेहते । तस्य सारस्वतानुभावात् सिद्धिः । सोऽनुभावस्तन्त्रमन्त्राणामनुष्ठानाद् भवति ।

यदंति । यदा सुधीर्विद्वान् स्ववाक्यपरवाक्येषु स्थितानां पदानामन्तरं विभेदं वेत्ति । तदा स सिद्धो मन्तव्योऽन्यथा कवयिता कुत्सित एव । अन्यथा स्वपरवाक्यवदकपदान्तरवेदनाभावे इत्यर्थः । वा अथवा कपिरेव । कपिर्यथा चापल्येन जडनया च स्वपरकृत्यविचारमूढो भवति तथैवायमपि स्वपरवाक्यान्तःपातिपदान्तरवेदनाभिशो भवति ।

होता है प्राणियों की प्रसन्नता का कारण अलौकिक है ।

जो न स्वाभाविक कवि है, और न जिसका शास्त्र निर्मल है, वह हठी अपनी विडम्बना करता है । ऐसे मनुष्य को यदि सिद्धि हो सकती है तो सरस्वती के तन्त्रमन्त्रादि के अनुष्ठान से ही हो सकती है ।

य विद्वान् को अपने और दूसरों के वाक्यों के पदों में अन्तर मालूम पड़ने लगे तब समझना चाहिए कि वह सिद्ध हो गया । अन्यथा वह कुत्सित कवि है वा कपितुल्य है ।

कारयित्रीभावयित्र्यावितीमे प्रतिभाभिदे ।

अथातः कथयिष्यामो व्युत्पत्तिं काव्यमातरम् ॥

॥ इति राजशेखरकृतौ काव्यमीमांसायां कविरहस्ये प्रथमेऽधिकरणे

शिव्यप्रतिभाव्याख्यानः चतुर्थोऽध्यायः ॥

इति प्रदर्शितमुपसंहरति । इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण इमे कारयित्रीभावयित्र्यौ प्रतिभाया भिदे भेदौ निरूपिते । अथानन्तरं यतो व्युत्पत्तिः काव्यकारणमतो मातृवदुपजीव्यां तां कथयिष्यामः निरूपयिष्यामः ।

इति आहिताग्निश्रीमधुसूदनशास्त्रिणः कृतौ मधुसूदनीविवृतौ चतुर्थोऽध्यायः ।

इस तरह प्रतिभा के कारयित्री और भावयित्री दो भेद हुए । अब इसके बाद काव्यमाता-व्युत्पत्ति का निरूपण करेंगे ।

इति बालक्रीडायां चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः

व्युत्पत्तिकविपाकाः ५

‘बहुज्ञता व्युत्पत्तिः’ इत्याचार्याः । सर्वतोदिक्काङ्क्षि कविवाचः ।

तदुक्तम्—

वैबुधपदमासीनो भवति कविर्यत्प्रसादतो भुवने ।

वाणीकलया कलितां व्युत्पत्तिं काव्यमातरं वन्दे ॥

पूर्वमिन्द्रध्याये ‘अथातः कथयिष्यामो व्युत्पत्तिं काव्यमातरम्’ इति प्रतिज्ञया अध्यायद्वयमैत्रीमासूच्य अनन्तरवक्तव्यत्वरूपावसरसंगत्या व्युत्पत्तिं निर्दिदिच्छु-
ग्रन्थकारः प्रसङ्गसंगत्या कविपाकौ निर्देच्यन् सूत्रमारचयति व्युत्पत्तीति । व्युत्प-
त्तिश्च कविश्च पाकश्च इति व्युत्पत्तिकविपाकाः भाष्योदाहरणैः क्रमशो व्याख्या-
स्यन्ते । इति सूत्रार्थः ।

पूर्वं विस्तीर्णा व्युत्पत्तिं दर्शयितुमाचार्याणां मतमाचिनोति । बहुज्ञतेति । बहु-
वस्तुपौर्वापर्यपरामर्शकौशलम् । इत्याचार्याः । समर्थयति । ॐ सर्वेति ॐ । हि यतः
कवीनां वाचः सर्वदिशि गमनशीलाः । सर्वविषयवर्णनकारिण्य इत्यर्थः ।

प्रथम अध्याय की समाप्ति में कह आये हैं कि अब यहां से काव्यमाता-व्युत्पत्ति का निरूपण करेंगे । अतः उसी के अनुसार सूत्र लिखते हैं ।

व्युत्पत्तिकविपाकाः । इस अध्याय में व्युत्पत्ति, कवि और पाक इनकी व्याख्या करेंगे ।

सबसे पहले व्युत्पत्ति की व्याख्या करते हैं ।^१ बहुज्ञता का नाम व्युत्पत्ति है । क्योंकि काव्य लोग बहुत से विषयों का वर्णन किया करते हैं । जब तक कवि लोग बहुत विषयों को नहीं जानेंगे तब तक उनका वर्णन नहीं कर सकते हैं । अतः बहुज्ञता का नाम व्युत्पत्ति है ऐसा आचार्यों का मत है जैसे कहा भी है—

१. रुद्रट ने अपने काव्यालङ्कार ग्रन्थ में दो तरह की व्युत्पत्ति बतलाई है । एक संक्षिप्त दूसरी विस्तृत । उन्हीं दोनों में से एक को आचार्य के नाम से तथा दूसरी को अपने नाम से यहां पर राजशेखर ने बतलाया है ।

‘प्रसरति’ किमपि कथञ्चन नाभ्यस्ते गोचरे वचः कस्य ।

इदमेव तत्कवित्वं यद्वाचः सर्वतोदिक्काः ॥’

‘उचितानुचितविवेको व्युत्पत्तिः’ इति यायावरीयः । ‘प्रतिभाव्युत्पत्त्योः प्रतिभा श्रेयसी’ इत्यानन्दः । सा हि कवेरव्युत्पत्तिकृतं दोषमशेषमाच्छादयति । तदाह—

तदुक्तमिति प्रकृतोपपादकं पद्यमुपन्यस्यति । ॥प्रसरतीति॥ । अभ्यस्ते शीलिते गोचरे विषये कथञ्चन कृच्छात् किमपि वक्तुं कस्य जनस्य वचो वाणी न प्रसरति प्रचलति । सर्वस्यापीति भावः । तत्प्रसिद्धं कवित्वमिदमेव, यद् वाचः सर्वविषयवर्णनकारिण्यः । सत्यामेव बहुज्ञतायां बहुविषयवर्णनसामर्थ्यं सम्पद्यत काव्ये च बहवो विषया दृश्यन्ते वर्णिताः । तामन्तरा कथं वर्ण्येरन् । अतो बहुज्ञतैव विस्तीर्णा व्युत्पत्तिरित्याचार्याणामाशयः ।

संक्षिप्तां तां दर्शयितुमिदानीं स्वमतं प्रस्तौति । ॥उचितेति । युक्तायुक्तविचारो इदं छन्द इदं पदमयं रसः अत्र उचितोऽनुचितो वेति विवेको व्युत्पत्तिः, इति यायावरकुलोत्पन्नो राजशेखरः । अत्र व्युत्पत्तिविषये आचार्यैः स्वग्रन्थे समासव्यासतया द्विविधः स्वाशयो लक्षितः । तत्र राजशेखरेण एकस्तद्वक्त्या दर्शितः । अन्यः स्वोक्त्या । तथा चेमौ तेषां श्लोकौ—

छन्दोव्याकरणकलालोकस्थितिपदपदार्थविज्ञानम् ।

युक्तायुक्तविवेको व्युत्पत्तिरियं समासेन ॥

विस्तरतस्तु किमन्यत्तत इह वाच्यं न वाचकं लोके ।

न भवति यत्काव्याङ्गं सर्वज्ञत्वं ततोऽन्यैषा ॥

प्रतिभाव्युत्पत्त्योस्तरतमभावं परमतेन दर्शयति—प्रतीति । उभयोर्मध्ये प्रतिभा श्रेयसी । इत्यानन्दः । आनन्दवर्द्धनाचार्यः । नामैकदेशे नामग्रहणम् । श्रेयस्त्वे हेतुमुपन्यस्यति ।

प्रतिभा हि वर्णनीयवस्तुविषयनूतनोल्लेखशालिता हि कवेः कवयितुरव्युत्पत्तिकृतमनिपुणताजन्यं दोषं संवृणोति । तदाहेति । प्रकृतसाधकं पद्यमुपन्यस्यति । तदा आनन्दवर्द्धनाचार्य इति शेषः ।

अभ्यस्त विषयों में कुछ भी कहने के लिए किस की वाणी प्रवृत्त नहीं हो सकती है अर्थात् सबकी वाणी प्रवृत्त हो सकती है । पर कवि उसी का नाम है जो सब विषयों का यथार्थ वर्णन कर सके ।

अब अपना मत प्रकट करते हैं । इस जगह यह पद या वाक्य या अलङ्कार या गुण उचित है और यह अनुचित है या इस विचार का नाम व्युत्पत्ति है । प्रतिभा और

‘अव्युत्पत्तिकृतो दोषः शक्त्या संव्रियते कवेः ।

यस्त्वशक्तिकृतस्तस्य भगित्येवावभासते ॥’

शक्तिशब्दश्चायमुपचरितः प्रतिभाने वर्तते । प्रतिभा यथा—

‘एतत्किं शिरसि स्थितं मम पितुः, खण्डं सुधाजन्मनो

लालाटं किमिदं विलोचनमिदं हस्तेऽस्य किं पन्नगाः ।

इत्थं क्रौञ्चरिपोः क्रमादुपगते दिग्वाससः शूलिनः

❀अव्युत्पत्तीति❀ । अव्युत्पत्तिकृतोऽव्युत्पत्तिजन्यः कवेर्दोषो दूषणम् शक्त्या प्रतिभया संव्रियत आच्छाद्यते । यस्तु दोषस्तस्य कवेः अशक्तिकृतः स भगित्येव भवित्येव अवभासते प्रतीयत इति ।

ननु प्रतिभां प्रस्तूय किमिति शक्येति अप्रस्तुतमुच्यते, इति शंकमानमाह—
❀शक्तीति❀ । अयं श्लोकस्थः शक्तिशब्दः प्रतिभाने प्रतिभायामुपचरितः लक्षणया प्रयुक्तो वर्तते । शक्तिशब्दस्य सामर्थ्यं रूढेः ।

उदाहृत्य दर्शयति—❀एतदिति❀ । दिग्वाससः शिवस्याभूषणादिविषये पार्वती-
गुहयोरुक्तिप्रत्युक्तिरूपं पद्यम् । मातरं पार्वतीं प्रति गुहस्य प्रश्नः । हे मातः ! मम
पितुः शिरसि स्थितं एतद् दृश्यमानं किमस्ति । उ० । सुधाजन्मनश्चन्द्रस्य खण्डम्
प्र० । इदं ललाटं (ललाटे स्थितम्) किम् । उ० । इदं विलोचनम् । प्र० । अस्य
हस्ते किम् । उ० । पन्नगाः सर्पाः । इत्थं क्रौञ्चरिपोर्गुहस्य प्रश्ने क्रमात् क्रमशः उपगते
शिरस्तः कटिपर्यन्तं प्राप्ते सति दिग्वाससो नग्नस्य शूलिनः वामकरेणोपरोध आच्छा-
दनम् । (अग्रे पुण्यजनविषये मा कदाचित्प्रश्नं कुर्यादिति बुद्ध्या क्रौञ्चरिपोर्मुखस्या-

व्युत्पत्ति में प्रतिभा अच्छी है । ऐसा आनन्दवर्द्धन का मत है । क्योंकि अव्युत्पत्ति से होने वाले दोषों को वह दबा देती है । जैसे कहा भी है—

अव्युत्पत्ति से होने वाले दोषों को शक्ति छिपा देती है किन्तु जो दोष शक्ति के न रहने से होते हैं, वे साफ प्रतीत होने लगते हैं । शक्ति पद यहां पर प्रतिभा में लाक्षणिक है ।

अव्युत्पत्तिजन्य दोषों को निवारण करने वाली प्रतिभा का उदाहरण देते हैं—
एतदिति ।

यहां पर पार्वती और कार्तिकेय का परस्पर संवाद है । का० पूछते हैं । पिताजी के मस्तक पर यह क्या है । उ० चन्द्र का खण्ड है । प्र० ललाट में क्या है । उ० नेत्र हैं । प्र० हाथ में क्या है । उ० सर्प है । इस तरह का० के बराबर प्रश्न करते रहने पर शक्ति होकर शायद किसी अङ्गविशेष के सम्बन्ध में प्रश्न न कर बैठे इसलिए नग्न महादेव ने उसके मुख को ढाँप दिया । पार्वती जी भगवान् का आशय समक

प्रश्ने वामकरोपरोधसुभगं देव्याः स्मितं पातु वः ॥

‘व्युत्पत्तिः श्रेयसी’ इति मङ्गलः । सा हि कवेरशक्तिकृतं दोषमशेष-
माच्छादयति । तथा हि—

‘कवेः संव्रियतेऽशक्तिर्व्युत्पत्त्या काव्यवर्त्मनि ।

वैदग्धीचित्तचित्तानां हेया शब्दस्य गुम्फना ॥’

च्छादनं शूलिना कृतम्) तेन सुभगं सुन्दरं देव्या गौर्याः स्मितमनुपलक्षितदशनो
हासः । ‘अदृश्यदशनो हासो मधुरः स्मितमुच्यते’ इत्युक्तेः । वो युष्मान् पातु ।

इदं व्युत्पत्तिजन्यदोषसंवारिकायाः शक्तेरुदाहरणम् । इदं तत्त्वम् अत्र कविना
प्रतिभावशात् हास्यानुगुणोर्थः कल्पितः, किन्तु शब्दैर्यथावत्प्रकाशयितुं न समर्थः ।
तथाहि वामकरेणोपरोधः शूलिना किमर्थं कस्य च कृतः इत्याद्यर्थस्य स्पष्टप्रतिपत्तये
आक्षेप एव शरणम् । एवमस्य कवेरव्युत्पत्तिः सहृदयचेतस्युद्वेगान्त्यपि शब्दैर्यथा-
पितार्थसौन्दर्यबलाच्चमत्कारान्तर्विलीना भवतीति ।

व्युत्पत्तिर्दोषवारिकेति पूर्वविपरीतं मतं निर्दिशति । *व्युत्पत्तिरिति* । शक्त्य-
पेक्षया व्युत्पत्तिर्निपुणता श्रेयसी सातिशया ।

हेतुं वदति । यतः सैव कवयितुरशक्तिकृतं दूषणमावृणोति । तथाहीति तदुपष्टम्भ-
कं पद्यमवतारयति—*कवेरिति* । काव्यमार्गे व्युत्पत्त्या कवयितुरशक्तिः अर्थानुकूल-
शब्दयोजनाऽसामर्थ्यं संव्रियते । तस्मात् । वैदग्धी चातुर्यम् । सा चित्ता सम्यग्ज्ञाता
यैरेवंभूतानि चित्तानि अन्तःकरणानि येषां तेषां परिचितचातुरीकाणाम् (कृत्यानां
कर्त्तरि वेति षष्ठी) तैरित्यर्थः । शब्दस्य गुम्फना हेया । यमकानुप्रासयोर्न विशेषा-
दरो विधेयः कविभिः, अर्थ एव विशिष्य प्रयतनीयम् । एतन्मतेऽर्थ एव चमत्कार-
स्तदग्रे शब्दगुम्फनमकिञ्चित्करम् । अत्र सुद्रितपुस्तकेषु शब्दार्थगुम्फनेति अर्थ-
घटितः पाठोऽपपाठ इतीषन्निमीलितलोचनैः सुधीभिर्विवेचनीयम् ।

कर हँसने लगी । इस तरह हँसती हुई पार्वती जी आप लोगों की रक्षा करें ।

जयमङ्गल कहता है कि व्युत्पत्ति अच्छी है । क्योंकि वह, शक्ति न रहने से होने
वाले दोषों को दबा देती है ।

काव्यमार्ग में अशक्तिजन्य दोष व्युत्पत्ति से दब जाते हैं इसलिए बुद्धिमानों को
चाहिए कि शब्दार्थ गुम्फन की तरफ विशेष ध्यान न दें । किन्तु व्युत्पत्ति ही के उपार्जन
के लिए विशेष ध्यान दें ।

१. यद्यपि हमने अपनी विवृति में शब्दार्थ की जगह शब्दस्य किया है और उसकी
व्याख्या भी उसी के अनुकूल ही है । तथापि वह भी एक कल्प है इसलिए सहृदय पाठकों
को जो उचित हो वही कर लें ।

व्युत्पत्तिर्यथा—

‘कृतः कण्ठे निष्को नहि किमुत तन्वी मणिलता

कृशं लीलापत्रं श्रेवसि निहितं कुण्डलमुचि ।

न कौशेयं चित्रं वसनमवदातं तु वसितं

समासन्नीभूते निधुवनविलासे वनितया ॥’

‘प्रतिभाव्युत्पत्ती मिथः समवेते श्रेयस्यौ’ इति यायावरीयः । न खलु

अशक्तिकृतदोषनिवारिका व्युत्पत्तिर्यथा—*कृत* इति । वासकसज्जाया वर्णन-
मिदम् । निधुवनविलासेऽनंगोत्सवविधौ समासन्नीभूते प्राप्ते सति । वनितया
उत्पन्नरागया स्त्रिया । ‘वनिता जातरागा स्त्री’ इति शब्दकल्पद्रुमः । कण्ठे निष्कोपि
न हि कृतः तन्वी मणिलता कर्त्तव्येति किमुत किं वक्तव्यम् । अलिङ्गनव्यवधान-
कारित्वात्तन्वी मणिलता अपि हृदये न धार्यते । कुण्डलं मुञ्चतीति तस्मिन्
कुण्डलमुचि कुण्डलरहिते । श्रेवसि कर्णे । जातित्वादेकवचनम् । कर्णयोरिति
यावत् । एकस्मिन् कर्णे भूषणधारणं न परं प्रतिकर्मविधिविरुद्धं सौन्दर्यविघातक-
मपि । चित्रं नानावर्णं कर्तुरम् । ‘चित्रं किमरिक्लमापशवलैताश्च कर्तुरे’ इत्यमरः ।
कौशेयं कृमिकोशोत्थं वसनमंशुकं न वसितं नावधारितं तु किन्तु अवदातं सितं
वसनं वसितम् । ‘अवदातः सितो गौरः’ इत्यमरः । इदं पद्यमशक्तिजन्यदोषसंवारि-
काया व्युत्पत्तेरुदाहरणम् । अयं भावः वासकसज्जायाः संभोगशृङ्गारवर्णने तदुचित-
कोमलवर्णोपन्यासो योग्यः । तथैव तस्य पुष्टिरन्यथा तत्पुष्टिर्वार्यते । तदेष दोषः
कारणान्तरैस्तिरोधीयेत तर्हि नास्तिकल्पः स्यात् । तथा चात्र, ‘तः क—’ इत्यत्र
जिह्वामूलीयस्य ‘ण्ठ’ इति मूर्धन्यस्य ‘त तन्वी’ इत्यत्र तकारस्य स्वानन्तर्यवर्ग-
तयाऽश्रव्यत्वस्य ‘त्र’ इति श्रुतिकदुत्वस्य शृङ्गारपरिपन्थ्योजोव्यञ्जकतया कवे
रसानुकूलनिर्माणाशक्तिः परिस्फुरन्त्यपि व्युत्पत्त्या तिरोधीयते ।

स्वमतं परिष्करोति—प्रतिभेति॥ । प्रतिभा च व्युत्पत्तिश्चेति ते प्रतिभा-
व्युत्पत्ती । मिथः परस्परं सङ्गते । आत्मनि समवायेन वर्त्तते उभे इति तात्पर्यार्थः ।
प्रतिभाव्युत्पत्ती सातिशये । इति यायावरकुलीनः । दृष्टान्तयति । ॥ न खल्विति॥

व्युत्पत्ति जैसे—यहां पर वासकसज्जा का वर्णन है । सुरत समय में वनिता ने कण्ठ
में निष्को भी नहीं धारण किया, मणिलता का तो कहना ही क्या । और कानों में कुण्डलों
को हटाकर अत्यन्त सूक्ष्म लीलापत्र पहन लिया, और अनेक वर्णमयी रङ्गीन रेशमी साड़ी
न पहन कर शुभ्र वस्त्र पहन लिया ।

अब अपना मत बतलाते हैं । प्रतिभा और व्युत्पत्ति मिली हुई श्रेयस्कर हैं क्योंकि

लावण्यलाभादृते रूपसम्पदृते रूपसम्पदो वा लावण्यलब्धिर्महते सौन्दर्याय । उभययोगो यथा—

‘जङ्घाकाण्डोरुनालो नखकिरणलसत्केसरालीकरालः

लावण्यलाभाद्विना रूपसम्पद् न महते सौन्दर्याय । रूपसम्पदो वा ऋते लावण्यलब्धिर्न महते सौन्दर्याय ।

अत्र लावण्यरूपसौन्दर्यशब्दाः यद्यपि लोके सामान्येन एकार्थ एव प्रयुज्यन्ते तथापि विशेषरूपेण भिन्नार्थका एव । तथाहि अवयवानां निर्दोषता वा भूषणयोगो वा न लावण्यपदार्थः । यतः काणादिदोषशून्यशरीरावयवयोगिन्यामप्यलंकृतायामपि लावण्यशून्येयमिति, अतथाभूतायामपि लावण्यामृतचन्द्रिकेयमिति सहृदयानां व्यवहारस्तस्मात् ।

मुक्ताफलेषु च्छायायास्तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते ॥

लावण्यातिरिक्तधर्मान्तरमेव रूपम् । यतः सत्यपि लावण्ये नात्र रूपसम्पदिति सहृदयानां व्यवहारः तस्मात् ।

अङ्गान्यभूषितान्येव केनचिद्भूषणादिना । येन भूषितवद् भान्ति तद्रूपमिति कथ्यते ॥ सतोरपि रूपलावण्ययोर्योर्नदृशः संस्थानमुग्धिमा इति सहृदयानां व्यवहारः परिस्फुटो दृश्यते तस्मात् ।

अङ्गप्रत्यङ्गकानां यः सन्निवेशो यथोचितम् ।

एवं शोभाकान्तिलङ्घादीनां प्रातिस्विकवैशिष्ट्येन भिन्नत्वं ज्ञेयम् ।

उभयजन्यदोषनिवारिकयोरुभययोर्योगः । यथा—ॐजङ्घाकाण्डेतिॐ । बाणभट्टकृते चण्डीशतके पद्यमिदम् । भर्तुर्महेश्वरस्य नृत्तानुकारे ‘पदार्थाभिनयो नृत्यं नृत्तं ताललयाश्रितम्’ इतिलक्षणकर्तनानुकरणे भवान्या अभिनव इदं प्रथमतया नृत्यप्रवृत्तः दण्डपादः ‘प्रसह्योर्ध्वीकृतः पादो दण्डपादोऽभिधीयते’, इत्युक्तलक्षणध्वरणः जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते । इति योजना । किंभूतः । निजा भवानीसम्बन्धिनी तनुरेव स्वच्छा लावण्यस्य वापी । अत्र तनोर्वापीत्वे लावण्यं जलं तत एवाग्रेऽम्भोजेत्युक्तिः । तस्यां सम्भूतं यदम्भोजं तस्य शोभां विदधत् विशेषेण धारयत् । दण्डपादस्याम्भोजत्वमुपपादयति । ॐजङ्घेतिॐ । जङ्घाकाण्डमेवोर्महान्नालो यत्र । नखकि-

लावण्य के बिना रूपसम्पत्ति सुन्दर नहीं प्रतीत होती है और रूपसम्पत्ति के बिना लावण्य शोभा नहीं देता है ।

दोनों के योग में उदाहरण जैसे—स्वामी महादेव के नृत्य के अनुकरण के समय अपने शरीररूपी स्वच्छ लावण्यवापी से पैदा हुए कमल की शोभा प्राप्त करने वाला

प्रत्यग्रालक्तकाभाप्रसरकिसलयो मञ्जुमञ्जीरभृङ्गः ।
भर्तुर्नृत्यानुकारे जयति निजतनुस्वच्छलावण्यवापी-
सम्भूताम्भोजशोभां विदधदभिनवो दण्डपादो भवान्याः ॥'

प्रतिभाव्युत्पत्तिमांश्च कविः कविरित्युच्यते । स च त्रिधा । शास्त्र-
कविः काव्यकविरुभयकविश्च । 'तेषामुत्तरोत्तरीयो गरीयान्' इति श्याम-
देवः । 'न' इति यायावरीयः । यथा स्वविषये सर्वो गरीयान् । नहि

रणा एव लसन्ति केसराणि तेषामाल्या पङ्क्त्या करालो नतोन्नतः । प्रत्यग्रस्यालक्त
कस्य तत्कालयोजितस्य जनुनो भानां कान्तीनां प्रसरा एव किसलयानि यस्य । मञ्जु-
मञ्जीरः सुन्दरपादभूषणमेव भृङ्गो यत्र सः । एवं सति उपमानधर्मस्याम्भोजशोभाया
दण्डपादे समारोपः समर्थितो भवति । तथा चात्र रूपकनिर्दर्शनयोः सम्भवः । किन्तु
यत्रारोपस्योपमानारोपस्वरूपत्वं तत्र रूपकम् । यत्र तु तदभावस्तत्र निर्दर्शना ।
यतः कविकल्पितोपमानेनापि बहुत्रोपमा दृश्यते । एवं चात्र निर्दर्शना तदुपपादकं तु
जह्वेति रूपकचतुष्टयम् । उभयदोषनिवारकोभययोगे दृष्टान्तः । इत्थमत्रावधेयम् ।
अत्र यद्यपि विपूर्वकस्य दधातेः करणे शक्त्या धारणे शक्त्यभावादवाचकत्वं दोषः
प्रधानक्रियान्वयिकारकपदार्थ एवान्वयः, इति नियमबलाद्दण्डपाद एव निजपदार्थ-
स्यान्वयः प्रतीयते न तु भवान्याम् । एवमत्राभवन्मतयोगो दोषः । तथापि कवयितुः
शक्तिव्युत्पत्तिभ्यां रूपकनिर्दर्शनान्तर्लीनाविव प्रतिभातः ।

प्रतिभेति । आभ्यां युक्त एव कवयिता कविरिति शब्दभाक् । तं विभजति ।
॥स च त्रिधेति॥ । तेषामुत्तममध्यमाधमत्वं परमतेन वक्ति । ॥तेषामिति॥ । स्वमतं
विशद्य दर्शयति । ॥नेति॥ । श्यामदेवेन यदुक्तं तत्र । कुत इत्यत आह—॥स्वविषय
इति॥ । स्वानुगुणे विषये सर्वः श्रेष्ठः । दृष्टान्तं प्रस्तौति । ॥यथेति॥ । राजहंसाः,

पार्वती का नूतन दण्डपाद अत्यन्त सुन्दर प्रतीत होता है । जिसमें जङ्घाकाण्ड ही मानो
बड़े बड़े नाल हैं । नखों की किरण मानो लसत्केशर हैं अत एव उनसे सुशोभित नूतन
लगाया हुआ महावर मानो किसलय है, मञ्जुमञ्जीर ही मानो भौरे हैं ।

प्रतिभा और व्युत्पत्ति वाला ही कवि कहाता है । वह कवि शास्त्रकवि, काव्यकवि और
उभयकवि भेद से तीन प्रकार का है । इसमें उत्तरोत्तर कवि श्रेष्ठ है । ऐसा श्यामदेव का
मत है । राजशेखर कहता है कि यही मत ठीक नहीं है । क्योंकि सब कोई अपने-अपने

राजहंसश्चन्द्रिकापानाय प्रभवति, नापि चकोरोऽद्वयः क्षीरोद्धरणाय । यच्छास्त्रकविः काव्ये रससम्पदं विच्छिनत्ति । यत्काव्यकविः शास्त्रे तर्क-
कर्कशमप्यर्थमुक्तिवैचित्र्येण श्लथयति । उभयकविस्तुभयोरपि वरीयान्य-
द्युभयत्र परं प्रवीणः स्यात् । तस्मात्तुल्यप्रभावावेव शास्त्रकाव्यकवी । उप-
कार्योपकारकभावंतु मिथः शास्त्रकाव्यकव्योरनुमन्यामहे । यच्छास्त्रसंस्कारः
काव्यमनुगृह्णाति शास्त्रैकप्रवणता तु निगृह्णाति । काव्यसंस्कारोऽपि शास्त्र-

‘राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः’, इत्युक्तलक्षणाः कौमुदीं पातुं न समर्थाः ।
किन्तु दकात् क्षीरोद्धरण एव तथैव प्रसिद्धिर्यथा—

‘हंसो यथा क्षीरमिवाम्बुमध्यात्’ । इति ।

नीरक्षीरविवेके हंसालस्यं त्वमेव तनुषे चेत् ।

विश्वस्मिन्नधुनाऽन्यः कुलव्रतं पालयिष्यति कः ॥ इति

चकोरोऽपि जलेभ्यः क्षीरोद्धरणाय न समर्थः । किन्तु चन्द्रिकामेव पातुं समर्थः ।
इत्येव प्रसिद्धिर्यथा—

चकोर्य एव चतुराश्चन्द्रिकापानकर्मणि ।

विनावन्तीर्न निपुणाः सुदृशो रतनर्मणि ॥ इति ।

उक्तत्रिविधकवीनां भेदं विवेचनापूर्वकं दर्शयति । ॥ यदिति ॥ यद्यतः । शास्त्र-
कविः काव्ये रससम्पदो विच्छेदं जनयति । यद्यतः काव्यकविः (वक्ष्यमाणाष्ट-
प्रकारस्वरूपः) शास्त्रे शास्त्रीयपदार्थप्रणयने कठिनमप्यर्थं कथनवैलक्षण्येन शिथि-
लीकरोति । उभयकविस्तु शास्त्रकाव्यकव्योः श्रेष्ठः, यदि स काव्ये शास्त्रे च परं
प्रवीणः स्यात् । एवं तौ तुल्यप्रभावावेव । किन्तु उपजीव्योपजीवकत्वं परस्परं
तयोरनुमोदामहे । यतः शास्त्रस्य संस्कारः काव्यं चारु करोति । केवलशास्त्रानुसा-
रित्वं तु काव्यचारुत्वस्य निग्रहं करोति । यदाह—

‘विद्वत्कवित्वमिव केकिरतं न रेजे’ । इति ।

विषय में उत्तम है । न राजहंस चन्द्रिकापान कर सकता और न चकोर ही जल और
दूध को अलग-अलग कर सकता है । जो शास्त्रकवि होता है वह काव्य में रस का
विच्छेद कर देता है । काव्यकवि शास्त्र में तर्क के कठिन पदार्थ को उक्तिवैचित्र्य से शिथिल
कर देता है । उभय कवि दोनों में श्रेष्ठ है अगर दोनों विषयों में प्रवीण हो । इस वास्ते
शास्त्रकवि और काव्यकवि दोनों बराबर हैं । उपकार्योपकारकभाव दोनों में परस्पर हम भी
मानते हैं क्योंकि शास्त्रसंस्कार काव्य को शुद्ध कर देता है और काव्यसंस्कार

वाक्यपाकमनुरुणद्धि काव्यैकप्रवणता तु विरुणद्धि । तत्र त्रिधा शास्त्र-
कविः । यः शास्त्रं विधत्ते, यश्च शास्त्रे काव्यं संविधत्ते, योऽपि काव्ये
शास्त्रार्थं निधत्ते । काव्यकविः पुनरष्टधा । तद्यथा—रचनाकविः, शब्द-
कविः, अर्थकविः, अलङ्कारकविः, उक्तिकविः, रसकविः, मार्गकविः,
शास्त्रार्थकविरिति । तत्र रचनाकविः—

‘लोलल्लाङ्गूलवल्लीवलयितवकुलानोकहस्कन्धगोलै-
गोलाङ्गूलैर्नदद्भिः प्रतिरसितजरत्कन्दरामन्दिरेषु ।

काव्यसंस्कारोऽपि शास्त्रीयावाक्यस्य पाकं परिणतिसौष्ठवं अनुरुणद्धि अनुवर्तते ।
काव्यमात्रज्ञानाधीनत्वं विरुणद्धि विपरिवर्तते । यदाह—

‘शास्त्रेषु अष्टाः कवयो भवन्ति ।’ इति ।

उक्तभेदभिन्नानपि प्रतिस्वं विकल्प्य दर्शयति—तत्रेति॥ । विधत्ते करोति ।
अपिशब्दस्य काव्ये अनुपङ्गः । काव्येऽपीत्यर्थः । शास्त्रार्थं तदीयप्रमाणप्रमेयविचारं
निधत्ते स्थापयति ;

अष्टधा अष्टप्रकारः । शब्दं सुप्तिङन्तपदमेव कवतेऽसौ शब्दकविः । मार्गो
रीतिः । क्रमश एतान् उदाहरति—तत्रेति॥ । रचनाकविः, उदाहरियते, इति सर्व-
त्रापि योज्यम् ।

लोलदिति॥ । येन राज्ञा, वेलां समुद्रस्येत्यर्थः । आलङ्क्य पण्डेषु पद्मादिसंघा-
तेषु ‘पण्डं पद्मादिसंघाते न स्त्री स्याद् गोपतौ पुमान्’ इति मेदिनी । गन्धवाहाः
वायवः, (‘धसनः स्पर्शनो वायुः गन्धवाहानिलाशुगाः’ इत्यमरः ।) प्रापिरे प्राप्ताः ।
कीदृशेषु पण्डेषु । लोलद् चंचलं यद् लाङ्गूलं तदेव वल्ली लता (‘वल्ली तु व्रततिर्लता’
इत्यमरः ।) तथा वलयितं वेष्टितं वकुलानोकहानां वकुलवृक्षाणां स्कन्धगोलम्
शाखामण्डलं यैस्तैः (‘अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधिस्तरो’ इत्यमरः
‘गोलं तु मण्डले प्रोक्तं गोलः स्यात्सर्ववर्त्तुले’ इति शब्दकल्पद्रुमः) । नदद्भिः शब्दं
कुर्वद्भिः गोलाङ्गूलवल्लीङ्गूलं येषां तैः, कृष्णवानरैः, (‘गोलाङ्गूलः कृष्णवानरः’ इति
राजनिघण्टुः ।) अत एव प्रतिरसितेन जरन्त्यः कन्दरा एव मन्दिराणि येषु तेषु ।
कीदृशा वायवः । उदण्डेषूपूजतेषु पिण्डीतगरेषु, (पिण्डीतगरः ‘खर्जूरविशेषः’ इति

शास्त्रवाक्य को रसवत् कर देता है । केवल शास्त्रानुसारिता वाक्य को नीरस कर देती है
और केवल काव्यानुसारिता अशुद्ध कर देती है । उनमें शास्त्र कवि तीन प्रकार का है ।
काव्यकवि आठ तरह का होता है ।

उन आठ तरह के कवियों में रचनाकवि का उदाहरण जैसे—उस राजा ने समुद्र
की वेला को पार करके कमलखण्डों में जलाशय की प्रसूतित कमलिनियों की सुगन्ध से

पण्डेषूहण्डपिण्डीतगरतरलनाः प्रापिरे येन वेला-
मालङ्घ्योत्तालतल्लस्फुटितपुटकिनीबन्धवो गन्धवाहाः ॥”

त्रिधा च शब्दकविर्नामाख्यातोभयभेदेन । तत्र नामकविः—

‘विद्येव पुंसो महिमेव राज्ञः प्रज्ञेव वैद्यस्य दयेव साधोः ।
लज्जेव शूरस्य मृजेव यूनो विभूषणं तस्य नृपस्य सैव ॥”

आख्यातकविर्यथा—

उच्चैस्तरां जहसुराजहृषुर्जगर्जुराजधिनरे भुजतटीनिकरैः स्फुरद्भिः ।
सन्तुष्टुवुमुमुदिरे बहु मेनिरे च वाचं गुरोरमृतसम्भवलाभगर्भाम् ॥”

शब्दकल्पद्रुमः ।) तरलनाः चञ्चलाः । पुनश्च कीदृशाः । उत्तालाः ये तज्ज्ञा जला-
शयाः, (‘तज्ज्ञो जलाशये’ इति मेदिनी ।) तेषु स्फुटिता विकसिता याः पुटकिन्यः
पद्मिन्यस्तासा बन्धवस्ताभिः सुगन्धयः (‘पुटकिनी पद्मिनी पञ्चलताचे’ इति हेमचन्द्रः) ।

॥ त्रिधेति ॥ । नामाख्यातोभयभेदेन शब्दकविस्त्रिप्रकारः । अत्र नामाख्या-
तार्थेति अर्थघटितः पाठोऽपपाठः । अर्थकवेः स्वतन्त्रं वक्ष्यमाणत्वात् । तत्र त्रिप्र-
कारकशब्दकविभेदानां मध्ये प्रथमो नामकविः । नाम केवलं संज्ञाशब्दं कवतेऽसौ
नामकविः । यथा ॥ त्रिधेति ॥ । स्पष्टम् । अत्र विद्याप्रभृतीनां संज्ञाशब्दानामेव संघ-
टना कृता । नान्येषाम् ।

आख्यातं तिङन्तं कवते रचयति यः स आख्यातकविः यथा । ॥ उच्चैस्तरामिति ॥ ।
अमृतस्य स्वनामप्रसिद्धस्य देवासुरैर्मथ्यमानसमुद्रादुत्थितद्रव्यविशेषस्य सम्भव
उत्पत्तिः, तस्य लाभो गर्भं यस्यास्ताम् । समुद्रमथनाद्भवद्भयोऽमृतलाभो भविष्य-
तीति साभिप्रायां गुरोर्बृहस्पतेर्वाचं श्रुत्वेति शेषः । शिष्टं स्पष्टम् । भुजतटानि करै-
रित्येव पाठः समीचीनः । मणिवन्धावधिपञ्चाङ्गुलीसमेतस्य हस्तस्याख्या कर इति,

मिश्रित वायु का सेवन किया, जो वायु ऊँचे-ऊँचे पिण्डखजूर को कैपा रही है और जिस
तट पर कन्दारारूपी मन्दिरों को बकुलवृक्ष के स्कन्धमण्डल को अपनी चञ्चल लांगूलरूपी
लता द्वारा वेष्टित करने वाले कृष्ण वानर अपनी प्रतिध्वनि से विशीर्ण कर रहे हैं ।

शब्दकवि भी नाम, आख्यात और उभय भेद से तीन प्रकार का है । जिस तरह पुरुष
की विद्या, राजा की महिमा, वैद्य की प्रज्ञा, साधु की दया, शूर की लज्जा और युवा
की शुद्धि भूषण है उसी तरह उस राजा की वह नायिका भूषण हो रही है ।

आख्यातकवि जैसे । समुद्रमथन करने से तुम लोगों को अमृत मिलेगा ऐसी
बृहस्पति की वाणी सुनकर ये लोग खूब हँसे इत्यादि ।

नामाख्यातकविः--

‘हतत्विपोऽन्धाः शिथिलांसवाहवः स्त्रियो विपादेन विचेतना इव ।
न चुक्रुशुर्नो रुरुदुर्न सस्यनुर्न चेलुरासुर्लिखिता इव क्षणम् ॥

अर्थकविः--

‘देवी पुत्रमसूत नृत्यत गणाः किं तिष्ठतेत्युद्भुजे
हर्षाद् भृङ्गिरिटाबुदाहतगिरा चामुण्डयाऽलिङ्गिते ।
पायाद्वो जितदेवदुन्दुभिघनध्वानप्रवृत्तिस्तयो-
रन्योन्याङ्गनिपातजर्जरस्थूलास्थिजन्मा रवः ॥

तदुपरितनस्यांसावधेराख्या भुजं इति, एवं च हर्षादीनामुद्वेगे करेण भुजस्यास्फोटनं भवतीति लोकवृत्तम् । अत्र जहसुरित्याद्याख्यातानामेवाधिक्येन रचना ।

नामाख्याते उभे कवते रचयति वर्णयति स नामाख्यातोभयकविः । ॐ हतेति ॐ । स्त्रियः भर्तुर्मरणे निष्प्रभाः, अन्धाः दुःखात्कुत्रापि गन्तुमसमर्थाः किमपि कर्तुमशक्ताश्चेत्यन्धसादृश्यम् । शिथिलौ अंसौ बाहु यासां ताः । विपादेन गतचेतना इव । अन्यत्स्पष्टम् । पूर्वार्धे नाम्नामुत्तरार्धे आख्यातानां रचना । तत्तद्रचनाकारिषु तत्तन्नामनिर्देशः कृतः ।

अर्थमात्रमलङ्कारादिशून्यं कवते वर्णयति यः सोऽर्थकविर्यथा । ॐ देवीति ॐ । देवी गौरी पुत्रमसूत सूते स्म । ततो हे गणाः ! नृत्यत नृत्यं कुरुत । किं तिष्ठत ? कथमुपविष्टा भवथ इति कृत्वा उद्भुजे उर्ध्वबाहौ भृङ्गिरिटौ, एतन्नामके गणे हर्षात्प्रेमतो जातः भृङ्गिरिटिचामुण्डयो रवः शब्दो वो युष्मान् पायाद्रक्षतु । किम्भूतो रवः । परस्परङ्गनिपातेन जर्जरं स्फुटितं यज्जरज्जीर्णं स्थूलास्थि तस्माज्जन्मोत्पत्तिर्यस्य सः । जिता देवदुन्दुभेर्देवभेयाः । (‘भेयांमानकदुन्दुभी’ इत्यमरः) घनध्वानस्य निविड-

नामाख्यातोभयकवि जैसे—

पति के मर जाने में उन स्त्रियों की कान्ति नष्ट हो गई अतएव वे कार्य करने में भी असमर्थ हो गईं । और उनके अंस और बाहु शिथिल पड़ गए और अत्यन्त खेद से वे अचेतन सी हो गईं । अतएव न वे रोईं न हाहाकार शब्द किया, और न इधर-उधर हिंलीं, मानों क्षण भर चित्रलिखित सी रह गईं ।

अर्थकवि जैसे—देवी के पुत्र उत्पन्न हुआ है अतः हे गणलोगो । तुम नाचते क्यों नहीं ? खड़े क्यों हो ? यों कहकर ऊपर को हाथ किए हुए भृङ्गिरिटि को, उसके कथन का अनुवाद करके चामुण्डा ने आलिङ्गन कर लिया । तब नगारे के कठिन शब्द को तिरस्कृत करने वाला परस्पर के अङ्ग-सम्मर्द से जीर्ण हुई स्थूल हड्डियों से पैदा हुआ शब्द आप लोगों की रक्षा करे ।

द्विधाऽलङ्कारकविः शब्दार्थभेदेन । तयोः शब्दालङ्कारः—

‘न प्राप्तं विषमरणं प्राप्तं पापेन कर्मणा विषमरणं च ।

न मृतो भागीरथ्यां मृतोऽहमुपगुह्य मन्दभागी रथ्याम् ॥’

अर्थाऽलङ्कारः—

‘भ्रान्तजिह्वापताकस्य फणच्छत्रस्य वासुकेः ।

दंष्ट्राशलाकादारिद्र्यं कर्तुं योग्योऽस्ति मे भुजः ॥

ध्वनेः प्रवृत्तिर्येन सः । अत्र देवी पुत्रमसूतेति परिष्कृतः चामुण्डाभृङ्गिरितिपरिष्वङ्ग-
संघटितपरस्परहृदयास्थिजन्यरवोऽर्थ एव वर्णितः । यद्यप्यत्र ‘द व स त’ ‘नृत्यत’
इत्यादिषु सर्वत्र—

‘उच्चार्यत्वाद्यदैकत्र स्थाने तालुरदादिके । सादृश्यं व्यञ्जनस्यैव श्रुत्यनुप्रास उच्यते ।’
इत्युक्तलक्षणः, श्रुत्यनुप्रासः, कविनिष्ठचामुण्डाभृङ्गिरिति विषयकरतिरूपभावश्च स्तः
तथापि कवेस्तात्पर्याभावादकिञ्चित्करः । अर्थ एव कवेः संरम्भात् ।

॥द्विवेति॥ शब्दालङ्कारार्थालङ्कारभेदेनालङ्कारकविर्द्विप्रकारः । तयोः शब्दा-
लङ्कारार्थालङ्कारयोर्मध्ये शब्दालङ्कारो यथा ।

॥न प्राप्तमिति॥ विषमं च जयाजययोरनवस्थितत्वाद्, हेतिहतीनां दुःखद-
त्वाच्चासमानञ्च तद्वर्णं युद्धं न प्राप्तम् । किन्तु पापेन कर्मणा विषेण हालाहलेन मरणं
प्राप्तम् । भागीरथ्यां गङ्गायां लक्ष्मणा गङ्गायाः सविधे न मृतः । किन्तु मन्दभागी
अहंरथ्यां प्रतोलीम् । ‘रथ्या प्रतोली विशिखे’त्यमरः । उपगुह्यालिङ्ग्य । रथ्यायामेवेत्य-
र्थः । मृतः । प्रथमद्वितीययोः, तृतीयचतुर्थयोः पादयोर्मध्ये व्यपेतत्वात् मध्ययमकम् ।

अर्थालङ्कारः उदाह्रियत, इति शेषः । ॥भ्रान्तेति॥ भ्रान्ता निःसरणानिःसरणे-
नास्थिरा जिह्वैव पताका यस्य तस्य । फण इव छत्रं यस्य तस्य वासुकेः शेषनाग-
स्य । दंष्ट्रैव शलाका छत्रपताकाधारणार्थं दण्डः तस्या दारिद्र्यमभावं कर्तुं सम्पाद-
यितुं मे भुजो बाहुः एक एव (न तु द्वौ) योग्यः समर्थः । अत्र जिह्वायां पताकायाः
फणे छत्रस्य, दंष्ट्रायां शलाकायाश्चारोपाद्रूपकालङ्कारः ।

‘उक्तिर्नाम यदि स्वार्थो भङ्ग्या भव्योऽभिधीयते’ ।

अलङ्कारकवि दो तरह का होता है । एक शब्दालङ्कारकवि और दूसरा अर्थालङ्कार-
कवि । जिसमें पहले का उदाहरण देते हैं । हाय ! बड़ा दुःख है कि मुझे विषम रण नहीं
मिला, किन्तु पाप कर्म से विष (द्वारा) मरण मिल गया । और भागीरथी के तीर पर
मैं नहीं मरा किन्तु मन्दभागी मैं गली में मर रहा हूँ ।

अर्थालङ्कारकवि जैसे—भ्रान्त जिह्वा ही जिसकी पताका है, फण ही जिसके छत्र हैं ।
इसे वासुकि की दंष्ट्रांरूपी शलाका को नष्ट करने के लिए यह मेरी भुजा ही समर्थ है ।

उक्तिकविः—

‘उदरमिदमनिन्द्यं मानिनीश्वासलव्यं स्तनतटपरिणाहो दोर्लतालेह्यसीमा ।
स्फुरति च वदनेन्दुर्दृक्प्रणालीनिपेयस्तदिह सुदृशि कल्याः केलयो यौवनस्य ॥

एवंरूपमुक्तिषड्विधां वक्रोक्तिमेव कवते वर्णयति यः स उदाह्रियते यथा ।
किञ्चन वनितासर्वस्वं विलोक्य सखा सखायं वक्ति । ॐ उदरमिति ॐ । इदं मम
सर्वस्वं, मानिन्याः न तु विरहिण्यास्तस्याः सन्तापाधिक्याज्ज्वलतिप्रसंगात् । स्व-
श्वासेनापि लाव्यम् । अवश्यं लवितुं योग्यम् अतिलघु इति भावः । अनिन्द्यं प्रशंस-
नीयं कृशमिति यावत्—स्त्रीणामल्पोदरस्यैव प्रशस्तिः । उदरम् । स्तनतटस्य परि-
णाहो विशालता । (‘परिणाहो विशालता’ इत्यमरः ।) दोरेव लता तथा लेह्यस्य
सीमा स्थितिः । तद्वेष्टनयोग्यस्थानम् विशालत्वात् । दृगेव प्रणाली तथा निःशेषेण
पातुं योग्यः । वदनमेवेन्दुः । स्फुरति प्रकाशते । अत्रोक्तावेव वैचित्र्ययोगितयाभि-
धान एव कवेस्तात्पर्यम् । तद्यथा । महर्शनातिथित्वमस्मदीयदृष्टिगम्यत्वं वानुपनि-
बद्धय इदमा निर्देशः, कवेः संवृत्तिवक्रतायां तात्पर्यं गमयति । यदर्थं प्रयत्यमाना
अपि ये न अद्राक्षम् । तदिदमनिर्वचनीयं कामिनां सर्वस्वं वस्तु गोचरीक्रियत इति
प्रत्यक्षनिर्देशकेदंशब्देन प्रतीयते । मानिनीश्वासलव्यमिति पदं लघुतरमित्यर्थे प्रयु-
क्तम् । यन्मानिन्या श्वासलव्यत्वमुदरस्य तत् सहृदयहृदयाह्लादकारित्वं गमयति
अहो लघुत्वमनितरसाधारणम् । कुचयोः सुपीनत्वकठिनत्वकृते दोर्लतालेह्यसीमेति
भणितिः यथा लता द्रुमपरिवेष्टिता सुस्थमात्मानं मनुते द्रुमे च तद्भरमान्तर्यं नाति-
चकास्ति तथैव तद्भुजेऽपि तिष्ठेतां नाम कथंचिदपि तयोर्भुजतावकाशो न संभाव-
नीयः । इति कवेर्वचनचातुर्याः परावधिं गमयति वदने चन्द्रत्वारोपार्थमिन्दुपदोपा-
दानम् । सहजसौन्दर्यसम्पदुपेतस्य चन्द्रस्यानेकसंख्याकपर्यायेषु सत्स्वपि सहृदय-
हृदयामोदजनकं कमपि सातिशयं पुष्णाति यतो हि उनन्ति अमृतधारया भुवं किञ्चां
करोत्यर्थकमिदं पदं सद्योदर्शनेन विरहवाडवाग्निसमुद्यज्ज्वालावलीढाङ्गान् युवजनान्
समुल्लसद्विमललावण्यामृतवारिधिशीकरसम्भारेण निर्वाप्याप्लावयितुं सा समर्थेति
स्फोरयति सचेतसां चेतसि । दृक्प्रणालीनिपेयः, यथा प्रणाल्या आवश्यकतानुगुणं
शनैः शनैरावृत्तिचमं जलं प्रपायां पीयते तथैवास्या वदनेन्दुरपि आसेचकतानुगुणं
किमपि त्रिभुवनातिशायिसौन्दर्यशालीति प्रतीयते ।

उक्ति कवि, जैसे—मेरी मानिनी प्रिया का अपने दीर्घश्वास के आघात से कट जाने
योग्य अत्यन्त यह सुन्दर उदर; दोनों बाहुओं के अन्दर भर जाने योग्य स्तनों की
विशालता और आँखों के द्वारा एकटक निहारने योग्य चन्द्र के समान आह्लादजनक
मुख सुशोभित हो रहा है । इससे सुन्दर नेत्रों वाली इस (प्रिया में) जवानी की मादकता
से भरी केलियाँ (विलास) स्फुरित हो रही हैं ।

यथा वा—‘प्रतीच्छत्याशोकीं किसलयपरावृत्तिमधरः

कपोलः पाण्डुत्वादवतरति ताडीपरिणतिम् ।

परिम्लानप्रायामनुवदति दृष्टिः कमलिनी-

मितीयं माधुर्यं स्पृशति च तनुत्वं च भजते ॥’

रसकविः—

‘एतां विलोकय तनूदरि ताम्रपर्णीमम्भोनिधौ विवृतशुक्तिपुटोद्धृतानि ।

तत्तस्मात् इहास्मिन् सुदृशि सुनयनायां यौवनस्य कल्या मादकाः केलयः स्फुरन्ति । स्फुरणं हि द्रवद्रव्यसधर्मवस्तु । ततः सकललोकविलक्षणं चाञ्चल्यं तस्याः प्रतीयते । तत्रापि अचेतनेषु केलिषु चेतनत्वाध्यारोपेण कविना कर्तृत्वमुपनिबद्धम्, तदपि तेषामनुभवैकगोचरत्वेन व्यपदेशद्वीयसीपदवीप्रापणं ध्वनयति ।

यथा वेति अनुप्यन् पुनस्तामेव दर्शयति । ॥प्रतीच्छतीति॥ अधरः, आशोकी-मशोकसम्बन्धिनीं किसलयपरावृत्तिं प्रतीच्छति प्रतिवाञ्छति । कपोलः, पाण्डुत्वात् ताडीपरिणतिमवतरति । दृष्टिः परिम्लानप्रायां कमलिनीमनुवदति, इतीत्थमियं नायिका माधुर्यं स्पृशति तनुत्वं च भजति । अत्र प्रतीच्छति-अवतरति-अनुवदति-स्पृशति इत्यादिचेतनक्रियाधर्माणामचेतनेष्वधरादिष्वध्यारोप उपचारवक्तृत्वं प्रत्याययति । अधरोऽस्तीवारुणः कोमलोऽपि इति वक्तव्ये अधरः अशोके वर्त्तमानकालिक-किसलयानां परावृत्तिमीहते । यद्येतानि जन्मान्तरत्वमितानि स्युः । तदा मया सहोपमीयेरन् । इति नूतनोल्लेखविलक्षणत्वेनाभिधानमतिरमणीयम् । तदितोऽधरतः किसलयच्छविरपकर्पवती इति ध्वन्यते । तत्राप्यचेतनेऽधरे दीयमानग्रहणरूपप्रत्ये-पणक्रियाकर्तृत्वोपनिबन्धोऽतितरां विच्छित्तिमाचिनोति । परिणतताडीसौन्दर्य-संवादसुभगा कापि कपोलयोः कान्तिरवतरतीति वर्त्तमाननिर्देशेन प्रतिदिवसं परं परिपोषमासादयति । अलसा दृष्टिरित्यनभिधाय म्लानीभूतां पद्मिनीमनुवदतीयं दृष्टिरित्युक्तिः सर्वानपि औपम्यपथभ्रममाणानतिशेरेते यतः पर्युप्तिकमलविच्छित्तिमात्मनो भावयति सचेतसां चेतसि । परग्रकर्षाभिमुखेऽपि विप्रलम्भे कदाचित्संकल्पोपस्थापितप्राणनाथायां दृष्टौ कान्तिर्भवतीति प्रायःपदेन सूचितम् ।

रसमेव कवतेऽसौ उदाहियते । एतामिति । नदीविहारकालिकी नायकस्योक्तिः ।

और पुनः—इसका अधर अशोक के पल्लवों की लालिमा को अपनी लालिमा से उल्टा देना चाहता है । कपोल अपनी पाण्डुता से पके ताल-फल की पाण्डुता को नीचा कर रहा है । और आँखें अपनी सुन्दरता से कमलिनी को मुरझाई हुई सी कर रही हैं । इससे यह मानिनी प्रिया मधुरता तथा कृशता को प्रकाशित कर रही है ।

जो केवल रसमयी कविता करता है वह रसकवि कहाता है । जैसे—एतामिति । नदी पर विहार करते समय नायक नायिका से कहता है—हे तनूदरि ! इस ताम्रपर्णी नदी

यस्याः पयांसि परिणाहिषु हारमूर्त्या वामभ्रुवां परिणमन्ति पयोधरेषु ॥

मार्गकविः—

‘मूलं बालकवीरुधां सुरभयो जातीवरूणां त्वचः
सारश्चन्दनशाखिनां किसलयान्याद्राण्यशोकस्य च ।

हे तनूदरि ! अधि कृशोदरि ! एतां ताम्रपर्णीमितन्नाम्नीं नदीं विलोक्य पश्य । अम्भांसि निधीयन्तेऽस्मिन् समुद्रे विवृतेभ्यः शुक्तिपुटेभ्यः समयाद्विकासितेभ्यः शुक्तिकासमुद्रकेभ्यः उद्धृतानि उत्थापितानि, यस्यास्ताम्रपर्ण्याः पयांसि जलानि । समुद्रगतशुक्तिमध्यपतितत्वेन मौक्तिकतां गतानि हारार्थमुद्धृतानि इत्यर्थः । वाम-भ्रुवां सुन्दरभ्रुकुटीनां रमणीनां परिणाहिषु विशालेषु पयोधरेषु स्तनेषु हारमूर्त्यां हाररूपेण परिणमन्ति परिणतिं प्राप्नुवन्ति । अत्र तनूदरीविषयकनायकनिष्ठा रतिः दुग्धदध्यादिन्यायेन संभोगश्चकाररसतां प्राप्ता प्रतीयते । हे तनूदरीत्यत्र तनूदरी आलम्बनविभावः । परिणाहिपयोधरा उद्दीपनविभावः । ताम्रपर्णीनदीवर्णनमनु-भावः । तद्गम्यं विहरणौत्सुक्यं व्यभिचारिभावः इति ज्ञेयम् ।

मार्ग्यन्तेऽन्वेष्यन्ते गुणा अस्मिन्निति मार्गो रीतिः । तमेव कवते वर्णयति यः सः मार्गकविरूढाहियते । मूलमिति । बालकाश्च ता वीरुधश्चेति तासां बालकवीरुधां कोमललतानाम् । (‘लता प्रतानिनी वीरुध’ इत्यमरः) । मूलं बीजम् । जात्यास्तरवः जातीतरवस्तेषां मालतीवृक्षाणाम् । (‘सुमना मालती जाती’ इत्यमरः) । सुरभयः सुगन्धयस्त्वचः । चन्दनशाखिनां मलयजतरूणां सारः परिमलः । अशोकस्याद्राणि

को देखो । जिस नदी का जल समुद्र की शुक्तियों में मोती बनकर सुन्दरियों के विशाल स्तनों पर हार बन जाता है ।

यहां पर तनूदरीविषयक नायक का प्रेम (रति) है । वही प्रेम पुष्ट होकर शृङ्गार रस हो गया है । तनूदरी आलम्बन विभाव है । परिणाही पयोधर और एकान्त नदी-तट उद्दीपन विभाव है । तद्गम्य विहरणौत्सुक्य व्यभिचारी भाव है ।

जो केवल मार्ग (रीति) विषयक कविता करता है वह मार्गकवि कहाता है । जैसे—

किसी मित्र या स्वामी के ऊपर अगर किसी तरह की विपत्ति आ जाय तो साधियों को उनकी सहायता करनी चाहिए, इस बात को लक्ष्य करके ग्रीष्म ऋतु ने जले हुए कामदेव को उसकी तापशान्ति के लिए यह द्रव्यसमुदाय दिया, जिसमें कोमल लताओं के

शैरीपी कुसुमोद्गतिः परिणमन्मोचं च सोऽयं गणो
ग्रीष्मेणोष्महरः पुरा किल ददे दग्धाय पञ्चेपवे ॥'

शास्त्रार्थकविः—

‘आत्मारामा विहितरतयो निर्विकल्पे समाधौ

ज्ञानोद्रेकाद्विघटिततमोग्रन्थयः सत्त्वनिष्ठाः ।

अथग्राणि किसलयानि नूतनदलानि च । शैरीपी शिरीषसम्बन्धिनी कुसुमोद्गतिः
प्रसूनसमुद्भवः । शिरीषपुष्पाणि चेत्यर्थः । परिणमत् पाकं गच्छन्मोचं कदली च ।
सोयं पूर्वोक्त ऊष्महरो गणः ग्रीष्मेण ग्रीष्मर्तुना पुरा दग्धाय हरक्रोधाग्निज्वलिताय
पञ्चेपवे ददे दत्तः ।

अत्र ‘कोमलवर्णासमासयोः’ ‘वीरु’ ‘सुर’ ‘सार’ ‘गण’ परिणमन’ इत्यत्र ह्रस्वा-
न्तरितयो रेफणकारयोः ‘लं’ ‘धां’ ‘न्दं’ ‘चञ्च’ ‘पञ्च’ इत्यादिमूर्धस्थानुस्वारस्य च
रचनया वैदर्भीरीतिघटितं पद्यम् ।

शास्त्रीयं पदार्थं कवते वर्णयति यः स उदाह्रियते । आत्मारामा इति० । वेणी-
संहारनाटकीयं पद्यम् । श्रीकृष्णबन्धनोद्यतं दुर्योधनं श्रुत्वा, ‘आर्य किमसौ
दुरात्मा सुयोधनो वासुदेवमपि भगवन्तं स्वेन रूपेण न जानाति’, इति पृच्छन्तं
सहदेवं प्रति भीमस्योक्तिः । मोहेनाज्ञेनान्धः वस्तुतत्त्वप्रतिपत्तिरहितः अयं दुर्यो-
धनः पुराणं प्रकृतेरपि प्राग्वर्त्तिनं तममुं देवं श्रीकृष्णं कथं वेत्ति केन प्रकारेण जाना-
तीति सम्बन्धः । तं कम । यं श्रीकृष्णमात्मनि आरमन्ति प्रत्याहृतेन्द्रियाः सन्तस्त-
देकताना भवन्ति । यद्वा आत्मैवारामः क्रीडास्थानं येषां ते योगिनः निर्विकल्पे
चेद्वावभासशून्ये समाधौ विहिता रतियैस्तादृशाः । ज्ञानस्यात्मसाक्षात्कारस्य उद्रे-
कात् रजस्तमसी अभिभूय सत्त्वाविर्भावात् विघटितस्तमोग्रन्थियैस्तादृशाः, नाशित-
मिथ्याज्ञानजन्यसंस्काराः सत्त्वनिष्ठाः सत्त्वद्रव्यमात्रनिष्ठाः सन्तः यं कमपि वाङ्मनो-
गोचरं दीक्षन्ते पश्यन्ति साक्षात्कुर्वन्तीत्यर्थः । कथं योगिभिरेव दर्शनीयः स इति

बाज, मालती का सुगन्धित वल्कल, चन्दन का सार, अशोक के हरे-हरे पत्ते, शिरीष
के पुष्प और पके हुए केले हैं ।

यहां पर कोमल वर्ण और असमास तथा ह्रस्वान्तरित रेफ और णकार और ‘ल’
‘व’ ‘न्द’ ‘चञ्च’ ‘पञ्च’ इत्यादि मूर्धस्थ अनुस्वारों की रचना से वैदर्भी रीति-घटित पद्य
प्रतीत होता है ।

जो शास्त्रीय पदार्थ की कविता करता है वह शास्त्रकवि कहलाता है, जैसे—वेणी-
संहार नाटक में दुर्योधन श्रीकृष्ण को बांधने की चेष्टा करता है । ऐसा सुनकर सहदेव

यं वीक्षन्ते कमपि तपसां ज्योतिषां वा परस्तात्
तं मोहान्धः कथमयममुं वेत्ति देवं पुराणम् ॥'

एषां द्वित्रैर्गुणैः कनीयान्, पञ्चपैर्मध्यमः, सर्वगुणयोगी महाकविः ।
दश च कवेरवस्था भवन्ति । तत्र च बुद्धिमदाहार्यबुद्धयोः सप्त तिस्रश्च

हेतुगर्भं यत्पदार्थविशेषणमाह—ऋतमसामितिः । तमसां तामसानां ज्योतिषां राज-
सानां वा परस्तात् वर्त्तमानमिति । रजस्तमोऽभिभूतैरलभ्यमित्यर्थः । अत्र आत्मा-
रामनिर्विकल्पादिशब्दा योगशास्त्रीया एव निबद्धाः । एवमन्यत्रापि शास्त्रीयशब्द-
बन्धेषु ज्ञेयमस्यैवोदाहरणम् ।

ननु पूर्वोक्तैकादशकविभेदेषु कश्चिदस्ति मिथस्तरतमभाव उत समाना एवेति
जिज्ञासमानमाह—‘ऋणामितिः ! एषां पूर्वोक्तानामेकादशकवीनां मध्ये द्वाभ्यां
त्रिभिर्वा गुणैः शब्दालंकाररचनामयैः विशिष्टः कनीयान् अधमः । पञ्च वा षड् वा
परिमाणं येषां तैः पंचपैः गुणैर्युक्तः मध्यमः । सर्वैर्गुणैर्युज्यतेऽसौ महान्तस्म अर्थराशिं
कवते वर्णयति यः स महाकविः ।

रचनायामपि मध्यमाधमभावो भवतीति दर्शयितुमाह—ऋदोतिः । कवेः काव्य-
निबद्धाः दश अवस्था भवन्ति तत्र । दशावस्थानां मध्ये बुद्धिमांश्चाहार्यबुद्धिश्चेति
तयोः सारस्वताभ्यासिकयोः सप्तावस्था भवन्ति । औपदेशिकस्य दुर्बुद्धेः तिस्रोऽ-
वस्थाः सन्ति, यद्यप्यत्र अवस्थानामेव निर्देशावसरस्तासामेव प्रसंगात्, तथापि धर्म-

भीम से पूछता है—हे आर्य्य ! क्या वह दुरात्मा दुर्योधन श्रीकृष्ण को साक्षात्परब्रह्म
नहीं समझता है जो इनको बाँधना चाहता है । तब भीम उत्तर देता है—

समस्त विषयग्राम से इन्द्रियों को हटाकर जिन्होंने आत्मा में अपनी लौ लगा
लेखी है, और भेदावभासरहित समाधि में जिनका प्रेम है । आत्मा के साक्षात्कार
से रज एवं तम के दब जाने पर जिनकी अज्ञानजन्य ग्रन्थियाँ टूट गई हैं और जो
केवल सत्त्वनिष्ठ हैं वे योगी लोग भी जिसको तम और ज्योतियों से भी दूर देखते हैं,
उस पुरातन देव कृष्ण को यह मोहान्ध पामर कैसे जान सकता है !

यहां योगशास्त्र के पदार्थों का वर्णन किया गया है ।

इन कवियों में जिसमें दो या तीन गुण हैं वह कनीयान्, जिसमें पांच या छ गुण हैं
वह मध्यम और जो सम्पूर्ण गुण-सम्पन्न है वह महाकवि कहाता है । दस प्रकार की कवि
की अवस्थाएँ होती हैं जिनमें बुद्धिमान् और आहार्यबुद्धि की सात तथा औपदेशिक की
तीन अवस्थाएँ होती हैं ।

औपदेशिकस्य । तद्यथा—काव्यविद्यास्नातको, हृदयकविः, अन्यापदेशी, सेविता, घटमानः, महाकविः, कविराजः, आवेशिकः, अविच्छेदी, संक्रमयिता च । यः कवित्वकामः काव्यविद्योपविद्याग्रहणाय गुरुकुलान्युपास्ते स विद्यास्नातकः । यो हृदय एव कवते निहते च स हृदयकवि, यः स्वमपि काव्यं दोषभयादन्यस्येत्यपदिश्य पठति सोऽन्यापदेशी । यः प्रवृत्तवचनः पौरस्त्यानामन्यतमच्छायामभ्यश्रयति स सेविता । योऽनवद्यं कवते न तु प्रबध्नाति स घटमानः । योऽन्यतरप्रबन्धे प्रवीणः

स्यान्यथानुपपत्त्या धर्मिणमेव ज्यायांसं मत्वा तद्भेदानेव दर्शयति—तद्यथेति । यः कवित्वस्य कामो यस्यासौ काव्यस्योपयोगिनी विद्या आन्वीक्षिक्यादितत्त्वः, उपविद्याः चतुःषष्टिकलाः ग्रहीतुं गुरुणां कुलानि सेवते स काव्यविद्यायां स्नातक आप्लुतव्रती । काव्यविद्याः समाप्य स्नानकर्त्ता तत्पदव्यपदेश्यो भवति इत्यर्थः । यः स्वहृदय एव लज्जाविनयादितः इति भावः । कवते पदार्थं वर्णयति । निहते गोपायति च स हृदयकविः यः स्वकीयमपि कवित्वं दोषाशङ्कयाऽन्यस्यैव कस्यचिदिति अपदेशं कृत्वा पठति जनानां समक्षं स कविरन्यापदेशी । प्रवृत्तं काव्यघटनानुकूलं वचनं वाक्यं यस्यैवंभूतो यः प्राचीनानां कवीनां मध्ये अन्यतमकस्यैकस्य भावं गृहीत्वा काव्यं कर्तुं पुनः पुनः प्रवर्त्ततेऽसौ सेविता । यः शुद्धान् पदार्थरसभावादीन् सुघटयितुं जानाति तान् वर्णयति वा, न तु ग्रन्थघटकीकरोति ग्रन्थरूपेण वा स्थापयति स घटमानः । यो गद्यपद्यान्यतरग्रथने प्रवीणो दक्षः स महाकविः । यस्तु तत्र तत्र

धर्म (अवस्था) भेद से धर्मा का भेद कहते हैं । काव्यविद्यास्नातक वगैरह दश^१ कवि होते हैं । कविता को इच्छा से जो काव्य विद्या पढ़ने के लिए गुरुकुल की सेवा करता है वह 'काव्यविद्यास्नातक' कहाता है । जो हृदय ही में कविता करता है किन्तु छिपाता है वह 'हृदयकवि' कहाता है । जो अपने ही काव्य को दोषभय से दूसरे किसी का है—ऐसा व्याज करके समुदाय में पढ़ता है वह 'अन्यापदेशी' है । जो प्राचीन कवियों में से किसी एक के भाव को लेकर कविता बनाने का अभ्यास करता है वह 'सेविता' कहाता है । जो निर्दोष कविता कर सकता है किन्तु रचना नहीं करता है वह घटमान कहाता है । जो गद्य-पद्यान्यतर रचना में प्रवीण हो अथवा कविता कर सकने में और उसको

१. राजशंखर ने काव्यविद्यास्नातक वगैरह दश ही कवि बतलाते हैं । परन्तु दश की जगह एकादश कवि बतलाना चाहिये । अन्यथा व्यङ्ग्यकवि छूट जाता है, जो कि कवियों में प्रधान लक्ष्य एवं प्राण है । रसकवि में व्यंग्यकवि की गणना नहीं कर सकते क्योंकि रस भी व्यङ्ग्य का एक भेद है ।

स महाकविः । यस्तु तत्र तत्र भाषाविशेषे तेषु तेषु प्रबन्धेषु तस्मिंस्तस्मिंश्च रसे स्वतन्त्रः स कविराजः । ते यदि जगत्पि कतिपये । यो मन्त्राद्युपदेशवल्लब्धसिद्धिरावेशसमकालं कवते स आवेशिकः । यो यदैवेच्छति तदैवाविच्छिन्नवचनः सोऽविच्छेदी । यः कन्याकुमारादिपु सिद्धमन्त्रः सरस्वतीं सङ्क्रामयति स सङ्क्रामयिता ।

सततमभ्यासवशतः सुकवेः वाक्यं पाकमायाति । 'कः पुनरयं

पिशाचीशौरसेनीमागध्यादिभाषाविशेषे गद्यपद्यचम्पूप्रभृतिषु ग्रन्थेषु तस्मिंस्तस्मिंश्च शृङ्गारादिरसे स्वतन्त्रः तत्तद्विषयकरचनायां स्वाधीनः स कविराजः । ते यदि जगति संभाव्येरन् तर्हि कतिपये द्वित्राः । अपिशब्दः संभावनायाम् । मन्त्रादीत्यादिशब्देन तन्त्रगुरुप्रसादपिदेववरदानानि ग्राह्याणि । य आवेशसमकालं यदाभिनिवेशस्तस्मिन्काले कवते स आवेशिकः । यस्मिन्काले वान्छति तस्मिन्नेव काले प्रावाहिकं कवते असावविच्छेदी । कन्याकुमारादिषु आदिशब्दात्कामाख्याप्रभृतिसिद्धपीठेषु सिद्धमन्त्रः कृतजपः सन् वाग्देवीं संक्रामयति स्वस्मिन्स्थापयति स संक्रामयिता ।

इत्थं कवीनां स्थूलसूक्ष्मभेदान्प्रदर्श्य तत्कृतरचनायाः अर्थगाम्भीर्यस्वरूपं प्रौढिभावं व्याचिख्यासुराह—सततमिति॥ अयमत्र भावः । व्युत्पत्तिप्रतिभे काव्यकारणे काव्यबीजम् इति पूर्वमुक्तम् । तयोर्वीजत्वेन काव्यस्यापि फलत्वमर्थात् सिद्धम् । तथा चान्नादिफले यादृशी परिणतिः सहृदयैरनुभूयते फलसाधारण्यात् किं तादृशी वान्यादृशी वेति स्वपरमतेन विवेक्तुमुत्तरं वाक्यमवतारयति । निरन्तरं पौनःपुन्येन प्रवृत्तिकारणात् पदानामावापोद्वापाभ्यां सन्निवेशेनाभ्यासकारणात् कवयितुर्वाक्यं पाकमाप्नोति । ननु विद्वित्यनुकूलव्यापारे पच्धात्वर्थे सिद्धावस्थां प्राप्ते सति यद्भवति स एवायं पाक उत अन्य इत्यभिप्रायेणाशङ्कन्ते । ॥क॥ इति । मङ्गलोक्त्या

ग्रन्थरूप में करने में भी जो निपुण हो वह 'महाकवि' कहा जाता है । जो सब भाषाओं में और सब प्रबन्धों में तथा सब रसों में अर्थात् उनकी रचना करने में स्वतन्त्र हो वह 'कविराज' होता है । ऐसे शायद ही संसार में एक या दो होंगे । मन्त्र, तन्त्र, गुरु के प्रसाद एवं ऋषि और देव-वरदान से जिसने सिद्धि प्राप्त कर ली है किन्तु आवेशावस्था में कविता करता है वह 'आवेशिक' कहा जाता है । जो जब चाहे तभी निरवच्छिन्न कविता कर सकता है वह 'अविच्छेदी' कहा जाता है । कन्याकुमारी और कामाख्या और सिद्धपीठों में मन्त्रसिद्धि करके जो सरस्वती को अपने में संक्रान्त करता है वह 'संक्रामयिता' है ।

इस तरह धर्म (अवस्था) भेद से धर्मों का भेद बतला चुकने पर उनकी बनाई हुई कृति की 'परिणामवस्था बतलाते हैं । निरन्तर अभ्यास करने से सुकवियों के वाक्य

पाकः ?' इत्याचार्याः । 'परिणामः' इति मङ्गलः । 'कः पुनरयं परिणामः ?' इत्याचार्याः । 'सुपां तिङां च श्रवः सैषा व्युत्पत्तिः' इति मङ्गलः । सौशब्दमेतत् । 'पदनिवेशनिष्कम्पता पाकः' इत्याचार्याः । तदाहुः—

‘आवापोद्धरणे तावद्यावदोलायते मनः ।

पदानां स्थापिते स्थैर्ये हन्त सिद्धा सरस्वती ॥’

उत्तरयति ऋपरिणाम इति॥ पाकपरिणामयोः पर्यायबुद्ध्या पुनः प्रश्नः । ऋकः पुनरिति॥ पुनः मङ्गलवाचा प्रतिवदति । ऋसुपामिति॥ सुपां सुबन्तानां तिङां तिङन्तानां च पदानां श्रवः श्रुतिः संस्कारः इति यावत् । सैषा व्युत्पत्तिः विशिष्टा उत्पत्तिः । चादि विना रचनासौन्दर्यसमर्पकतया नमस्कारकारित्वमित्यर्थः । अयमेव वृन्ताकपाकः प्राक्तनैरुच्यते यदुक्तम्—

सुसिङ्संस्कारसारं यत् क्लिष्टवस्तुगुणं भवेत् ।

काव्यं वृन्ताकपाकं स्याज्जुगुप्सन्ते जनास्ततः ॥ इति ।

ननु भवदुक्ता व्युत्पत्तिः, 'व्युत्पत्तिः सुसिङां या तु प्रोच्यते सा सुशब्दता' इत्युक्तलक्षणः सुशब्दाख्यो गुण एव न तु पाक इत्याशयेनाह—ऋसौशब्दमिति॥ कस्तर्हि पाक इति प्रतिवदन्त्याचार्याः—ऋपदेति॥ पदस्य सुसिङन्तरूपस्य निवेशने रचने निष्कम्पता स्थैर्यं पाकः पाकशब्दवाच्य इति ।

तदाहुरिति प्रतिपादितेयं प्रावादुक्तपद्यं प्रमाणयति—ऋआवापेति॥ तावत्कालमेव, आवापः सन्दर्भानुकूलपदनिवेशनम् । स च । उद्धरणं चेति आवापोद्धरण आधानापसारणे, यावत् एतादृशं पदं प्रयोगयोग्यं वा एतादृशमित्येवं मनसो दोलाचाञ्चल्यं जायते । पदानां स्थैर्यं निष्कम्पतायां स्थापिते कृते सति, स्थैर्यं सत्येव एवमन्यत्पदं नास्तीति सहृदयानां व्यवहारो जायते इति भावः । हन्त हर्षे, सरस्वती वाग्देवी सिद्धा । एवमस्मिन्मते पूर्वापेक्षया किञ्चिदुत्कृष्टो बदरपाक एव पाकाभिधेयः ।

परिपक्व होते हैं । इस पर आचार्यों की विप्रतिपत्ति दिखलाते हुए प्रश्नोत्तर क्रम से पाक के स्वरूप का निर्णय करते हैं । प्र०—यह पाक क्या है ? उ०—परिणाम । प्र०—परिणाम किसे कहते हैं ? उ०—सुबन्त एवं तिङन्त पदों की (संस्कारस्वरूप) व्युत्पत्ति को परिणाम कहते हैं । खण्डन ! यह परिणाम नहीं है; यह सौशब्द नामक गुण है । अतः पदों के विन्यास करने में जो चित्त की स्थिरता है, उसे पाक कहते हैं । जैसा कि कहा है—

जब तक मन में चाञ्चल्य है, तभी तक पदों का रखना और हटाना होता है । जब पदों के विन्यास करने में स्थिरता आ गई; वस, तब सरस्वती सिद्ध हो गई ।

‘आग्रहपरिग्रहादपि पदस्थैर्यपर्यवसायस्तस्मात्पदानां परिवृत्तिवैमुख्यं पाकः’ इति वामनीयाः । तदाहुः—

‘यत्पदानि त्यजन्त्येव परिवृत्तिसहिष्णुताम् ।

तं शब्दन्यासनिष्णाताः शब्दपाकं प्रचक्षते ॥’

‘इयमशक्तिर्न पुनः पाकः’ इत्यवन्तिसुन्दरी । यदेकस्मिन्वस्तुनि महाकवीनामनेकोऽपि पाठः परिपाकवान् भवति, तस्माद्रसोचितशब्दार्थ-सूक्तिनिबन्धनः पाकः । यदाह—

वामनमतं निर्दिशति । आग्रहो न्यासः । परिगतो ग्रहो ग्रहणं यस्मादिति परिग्रहोऽपसारणम् । तस्मादपि पदानां स्थैर्यं भवति । अतः पदानां परिवृत्तेः वैमुख्यं पर्यायपरिवर्तनासहत्वं पाकः पाकाभिधेयः ।

तदाहुरिति उपष्टम्भकं शास्त्रवाक्यमवतारयति—यत्पदानीति॥ । यत् इति अव्ययम् यत् पाके पदादि । परिवृत्तिं पर्यायशब्दोपस्थितिं सहन्ते इति सहिष्णवस्तेषां भावस्तत्ता तां त्यजन्ति एव सर्वथा पर्यायशब्देनोपस्थापनवैमुख्यं कुर्वन्तीत्यर्थः । तं पाकं शब्दानां न्यासे निष्णाताः कुशलाः पण्डिताः शब्दपाकं प्रचक्षते कथयन्ति । एवमस्मिन्मते नालिकेरीपाकः पाकाभिधेयोऽर्थः ।

परमतेन खण्डयति ॥इयमिति॥ । यच्छब्दाः परिवृत्तिं न सहन्ते तदियं कवयितुरशक्तिसामर्थ्यमेव किन्तु न पाकः । इति अवन्तिसुन्दरी । एतन्नाम्नी चौहाणवंशोद्भवा राजशेखरपत्नीत्यैतल्लम् । हेतुं दर्शयति ॥यदिति॥ । यद् यतः एकस्मिन् वर्णनीये वस्तुनि पदार्थं महाकवीनामनेकोऽपि पाठः परिपाकवान् भवति । कस्तर्हि पाक इत्याकाङ्क्षायां वक्ति ॥तस्मादिति॥ । पूर्वोक्तहेतोः रसयोग्यस्य शब्दस्य अर्थस्य सुभाषितानां च निबन्धनं यत्र भवति स पाकः काव्यपाक इत्यर्थः ।

यदाहेति परोक्तं लक्षणं संवदति । येन पाकेन विदुषां; गुणानाम्, अलंकाराणाम्, रीतीनाम्, उक्तीनाम्, शब्दानाम्, अर्थानाम्, रचनापरिपाटी स्वदत्ते आनन्दयति स

रखने और हटाने से भी पदों के विन्यास में स्थिरता होती है । अतः पदपरिवृत्ति-वैमुख्य का नाम पाक है । ऐसा वामन का मत है । जैसा कि कहा है—

जो पद पर्यायपरिवृत्ति को सहन नहीं करते हैं उसको शब्दन्यासकर्त्ता पण्डित शब्दपाक कहते हैं ।

अवन्तिसुन्दरी का मत है कि यह पाक नहीं हो सकता किन्तु यह कवि की अशक्ति है; क्योंकि एक विषय में महाकवियों के अनेक पाठ परिपक्व होते हैं । इसलिए रसोचित शब्दार्थों की रचना को पाक कहते हैं । जैसा कहा भी है—

‘गुणालङ्काररीत्युक्तिशब्दार्थग्रथनक्रमः ।

स्वदत्ते सुधियां येन वाक्यपाकः स मां प्रति ॥’

तदुक्तम्—‘सति वक्तरि सत्यर्थे शब्दे सति रसे सति ।

अस्ति तन्न विना येन परिस्रवति बाङ्मधु ॥’

‘कार्यानुमेयतया यत्तच्छब्दनिवेद्यः परं पाकोऽभिधाविषयस्तत्सहृदय-
प्रसिद्धिसिद्ध एव व्यवहाराङ्गमसौ’ इति यायावरीयः । स च कविग्रामस्य

मां प्रति मन्मते वाक्यस्य पाकः काव्यस्य पाकः । एवमस्मिन् मते सहकारपाकः
पाकाभिधेयः । तदुक्तम्—

गुणस्फुटत्वसाकल्ये काव्यपाकं प्रचक्षते । चूतस्य परिणामेन स चायमुपमीयते ॥

तदुक्तमिति । अस्य सकललावण्यशालितया कविकुलशीलनीयतामालपति ।
सतीति । सच्छब्दोऽत्र साध्वर्थः । ‘सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हिते च सत्’
इत्यमरोक्तेः । वक्तरित्यादीनि सतिसप्तम्यन्तानि बोध्यानि । वक्तरि कवयितरि,
अर्थे नूतनोद्दिष्टे पदार्थे अनुशिष्टे शब्दे रसे च सति साधौ सत्यपि येन विना
वाचां मधु न परिस्रवति न स्यन्दते, तद्वाक्यपाकनामकं किमपि वस्तु अस्ति ।

इत्थं पाकविषये परमतान्यनूद्य स्वमतं दर्शयति—कार्येति । परं केवलं कार्येण
काव्यरूपेण तेन अनुमेयः अनुमातुं योग्यः । तस्य भावस्तत्ता तया अत एव यत्त-
च्छब्दाभ्यां निवेद्यः प्रतिपाद्यः यादृघटनापरिपाटीविशिष्टं काव्यं तादृशः पाकः पाक-
शब्देन अभिधातुं योग्यः । इदं तत्त्वम् । यत्र पदानां परिवृत्त्यसहिष्णुता वर्तते
तत्काव्यं पदपाकयुक् । यत्र गुणालङ्कारादीनां सुन्दरो रचनाक्रमः तत्काव्यं वाक्य-
पाकयुक् भवति । तत्तस्मात् सहृदयानां भावकानां प्रसिद्ध्या सिद्धो निष्पन्नः अर्थात्
यत्र सहृदयानां तत्तत्पाकपदवाच्यत्वप्रकारिकोपस्थितिर्जायतेऽसौ व्यवहाराङ्गः सह-
कारनालिकेरादिपाकपदव्यपदेशे बीजम् । इति ग्रन्थकृतः स्वोऽभिप्रायः ।

जिस पाक के द्वारा गुण, अलंकार, रीति, शब्द एवं अर्थ की रचना विद्वानों को
आनन्द देती है वह मेरे मत से वाक्यपाक कहाता है ।

इसमें प्रमाण है । वक्ता भी बहुत योग्य है, अर्थ भी बहुत सुन्दर है, शब्द भी ललित
है, और रस भी है । किन्तु इन सबके रहने पर भी एक ऐसी वस्तु है जिसके बगैर
बाङ्माधुर्य नहीं है ।

अब राजशेखर अपने मत से पाक का लक्षण कहते हैं । जो केवल कार्य के द्वारा
अनुमेय होने से जैसी रचना वैसा पाक इत्यादि शब्दों से कहा जा सके, वह पाक
होता है । उसके व्यवहार में हृदयों की प्रसिद्धि ही कारण है । वह पाक कविता का

काव्यमभ्यस्तो नवधा भवति । तत्राद्यन्तयोरस्वादु पिचुमन्दपाकम्, आदावस्वादु परिणामे मध्यमं वदरपाकम्, आदावस्वादु परिणामे स्वादु मृद्वीकापाकम्, आदौ मध्यममन्ते चास्वादु वार्त्ताकपाकम्, आद्यन्तयोर्मध्यमं तित्तिडीकपाकम्, आदौ मध्यममन्ते स्वादु सहकारपाकम्, आदावुत्तममन्ते चास्वादु क्रमुकपाकम्, आदावुत्तममन्ते मध्यमं त्रपुसपाकम्, आद्यन्तयोः स्वादु नालिकेरपाकमिति । तेषां त्रिष्वपि त्रिकेषु

स च पाकः काव्यं पौनःपुन्येन शीलयतः कविसमुदायस्य नवप्रकारोऽस्ति । पाकस्य नवप्रकारान् सलक्ष्णान् व्याख्याति षष्ठत्रेति॥ तत्र तेषां नवप्रकारपाकानां मध्ये आद्यन्तयोः आद्यन्तावस्थायाम् अस्वादु अमधुरम् । पिचुमन्दस्य निम्बस्य । 'अरिष्टः सर्वतोभद्रहिङ्गुनिर्यासमालकाः । पिचुमन्दश्च निम्बे' इत्यमरः । पाक इव पाको यस्मिन् काव्ये तत् । आदौ चर्च्यमाणोऽस्वादु परिणतौ मध्यमं वदरस्य पाक इव पाको यस्मिन् यस्य वा तत् । आदौ प्रथमचर्वणायां परिणतौ च स्वादु मधुरं मृद्वीकायाः, 'मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा' इत्यमरः । पाक इवेति पूर्ववत् । आदौ स्वादुस्वादु परिणतावस्वादु वार्त्ताकस्येव वृन्ताकस्येव पाको यस्य तत् । आद्यन्तयोर्मध्यमम् अर्थान्मध्ये, स्वादुतित्तिडीकस्येव चुक्रस्येव । 'तित्तिडीकं च चुक्रं च वृन्ताम्लमि'त्यमरः । सहकारोऽतिसौरभाघ्नः । 'सहकारोतिसौरभः' इत्यमरः । क्रमुकः पूगः । त्रपुसं कर्कटी । नालिकेरम् प्रसिद्धम् । एवमेतेषां पिचुमन्दवदरमृद्वीकापाकानामेकस्त्रिकः । वार्त्ताकतित्तिडीकसहकारपाकानां द्वितीयस्त्रिकः । क्रमुकत्रपुसनालिकेरपाकानां तृतीयस्त्रिकः ।

अभ्यास करने वाले कवियों की रचना में नवविध होता है । उनमें पहले और अन्त में जो अस्वादु हो वह 'पिचुमन्द पाक' होता है । जो पहले अस्वादु हो और परिणाम में मध्यम हो वह 'वदरपाक' कहाता है । जो पहले अस्वादु और परिणाम में मधुर हो वह 'द्राक्षापाक' कहाता है । जो पहले मध्यम हो अन्त में अस्वादु हो उसकी संज्ञा 'वार्त्ताकपाक' है । जो आदि और अन्त में अस्वादु हो और मध्य में स्वादु हो उसे 'तित्तिडीक पाक' कहते हैं । 'सहकार (आत्र) पाक' वह होता है जो पहले मध्यम और अन्त में मधुर हो । जो पहले मधुर और अन्त में अस्वादु वह 'क्रमुक पाक' कहाता है । आदि में उत्तम और अन्त में मध्यम हो उसका नाम 'त्रपुस (ककडी) पाक' है । जो पहले और पीछे मधुर होता है उसको 'नारिकेल पाक' कहते हैं । इनमें तीन २ पाकों का एक एक गण होता है । जैसे पिचुमन्द, वदर, मृद्वीका (द्राक्षा), पाकों का एक गण और वार्त्ताक (वैगन), तित्तिडीक (इमली), सहकार पाकों का दूसरा गण हुआ । क्रमुक (सुपारी), त्रपुस (ककडी), नालिकेर पाकों का तीसरा । इस तरह तीन गण हुए । इस प्रत्येक गण में

पाकाः प्रथमे त्याज्याः । वरमकविन पुनः कुकविः स्यात् । कुकविता हि सोच्छ्वासं मरणम् । मध्यमाः संस्कार्याः । संस्कारो हि सर्वस्य गुणमुत्कर्षयति । द्वादशवर्णमपि सुवर्णं पावकपाकेन हेमीभवति । शेषा ग्राह्याः । स्वभावशुद्ध हि न संस्कारमपेक्षते । न मुक्तामणेः शाणस्तारतायै प्रभवति । अनवस्थितपाक पुनः कपित्थपाकमामनन्ति । तत्र पलालधूननेन अन्नकणलाभवत् सुभाषितलाभः ।

अथैतेषामुक्तमादिभावं विभजति—ःतेषामितिः । तेषां नवपाकानां मध्ये त्रिष्वपि त्रिकेषु प्रथमे पिचुमन्दवार्त्ताकक्रमुकानां पाकास्त्याज्या अग्राह्या अधमा इति । एतत्पाकानामधमत्वादेतत्पाकविशिष्टानि काव्यान्यपि अधमानीत्यर्थात्प्राप्तम् । काव्यानामधमत्वात्तादृशकाव्यकर्तृणामप्यधमत्वं व्यङ्ग्यम् ।

तादृशपाकविशिष्टकाव्यकर्तृश्चिन्दयति—ःकुकविरितिः । अकविर्वरम् । किन्तु कुत्सितः कविर्न भूयात् । कवितां कर्तुं न जानातीति ज्ञानाभावो वरं परं कुकाव्यं न कुर्यात्, इति भावः । हेतुमुपन्यस्यति कुत्सितकवित्वं सोच्छ्वासं सजीवं मरणम् । तदुक्तम्—

नाकवित्वमधर्माय मृतये दण्डनाय वा ।

कुकवित्वं पुनः साक्षान्मृतिमाहुर्मनीषिणः ॥ इति ।

मध्यमा बदरतिन्तिडीकत्रपुसानां पाकाः संस्कृत्य ग्राह्याः । संस्कारो हि प्रतियतनं हि । दृष्टान्तयति द्वादशेतिः । शेषाः मृद्वीकासहकारनालिकेराणां पाकाः स्वच्छन्दं ग्राह्याः । किमत्र संस्कारोऽपेक्ष्यो न वेत्यत आह—ःस्वभावेतिः । शाणः मण्यादिषु समुत्कर्षाधायको यन्त्रविशेषः । तारतायै मुक्ताशुद्धयै । 'मुक्ताशुद्धौ च तारः स्यादित्यमरः । अनवस्थितेतिः । अनवस्थितः असुनिर्भेदः स्पष्टत्वेन प्रतिपत्तिरहितः इत्यर्थः । पाको यस्मिन् काव्ये तत्काव्यं कपित्थपाकं कथयन्ति । यथाह भामहः—

अहृद्यमसुनिर्भेदं रसवत्प्रेष्यपेशलम् ।

काव्यं कपित्थपाकं तत् केषाञ्चित्सदृशं यथा ॥ इति ।

पहले (पिचुमन्द, वार्त्ताक, क्रमुक पाक त्याज्य हैं) कवि न होना अच्छा है । किन्तु दुष्कवि होना ठीक नहीं । क्योंकि कुकवित्व सजीव मरण है । इन पूर्वोक्त पाकों में मध्य के पाक संस्कार्य हैं । संस्कार से सभी के गुण उत्कृष्ट हो जाते हैं । सुवर्ण के बारह रंग होते हैं किन्तु जब उसमें अग्नि का संस्कार हो जाय तब वह सुवर्ण सुवर्ण होता है । अवशिष्ट पाकों का आश्रय लेकर कविता करना उचित है । क्योंकि जो स्वतः शुद्ध है उसके लिए संस्कार की आवश्यकता नहीं है । शाण के द्वारा मुक्ताओं में अधिक सौन्दर्य नहीं आ सकता । जिस काव्य में किसी भी तरह का पाक नहीं उसे कपित्थपाक कहते हैं । जैसे

सम्यग्भ्यस्यतः काव्यं नवधा परिपच्यते ।

हानोपादानसूत्रेण विभजेत् तद्धि बुद्धिमान् ॥

अयमत्रैव शिष्याणां दशितस्त्रिविधो विधिः ।

किन्तु वैविध्यमप्येतत् त्रिजगत्यस्य वर्तते ॥

इति राजशेखरकृतौ काव्यमीमांसायां कविरहस्ये प्रथमेऽधिकरणे ४८२६

व्युत्पत्तिकविपाकानां निरूपणे पञ्चमोऽध्यायः ॥

उत्तर प्रदेश संस्कृत

पुस्तकालय

ग्रन्थ आ० सं०....

पुस्तक भण्डार

ऋतत्रेति॥ तत्रानवस्थितपाके पलालस्य सस्यशून्यधान्यनालस्य धूननेन निष्पवनेन सुभाषितलाभः सूक्तिलाभः । यथा पलालधूननेन कदाचित् अन्नकणलाभस्तथैव तादृशकाव्यात् कदाचित् सूक्तिलाभः स्यात् ।

उक्तमुपमंहरति-॥सम्यगिति॥ सततप्रवृत्त्या शीलयतः कवेः काव्यं नवधा परिपाकमायाति । किन्तु सर्वं पाका नानुशीलनीया इत्याह । ॥हानेति॥ हानञ्चोपादानञ्च तयोः सूत्रम् । तेन दोषवद्वस्तु सर्वं हेयम् गुणवत् सर्वमुपादेयमिति सूत्रेण बुद्धिमान् तत् काव्यं विविच्य पृथक्कुर्यात् ।

॥अयमिति॥ अत्र काव्यमीमांसायां शिष्याणां क्रते तेषामेव विनयेत्वात् । एतत् त्रिप्रकारमेव विधानं दर्शितम् ।

स्वादुकाव्यरसोन्मिश्रं शास्त्रमप्युपयुजते ।

प्रथमालीढमधवः पिबन्ति कटुभेषजम् ॥ इति ।

इति नीत्यात्पमेवोक्तम् । किं बह्वपि विधानं भवतीत्याह । ॥किन्स्विति॥ किन्तु त्रिजगति अस्य काव्यस्यानेकप्रकारं विधानं वर्तते :

॥ इति आहिताग्निश्रीमधुसूदनशास्त्रिणः कृतौ मधुसूदनीविवृतौ पञ्चमोऽध्यायः ॥

पाल का निष्पवन करने से कदाचित् कोई अन्नकण मिल जाय, इसी तरह उसमें भी कदाचित् कोई सुन्दर सूक्ति मिल सके ।

काव्य की रचना का अभ्यास करने से काव्य नवविध होता है । उसमें त्याज्य को छोड़ देना और ग्राह्य को ग्रहण कर लेना चाहिए ।

यहां पर (ग्रन्थ में) शिष्यों को तीन ही तरह का विधान बतलाया है । किन्तु संसार में इस के बहुत तरह के प्रकार होते हैं ।

॥ इति विवृतिकारकृतौ बालक्रीडायां पञ्चमोऽध्यायः ॥

